

Kapitał społeczny

Jarosław Działek

Kapitał społeczny

**jako czynnik rozwoju
gospodarczego
w skali regionalnej
i lokalnej w Polsce**

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Jagielloński ze środków Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej

RECENZENCI

prof. dr hab. Grażyna Praweńska-Skrzypek

dr hab. Iwona Sagan, prof. UG

prof. dr hab. Bolesław Domański

PROJEKT OKŁADKI

Jadwiga Burek

© Copyright by Jarosław Działek & Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Wydanie I, Kraków 2011

All rights reserved

Niniejszy utwór ani żaden jego fragment nie może być reprodukowany, przetwarzany i rozpowszechniany w jakikolwiek sposób za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych oraz nie może być przechowywany w żadnym systemie informatycznym bez uprzedniej pisemnej zgody Wydawcy

ISBN 978-83-233-3209-1

www.wuj.pl

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Redakcja: ul. Michałowskiego 9/2, 31-126 Kraków

tel. 12-631-18-80, tel./fax 12-631-18-83

Dystrybucja: tel. 12-631-01-97, tel./fax 12-631-01-98

tel. kom. 0506-006-674, e-mail: sprzedaz@wuj.pl

Konto: PEKAO SA, nr 80 1240 4722 1111 0000 4856 3325

Spis treści

1. Cel i zakres pracy	7
1.1. Przesłanki do badań nad kapitałem społecznym w Polsce	7
1.2. Cele, pytania badawcze i zakres pracy	8
2. Kapitał społeczny – ujęcia teoretyczne i dotychczasowe badania	13
2.1. Koncepcja kapitału społecznego.....	13
2.1.1. Źródła koncepcji.....	13
2.1.2. Klasyczne koncepcje kapitału społecznego	15
2.1.3. Krytyka koncepcji	25
2.1.4. Podsumowanie	29
2.2. Kapitał społeczny a rozwój gospodarczy	30
2.2.1. Rola powiązań społecznych	31
2.2.2. Rola zaufania.....	34
2.2.3. Podsumowanie	36
2.3. Dotychczasowe badania.....	37
2.3.1. Operacjonalizacja pojęcia.....	37
2.3.2. Kapitał społeczny w badaniach zagranicznych.....	41
2.3.3. Kapitał społeczny w badaniach polskich.....	53
2.3.4. Regiony historyczne a zróżnicowanie kapitału społecznego w Polsce	60
2.3.5. Podsumowanie	66
3. Źródła danych i metody.....	69
3.1. Źródła danych	69
3.1.1. Główny Urząd Statystyczny	70
3.1.2. Stowarzyszenie Klon/Jawor	71
3.1.3. Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego	72
3.1.4. Diagnoza Społeczna	73
3.1.5. Polski Generalny Sondaż Społeczny.....	74
3.1.6. Wskaźniki kapitału społecznego	75
3.1.7. Wskaźniki rozwoju gospodarczego.....	78
3.2. Metody analizy statystycznej.....	79
3.2.1. Analiza głównych składowych.....	79
3.2.2. Analiza regresji wielokrotnej	81

4. Zasoby kapitału społecznego w Polsce	85
4.1. Zasoby kapitału społecznego na poziomie województw	85
4.2. Zasoby kapitału społecznego na poziomie podregionów	95
4.3. Determinanty kapitału społecznego na poziomie podregionów	109
4.4. Zasoby kapitału społecznego na poziomie powiatów	125
5. Kapitał społeczny a rozwój gospodarczy w skali regionalnej i lokalnej.....	139
5.1. Kapitał społeczny a rozwój gospodarczy w podregionach.....	139
5.2. Kapitał społeczny a rozwój gospodarczy w powiatach grodzkich	148
6. Podsumowanie i dyskusja wyników	155
Bibliografia	163
Spis rycin	171
Spis tabel.....	173
Załączniki.....	177

1. Cel i zakres pracy

1.1. Przesłanki do badań nad kapitałem społecznym w Polsce

W ciągu ostatnich dwóch dekad można zaobserwować rosnące zainteresowanie koncepcją kapitału społecznego, rozumianego najogólniej jako zasoby indywidualne lub kolektywne, obejmujące sieci powiązań społecznych, których mobilizacja jest możliwa w większym stopniu dzięki zaufaniu społecznemu. Liczba poświęconych temu pojęciu prac naukowych zwiększała się w ostatnich latach w postępie niemal geometrycznym (Beugelsdijk, van Schaik, 2005), trafiając przy tym szybko do praktyki agend rządowych oraz organizacji międzynarodowych. Z pewnym opóźnieniem wspomniana koncepcja dotarła również do Polski, o czym świadczy m.in. ukazanie się kilku zbiorowych prac na ten temat (Frąckiewicz, Rączaszek, 2004; Januszek, 2004; Herbst, 2007a; Kaźmierczak, Rymsza, 2007; Szczepański i in., 2008; Kamińska, Heffner, 2010) oraz włączenie jej do rządowych dokumentów strategicznych poświęconych kapitałowi intelektualnemu (Bochniarz, 2008) i wyzwaniom rozwojowym Polski (Boni, 2009).

Popularność tego pojęcia, odnoszącego się do sfery codziennych interakcji międzyludzkich oraz aktywności społecznej i obywatelskiej, wynika w dużej mierze z jego intuicyjnego charakteru. Zależności pomiędzy kapitałem społecznym a innymi zjawiskami, przedstawiane w literaturze przedmiotu, cechują się również intuicyjnością i prostotą opisywanych mechanizmów. W praktyce badawczej napotyka się jednak na wiele trudności i ograniczeń, zarówno na etapie konceptualizacji, jak i operacjonalizacji tego pojęcia. Autorzy reprezentujący nurt krytyczny starają się wyjść im naprzeciw. Na podstawie przeglądu literatury światowej można zaobserwować, że analizowane pojęcie wchodzi już w etap naukowej dojrzałości, w którym zarysowują się główne ramy koncepcji akceptowane przez większość naukowców. Jednocześnie coraz mniej badaczy przyjmuje entuzjastyczne i bezkrytyczne tezy zawarte w pracach R. Putnama (1993, 2000). Również w niniejszej publikacji wykorzystano krytyczne podejście analityczne uwzględniające fakt, że różne rodzaje kapitału społecznego mogą mieć odmienne oddziaływanie na wzrost gospodarczy.

Praca obejmuje tematykę z pogranicza kilku dyscyplin: socjologii, ekonomii i geografii. Punkt wyjścia stanowi socjologiczna koncepcja zbudowana na fundamencie wcześniejszych rozważań teoretycznych, dotyczących kwestii powiązań społecz-

nych oraz norm warunkujących wspólne ludzkie działania (Turner, 2005). Istotnym *novum* owej koncepcji jest to, że kapitał społeczny potraktowano jako rodzaj zasobu ekonomicznego, indywidualnego bądź kolektywnego, który może być wykorzystany – w najbardziej optymistycznej wersji – dla dobra jednostek lub całych zbiorowości. W niniejszej pracy przeanalizowano wpływ kapitału społecznego na rozwój gospodarczy w polskich regionach.

Przyjęto tutaj jeszcze dodatkową perspektywę, która jest pomijana w większości prac z tego nurtu, a mianowicie ujęcie przestrzenne kapitału społecznego. Większość badaczy bierze pod uwagę państwa lub regiony jedynie jako jednostki obserwacji w analizowanych przez siebie modelach wzrostu gospodarczego. Brakuje głębszej refleksji dotyczącej zróżnicowania zasobów kapitału społecznego w tych obszarach oraz jego przyczyn. Dodatkowo dotychczasowe prace analizują rozległe terytoria, traktując je jako jednorodne wewnętrznie jednostki. Badania geograficzne uwzględniają dodatkowy wymiar – z jednej strony umożliwiają przestrzenną analizę zmienności zjawiska, a z drugiej strony służą jako kontekst do wyjaśnienia zróżnicowania przestrzennego innych zjawisk, takich jak wzrost gospodarczy, poziom życia, wykształcenie lub poziom zdrowia mieszkańców (Mohan, Mohan, 2002).

Polskie doświadczenia dotyczące badań nad kapitałem społecznym są jeszcze stosunkowo skromne w porównaniu z badaniami prowadzonymi w krajach zachodnich. Większość literatury światowej koncentruje się na tych właśnie państwach ze względu na brak porównywalnych danych dla krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Jeśli nawet bierze się pod uwagę te państwa, to analizy w ograniczonym stopniu uwzględniają odmiennność kontekstu społecznego, historycznego, politycznego i gospodarczego tej części kontynentu europejskiego. Mając to na uwadze, można zadać pytanie, czy wyniki zagranicznych badań, które potwierdzają częściowo, choć nie do końca jednoznacznie, wpływ niektórych rodzajów kapitału społecznego na rozwój gospodarczy, znajdują potwierdzenie również w polskich regionach. Niniejsza praca ma za zadanie wypełnić istniejącą lukę odnośnie sprawdzenia przedstawionej hipotezy w warunkach polskich.

1.2. Cele, pytania badawcze i zakres pracy

Cele niniejszej pracy wynikają z wypracowanego w literaturze przedmiotu analitycznego podziału na kapitał społeczny, jego determinanty oraz konsekwencje. Początkowo bowiem w niektórych pracach teoretycznych i empirycznych te poszczególne elementy były ujmowane łącznie, co wypaczało otrzymywane wyniki. Krytyka wczesnych ujęć wraz z propozycją odpowiedniego podejścia metodologicznego, dzięki któremu można uniknąć takich błędów, została przedstawiona w części teoretycznej pracy.

Wspomniany podział wyznacza główny kierunek badań. Praca ma zatem układ trójczłonowy: w pierwszej części podjęto kwestię przestrzennego zróżnicowania zasobów kapitału społecznego w regionach Polski, w drugiej – określono czynniki mo-

gące wpływać na ich wielkość, a w trzeciej – poszukiwano odpowiedzi na pytanie, czy różnice w zasobach kapitału społecznego wpływają na tempo wzrostu gospodarczego w różnych częściach kraju.

W ostatniej części została uwzględniona, uznawana za podstawową w tej koncepcji, pośrednicząca rola kapitału społecznego w mobilizowaniu innych zasobów. Z tego powodu w modelu uwzględniono też wielkości zasobów kapitału ekonomicznego i ludzkiego, a dopiero później testowano, czy i w jaki sposób dodanie wskaźników kapitału społecznego prowadzi do lepszego wyjaśnienia tempa wzrostu gospodarczego regionów Polski. Innymi słowy, próbowano stwierdzić, jaką część wzrostu gospodarczego polskich regionów można wyjaśnić wpływem większej lub mniejszej gęstości powiązań społecznych oraz wyższym lub niższym poziomem zaufania społecznego. Niezbędne jest przy tym uwzględnienie różnych typów kapitału społecznego, które – zgodnie z rozważaniami przedstawionymi w części teoretycznej pracy – mogą mieć odmienny wpływ. W tym kontekście interesujące powinno być, jaka kombinacja różnych typów kapitału społecznego tworzy najbardziej korzystne warunki dla szybszego wzrostu gospodarczego.

Głównym celem niniejszej pracy jest zatem odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu zróżnicowanie zasobów kapitału społecznego w Polsce wpływa na przestrzenne zróżnicowanie tempa wzrostu gospodarczego oraz poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Drogą do rozwiązania tego problemu są odpowiedzi na następujące pytania szczegółowe:

1. W jaki sposób zróżnicowane są zasoby kapitału społecznego w różnych regionach Polski?
2. Jakie czynniki wpływają na przestrzenne zróżnicowanie zasobów kapitału społecznego?
3. Czy obserwowane różnice w zasobach kapitału społecznego (w tym różnych jego typów) mogą wyjaśnić różnice w rozwoju gospodarczym polskich regionów?
4. Jaka jest rola kapitału społecznego w rozwoju gospodarczym w stosunku do kapitału ekonomicznego czy ludzkiego?
5. Czy można wskazać regiony, których sukces lub porażka gospodarcza są uwarunkowane wysokim lub niskim poziomem kapitału społecznego?

W pytaniach odnoszących się do części pierwszej i drugiej – zróżnicowania zasobów kapitału społecznego oraz jego determinant – należy się skoncentrować na polskim kontekście społecznym. Analiza w części trzeciej – dotycząca oddziaływania kapitału społecznego na rozwój gospodarczy – musi natomiast stanowić przeniesienie analogicznych badań realizowanych w literaturze zachodniej, co umożliwi sprawdzenie testowanych tam hipotez odnośnie tej zależności.

Klasyczne odniesienie w polskich badaniach stanowi dziedzictwo regionów historycznych Polski (por. Bartkowski, 2003), które odcisnęło wyraźne piętno w polskiej przestrzeni. W przypadku kapitału społecznego wśród badaczy pojawiają się w tym kontekście odmienne interpretacje, stąd też tej kwestii zostanie poświęcony odrębny podrozdział.

Uwzględnione będą też inne czynniki mogące wpływać na kształtowanie się wielkości tego zjawiska, które również wynikają z rozważań teoretycznych. W tym miejscu na razie dość ogólnikowo należy wspomnieć, że można domniemywać występowania różnic pomiędzy obszarami miejskimi i wiejskimi w zakresie zasobów poszczególnych typów kapitału społecznego pomostowego i wiążącego. Różnice pomiędzy tymi dwoma obszarami można odnieść do klasycznej koncepcji wspólnoty i zrzeszenia F. Tönniesa (2008). Wynikają one z odmiennych cech społeczno-demograficznych, takich jak poziom wykształcenia, zasiedloność mieszkańców, styl życia oraz wyznawane wartości. Ponadto wyższy poziom wykształcenia powinien być skorelowany z wyższą aktywnością stowarzyszeniową. Zakorzenienie mieszkańców poszczególnych miejsc wiąże się natomiast z możliwością wykształcenia gęstszej sieci mocnych więzi. Bardziej tradycyjny system wartości obszarów wiejskich będzie również preferował rozwój wiążącego kapitału społecznego.

Należy również zwrócić uwagę na wpływ innych czynników. Występowanie grup mniejszościowych (etnicznych, religijnych) czy silnej tożsamości regionalnej czasem prowadzi do silniejszego rozwoju kapitału wiążącego, a słabszego kapitału pomostowego. Bezrobocie i związane z nim wykluczenie społeczne ma niekiedy destrukcyjny wpływ na oba typy kapitału społecznego. Wreszcie, interesujące okazuje się zbadanie wpływu ruchów migracyjnych – z jednej strony mogą one powodować rozpad mocnych więzi lokalnych (kapitału wiążącego), a z drugiej – tworzyć nowe powiązania wychodzące poza zbiorowości (kapitał pomostowy).

W kontekście wpływu kapitału społecznego na wzrost gospodarczy należy zweryfikować dwie hipotezy: o pozytywnym oddziaływaniu kapitału pomostowego (w tym powiązanego z nim zaufania społecznego) oraz o negatywnych skutkach istnienia silnego kapitału wiążącego. Na dalszym etapie będzie możliwe uzyskanie informacji na temat optymalnej kombinacji różnych typów kapitału społecznego.

Niniejsza publikacja składa się z sześciu rozdziałów. Po rozdziale 1, w którym przedstawiono cele i zakres pracy, zamieszczono szczegółową analizę koncepcji kapitału społecznego. Omówiono ją, poczynawszy od jej narodzin w kontekście prób bardziej adekwatnego opisu niektórych zjawisk społecznych i ekonomicznych, poprzez klasyczne pozycje autorstwa P. Bourdieu, J. Colemana i R. Putnama, aż po nurt krytyczny, ukazujący jej ograniczenia oraz potrzebę uściślenia jej ram teoretycznych. Przegląd literatury przedmiotu umożliwił zwrócenie uwagi na główne elementy koncepcji, wywołujące kontrowersje wśród badaczy. W ten sposób zaproponowano definicję kapitału społecznego oraz stworzono zarys procedury badawczej, które pozwalają uniknąć błędów i nieścisłości pojawiających się w innych pracach. Podrozdział 2.2 przedstawia teoretyczne powiązania, łączące zasoby kapitału społecznego z rozwojem gospodarczym. Oddzielnie omówiono wpływ, jaki wywierają zasoby powiązań społecznych oraz zasoby zaufania społecznego na rozwój gospodarczy. Oddzielnie omówiono mechanizmy tego wpływu. Rozdział 2 kończy przegląd wyników dotychczasowych badań, które miały wyjaśnić zależności będące również przedmiotem analizy w niniejszej pracy. Ze względu na odmienny kontekst szczególne miejsce poświęcono badaniom prowadzonym w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej oraz przemysłom na temat wpływu struktur historycznych na zróżnicowanie analizowanego zjawiska w Polsce.

Rozważania teoretyczne oraz przykłady badań empirycznych zawarte w rozdziale 2 stanowią punkt wyjścia do operacjonalizacji pojęcia kapitału społecznego, która znalazła zastosowanie w części empirycznej pracy. Tym samym w rozdziale 3 przedstawiono źródła danych, opisano wskaźniki kapitału społecznego wybrane do analizy oraz scharakteryzowano główne metody analizy statystycznej. Przyjęty tutaj schemat badawczy ma swoje źródło we wnioskach wyciągniętych przez autora z dotychczasowych prac teoretycznych i empirycznych, zwłaszcza tych wywodzących się z nurtu krytycznego badań nad kapitałem społecznym.

Treścią kolejnych dwóch rozdziałów są wyniki analiz prowadzonych przy wykorzystaniu stworzonych przez autora baz danych, opisujących zasoby różnych rodzajów kapitału społecznego. W rozdziale 4 opisano ich zróżnicowanie w trzech skalach geograficznych: na poziomie województw, podregionów i powiatów. Zastosowana tam analiza głównych składowych umożliwiła konfrontację wyników badań empirycznych z koncepcjami teoretycznymi. W rozdziale tym podjęto również próbę wskazania czynników, które najlepiej wyjaśniają rozkład tego zjawiska w polskich regionach. Rozdział 5 przynosi natomiast odpowiedź na pytanie o rolę kapitału społecznego w rozwoju gospodarczym, co zostało przeanalizowane na zbiorze podregionów oraz powiatów grodzkich. W ostatniej części pracy zestawiono uzyskane rezultaty z zaproponowanymi wcześniej hipotezami badawczymi oraz wynikami innych prac empirycznych.

2. Kapitał społeczny – ujęcia teoretyczne i dotychczasowe badania

2.1. Koncepcja kapitału społecznego

2.1.1. Źródła koncepcji

Koncepcja kapitału społecznego to jedno z ujęć teoretycznych, które zwraca uwagę na znaczenie czynników społecznych, kulturowych, politycznych czy psychologicznych w wyjaśnianiu zjawisk gospodarczych (Grosse, 2002; Łopaciuk-Gonczaryk, 2008). Wyrosły one z niedostatków klasycznych teorii ekonomicznych, ignorujących lub umniejszających rolę „miękkich” czynników w zrozumieniu przyczyn wzrostu gospodarczego. Niektórzy ekonomiści i socjologowie zwrócili jednak uwagę na to, że „kultura ma znaczenie” (Harrison, Huntington, 2003; Kaźmierczak, 2007), a procesy ekonomiczne stanowią nieodłączną część życia społecznego (Michalczyk, Musioł, 2008). Nawet najbardziej racjonalnie myślący *homo oeconomicus* nie jest od nich oderwany, trzeba go więc nazywać „człowiekiem społeczno-ekonomicznym” (Morawski, 2001).

Teoria neoklasyczna opiera się na modelu racjonalnych zachowań; przyjmuje, że jednostki kierują się oczekiwaną użytecznością, mają stałe i przechodnie preferencje oraz maksymalizują własny zysk przy istnieniu doskonałej informacji i pełnej racjonalności. W rzeczywistości racjonalność ma swoje ograniczenia i wiele ludzkich decyzji jest kierowanych zwyczajem, tradycją, emocjami, uczuciami i intuicją (Łopaciuk-Gonczaryk, 2008: 50).

Wśród krytyków znalazł się J. Coleman, jeden z autorów koncepcji kapitału społecznego, który podkreślał, że klasyczne podejście ekonomiczne traktuje „społeczeństwo jako zbiór niezależnych jednostek, z których każda dąży niezależnie do osiągnięcia swoich celów” (Coleman, 1990: 300). Amerykański politolog i ekonomista F. Fukuyama przyznał zaś, że nieuwzględnianie czynników kulturowych i społecznych stanowi o „ubóstwie współczesnego dyskursu ekonomicznego” (Fukuyama, 1995: 101).

W klasycznej ekonomii jako trzy główne czynniki produkcji wymieniano: pracę, ziemię i kapitał. Kapitał, w tym podstawowym znaczeniu, jest rozumiany jako dobra finansowe lub materialne, którymi można dysponować, prowadząc działalność przy-

noszącą dochód. W drugiej połowie XX wieku neoklasyczni ekonomiści zwrócili uwagę, że produktywność społeczeństwa nie zależy wyłącznie od wielkości dostępnego kapitału ekonomicznego. W latach 60. wprowadzono pojęcie kapitału ludzkiego. Miało ono unaocznnić, że poziom wykształcenia i umiejętności oraz stan zdrowia mogą wpływać na produktywne wykorzystanie kapitału finansowego i fizycznego (Becker, 1975). Pojęcie kapitału ludzkiego znalazło stałe miejsce w analizach gospodarczych. Dalsze badania wykazywały, że część wzrostu gospodarczego nadal nie dawała się wyjaśnić nawet po dodaniu tego nowego czynnika (Woolcock, 1998). Badane państwa i regiony, choć posiadały podobne zasoby kapitału fizycznego i ludzkiego, nie zawsze osiągały taki sam poziom rozwoju ekonomicznego. Pojawiło się wówczas pytanie, czy lepiej rozwijające się regiony dysponują jakimiś cechami społeczno-kulturowymi przyczyniającymi się do ich sukcesu. W ten sposób badacze dotarli do miejsca, w którym rozpoczęli próby uzupełnienia modeli wzrostu gospodarczego o informacje opisujące strukturę społeczną i wartości badanej społeczności (Harrison, Huntington, 2003). Współcześnie, aby opisać całkowite zasoby jednostek, zbiorowości, firm bądź całych państw, coraz częściej próbuje się wykorzystać podział na cztery formy kapitału: fizyczny, finansowy, ludzki i społeczny (Walukiewicz, 2007).

Gwałtowny rozwój koncepcji kapitału społecznego w ciągu ostatnich 20 lat ma zatem dwa źródła. Pierwszym są wspomniane już próby wyjaśnienia obserwowanych różnic w poziomie wzrostu gospodarczego, których nie dało się w pełni i w przekonujący sposób wyjaśnić przy użyciu klasycznych modeli wzrostu. Niektórzy badacze mówili o tym nowym czynniku jako o „brakującym ogniwie” teorii ekonomicznej (Grootaert, 1998). Przypuszczali, że może ono odkryć „niewyjaśnione 20%” z klasycznych modeli ekonomicznych (Fukuyama, 1997). Drugim powodem zwiększonego zainteresowania przedstawionym tu pojęciem są zmiany w samej gospodarce, coraz bardziej opierającej się na wiedzy oraz umiejętności szybkiego znajdowania i przekazywania informacji. Gospodarka w coraz większym stopniu staje się sieciowa, a dążenie do zwiększenia elastyczności produkcji przy zachowaniu najwyższej jakości zmusza firmy do tworzenia sieci powiązań w ramach systemu ekonomicznego (Trigilia, 2001; Westlund, 2003; Kaźmierczak, 2007). Obrazowo i w nieco uproszczony sposób zmiany te można przedstawić następująco: to, co się posiada (kapitał finansowy i fizyczny), ważne było w czasach przednowoczesnych, to, co się wie (kapitał ludzki) – w czasach nowoczesnych, natomiast to, kogo się zna (kapitał społeczny) – w czasach ponowoczesnych (Rymśa, 2007). Z tych dwóch źródeł wypływa szeroki nurt badań, z których jedne koncentrują się na określeniu roli kapitału społecznego w rozwoju regionów i państw, a drugie próbują potwierdzić jego znaczenie w sukcesie ekonomicznym przedsiębiorstw (Westlund, Adam, 2010).

Pierwsze koncepcje socjologiczne odnosiły się do indywidualnych zasobów kapitału ekonomicznego i ludzkiego oraz do możliwości ich lepszego wykorzystania dzięki sieciom powiązań społecznych. Zwrócono wówczas uwagę na to, że nawet najlepiej wykształcone jednostki dysponujące zasobami finansowymi mogą niewiele osiągnąć, jeżeli pozostają w odosobnieniu, bez kontaktu z innymi osobami, z którymi mogłyby się wymieniać wiedzą lub od których mogłyby pożyczać pieniądze. Brak takich kontaktów utrudnia dodatkowo podejmowanie wspólnych działań mających

lepsze skutki niż rozproszone działania poszczególnych osób. Tym samym postawiono hipotezę, że sieci powiązań, w które wchodzi jednostka oraz normy społeczne regulujące te kontakty mogą się przekładać na inne sfery życia.

Impulsem do rozwoju tej teorii były badania amerykańskiego socjologa M. Granovettera (1974). Wykazał on, że w poszukiwaniu pracy ważnym czynnikiem jest posiadanie odpowiednio rozwiniętej sieci powiązań, a w szczególności tzw. luźnych więzi (*weak links*). Ludzie uczestniczą w sieciach kontaktów o różnym charakterze. Część z nich to powiązania bardzo intensywne i o silnym nacechowaniu emocjonalnym – są to tzw. mocne więzi (*strong links*)¹, których przykładem mogą być kontakty rodzinne, przyjacielskie czy sąsiedzkie. Luźne więzi są bardziej sporadyczne i „chłodne”, ale to one mogą być czynnikiem sukcesu, gdyż dzięki nim jednostka ma wielokrotnie dostęp do informacji niedostępnych w sieciach powiązań o mocnym charakterze (Granovetter, 1974). Podobnym tropem podążył R. Burt. W analizie sieci społecznych zwrócił uwagę na ograniczenia powstające w sieciach o charakterze domkniętym (*network constraints*). Wskazał za to na kluczowe znaczenie dziur strukturalnych (*structural holes*), czyli właśnie luźnych powiązań, które łączą różne grupy społeczne, umożliwiając przepływ informacji między nimi (Burt, 1992).

2.1.2. Klasyczne koncepcje kapitału społecznego

Koncepcja kapitału społecznego swój rozwój zawdzięcza przede wszystkim pracom dwóch socjologów: Francuza P. Bourdieu (1980, 1986) oraz Amerykanina J. Colemanana (1988, 1990). Została następnie spopularyzowana przez R. Putnama (1995, 2000) i F. Fukuyamę (1997), a także dzięki inicjatywom Banku Światowego², który dostrzegł w niej narzędzie do walki z ubóstwem. Wiele uwag, również krytycznych, wnieśli socjologowie A. Portes (1998, 2000) i M. Woolcock (1998). Pojęcie to zainteresowało także przedstawicieli innych dyscyplin, w tym geografów (Mohan, Mohan, 2002).

W ciągu ponad ćwierćwiecza teoretycznych rozważań nad pojęciem kapitału społecznego pojawiło się wiele prób jego zdefiniowania (Fulkerson, Thompson, 2008). Podnosiły się przy tym krytyczne głosy, że koncepcja kapitału społecznego to grupa luźno powiązanych z sobą idei, które próbuje się dość niezdarnie połączyć w całość (Sabatini, 2005). Dodatkowo zwracano uwagę, że sama idea nie jest całkiem nowa w naukach społecznych, gdyż podobne koncepcje przewijały się już w pracach klasyków socjologii począwszy od XIX wieku, by wymienić tylko E. Durkheima, K. Mar-

¹ W tej pracy pojęcia zaproponowane przez M. Granovettera odnoszące się do charakteru powiązań – *strong links* oraz *weak links* – przetłumaczono na język polski jako „mocne więzi” oraz „luźne więzi”. By uniknąć nieporozumień przy określaniu gęstości tych lub innych powiązań używany jest przymiotnik „słaby” lub „silny” (w rozumieniu słabo lub silnie rozwiniętej sieci powiązań). Stąd też można mieć do czynienia ze słabymi mocnymi więziami, czyli słabo rozwiniętą siecią powiązań rodzinnych czy przyjacielskich i z silnymi luźnymi więziami, czyli dobrze rozwiniętymi powiązaniami stowarzyszeniowymi.

² Więcej informacji na temat działalności Banku Światowego na tym polu można znaleźć na stronie internetowej <http://www.worldbank.org/socialcapital/>.

ksa, M. Webera, F. Tönniesa, A. de Tocqueville’a czy G. Simmela (Kwiatkowski, 2005). Przyjrzyjmy się zatem rozwojowi koncepcji kapitału społecznego, a następnie jej krytyce.

Od samego początku fundamentem tej koncepcji jest uznanie powiązań społecznych za rodzaj zasobu, który może przynieść jednostkom lub grupom pewne korzyści. Już w najwcześniejszych koncepcjach P. Bourdieu (1980, 1986) pojawia się następująco sformułowana definicja:

Kapitał społeczny to zbiór rzeczywistych lub potencjalnych zasobów, które są związane z posiadaniem trwałej sieci mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanych form znajomości i wzajemnego uznania – innymi słowy, z przynależnością do grupy – które umożliwiają każdemu ze swoich członków wsparcie dzięki posiadanemu przez całą zbiorowość kapitałowi (Bourdieu, 1986: 248–249).

W ujęciu tego francuskiego socjologa mamy do czynienia z perspektywą indywidualistyczną, ale warto pamiętać, że kapitał społeczny nie jest do końca własnością jednostki. Jego posiadanie wynika z dysponowania przez nią rozwiniętą siecią powiązań społecznych, umożliwiających dostęp do zasobów innych uczestników sieci. P. Bourdieu zwraca uwagę na ważną cechę kapitału społecznego, umykającą niektórym późniejszym jego teoretykom, a mianowicie na to, że pełni on w dużej mierze rolę pośredniczącą, stąd też równie ważna jest wielkość i jakość innych zasobów, do których daje on dostęp (Portes, 1998). Kapitał społeczny w ujęciu P. Bourdieu składa się z dwóch elementów: samej relacji społecznej oraz zasobów dostępnych dzięki tej relacji (Rymśza, 2007). Z praktycznego punktu widzenia oznacza to, że jeżeli dana grupa społeczna składa się z osób niezamożnych i słabo wykształconych, to nawet gęsta sieć powiązań między jej członkami nie zmieni w znaczącym stopniu ich położenia. Analogicznie, jeżeli w danym regionie brakuje zasobów ekonomicznych czy wykształconych ludzi, to gęsta sieć powiązań stowarzyszeniowych nie powinna mieć większego wpływu na jego rozwój.

Według P. Bourdieu kapitał społeczny może przynosić korzyści jednostkom lub grupom uczestniczącym w sieciach kontaktów. Inaczej niż późniejsi autorzy, nie przedstawia on optymistycznej wizji ogólnego dobrostanu, wynikającego z wysokiego poziomu zasobów kapitału społecznego. Reprezentujący ujęcie konfliktowe francuski socjolog widzi raczej możliwości wykorzystania powiązań przez niektóre klasy społeczne, zawłaszczające sobie zasoby finansowe oraz blokujące dostęp do wiedzy. Kapitał społeczny umożliwia im jeszcze lepsze ich wykorzystanie kosztem innych grup społecznych, które są upośledzone pod względem dostępu do różnych form kapitału. Wyższe klasy społeczne świadomie inwestują w kapitał społeczny (np. poprzez organizację przyjęć, członkostwo w klubach, strategię matrymonialną itp.), aby jeszcze lepiej spożytkować zgromadzone przez nie pieniądze, wiedzę i władzę (Requier-Desjardins, 2003).

P. Bourdieu podejmuje również w swoich tekstach wątek wymienialności kapitałów różnego typu, a w ostateczności redukowalności kapitału kulturowego (odpowiadającego w jego ujęciu w przybliżeniu kapitałowi ludzkiemu) i społecznego do kapitału ekonomicznego. A. Portes (1998) podaje za nim przykład, jak zasoby kapi-

tału społecznego mogą się przeobrazić w kapitał ekonomiczny (fizyczny, finansowy), np. poprzez łatwiejszy dostęp do kredytów czy chronionych rynków, lub w kapitał kulturowy, np. dzięki ułatwionemu dostępowi do źródeł informacji czy wiedzy ekspertów. Pomnożenie zasobów kapitału społecznego albo przez zwiększenie liczby kontaktów, albo przez zastępowanie mniej korzystnych kontaktów bardziej wartościowymi, również może wymagać inwestycji przy użyciu kapitału ekonomicznego (opłaty klubowe, koszty organizacji przyjęć) bądź kulturowego. Wyliczenie opłacalności inwestycji w kapitał społeczny nie jest do końca możliwe. Ten aspekt koncepcji kapitału społecznego okazuje się za to przydatny w wyjaśnieniu jego wpływu na wzrost gospodarczy.

Drugi z teoretyków kapitału społecznego, J. Coleman, wywodzi także swoje rozważania z koncepcji indywidualistycznej, ale konkluduje je, uwzględniając zbiorowy wymiar tego zjawiska. Rozpoczyna od badań nad rolą kapitału społecznego rodziców w rozwoju kapitału ludzkiego ich dzieci (Coleman, 1988), w których zwraca uwagę na to, że mocne więzi rodzinne i społecznościowe mogą zmniejszyć prawdopodobieństwo porzucenia szkoły przez ucznia. W jego rozważaniach pojawia się koncepcja domknięcia (*closure*), w której – inaczej niż u M. Granovettera – silne powiązania mocnymi więziami wewnątrz danej grupy mają zwiększać poziom zaufania między jej członkami, wzmacniać normy wewnątrzgrupowe i prowadzić do większej efektywności jej członków (Rymsza, 2007). Spotkało się to z krytyką A. Portesa (1998). Zwrócił on uwagę, że domknięcie grupy może na dłuższą metę powodować zmniejszenie kreatywności jej członków, obawiających się wyłamać, ryzykując wykluczenie z grupy.

W ujęciu J. Colemana ważny jest kolektywny wymiar kapitału społecznego, który nie stanowi własności jednostki, tak jak w przypadku innych rodzajów kapitału, ale jest umiejscowiony w powiązaniach między osobami. Obecność innych osób okazuje się niezbędna do zaistnienia kapitału społecznego, a pojawienie się lub odejście z sieci przyczynia się do zwiększenia lub zmniejszenia jego zasobów. Gdy zaistnieje taka sytuacja, korzyści bądź straty rozciągają się na całą sieć. Amerykański socjolog mniej interesuje się aspektem klasowym tego zjawiska, a analizuje je jako własność wspólnot i społeczności. Podkreśla, że stanowi ono dobro wspólne: korzystają z niego całe zbiorowości powiązane sieciami relacji. Inwestując w kapitał społeczny (świadomie lub nie), ludzie pomnażają jego zasoby, z których mogą korzystać inne osoby, również te niemające udziału w jego budowie (Coleman, 1990).

J. Coleman zwraca uwagę na funkcjonalny aspekt kapitału społecznego: albo umożliwia on łatwiejsze podejmowanie wspólnych działań, albo przyczynia się do obniżenia ich kosztów. Im większa intensywność powiązań i im wyższe zaufanie, tym większe prawdopodobieństwo pojawienia się oddolnych inicjatyw oraz tym niższe koszty ich realizacji. W jego ujęciu kapitał społeczny ma głównie pozytywne oddziaływanie, przyczyniając się np. do podnoszenia poziomu bezpieczeństwa w społecznościach lokalnych:

[Kapitał społeczny] stanowi pewien aspekt struktury społecznej i ułatwia niektóre działania jednostek, które są wewnątrz takiej struktury [...]. Ułatwia osiągnięcie celów, które nie mogłyby zostać osiągnięte w przypadku jego braku lub zostałyby osiągnięte, ale większym kosztem. [...]

Stanowi dla aktorów wartość tych aspektów struktury społecznej, które jako zasoby mogą być przez tych aktorów użyte do realizacji ich interesów (Coleman, 1990: 302, 304, 305).

Kapitał społeczny ma zatem charakter dobra publicznego, z czym zapewne wiąże się mniejsza skłonność ludzi do celowego inwestowania w niego (Trigilia, 2001). Opisywana wcześniej inwestycja w członkostwo klubowe przynosi korzyści nie tylko wstępującemu, ale także wszystkim dotychczasowym członkom, którzy mają do czynienia z nową osobą, wnoszącą swoje doświadczenia, wiedzę, kontakty itp. Według J. Colemana „inwestycje” w kapitał społeczny rzadko są celowe i na tyle wyrachowane, jak to sugeruje P. Bourdieu. Jest on w dużej mierze ubocznym produktem innych działań, a większość kapitału społecznego pojawia się lub znika³ bez uświadamiania sobie tego oraz bez czyjejś woli (Ostrom, 2000). Kapitał społeczny to zjawisko powszechne, ale, jak wynika z innych badań, gęstość powiązań w różnych środowiskach, a także – co nas bardziej interesuje – w różnych regionach bywa różna.

Interesujące jest poznanie przyczyn, które sprawiają, że społeczności są bogatsze lub uboższe w sieci powiązań. W pewnych obszarach muszą istnieć normy społeczne, skutkujące większym „usieciowieniem” danej zbiorowości – normy zachęcające do zawiązywania znajomości, poznawania nowych ludzi i podejmowania wspólnych działań. Dla J. Colemana takim czynnikiem może być religia, która skłania jednostki do działania na rzecz innych. Zauważa on jednak również, że wspólnoty religijne są niekiedy konserwatywne, zamknięte na innych i odporne na innowacje, a zatem na dłuższą metę przyczyniają się raczej do stagnacji niż do rozwoju. Podobną funkcję może pełnić tożsamość regionalna czy poczucie przywiązania do zbiorowości terytorialnej. Innym warunkiem niezbędnym do powstania i podtrzymywania kapitału społecznego jest stabilność organizacji społecznej. Okres wielkich zmian społecznych to trudny okres dla powiązań społecznych, a niekiedy destrukcyjny (Sztompka, 2007), co okazuje się szczególnie istotne dla zrozumienia społeczeństw państw postkomunistycznych.

J. Coleman wprowadza wątek zaufania jako ważnego elementu, podnoszącego wartość zasobów kapitału społecznego, rozumianego jako sieci powiązań społecznych. Gdy przypadkowe kontakty stają się bardziej regularne i wzajemne zobowiązania są w nich respektowane, między partnerami interakcji rodzi się osobiste zaufanie (*personalized trust*). W stabilnym systemie społecznym zaufanie będzie się potwierdzało w następnych interakcjach, doprowadzając do domknięcia systemu społecznego. Według J. Colemana mamy wówczas do czynienia z pojawieniem się zaufania, które „prześiaka” wszystkie, także potencjalne, jeszcze niezainicjowane kontakty. Zdolność do obdarzania innych zaufaniem (*trustworthiness*) staje się ważną normą społeczną. Ten rodzaj zaufania określany jest mianem zaufania uogólnionego (*generalized trust*) bądź społecznego (*social trust*). Zaufanie to nie tylko cecha bezpośrednich kontaktów z osobami dobrze nam znanymi. Odnosi się także do osób mniej znanych, w tym obcych (Paldam, Svendsen, 2000). W odniesieniu do zaufania

³ Z jednej strony J. Coleman sugeruje, że kapitał społeczny jest dynamiczny, z czym nietrudno się zgodzić. Z drugiej strony, jak twierdzi R. Putnam, ogólny poziom kapitału społecznego na poziomie zbiorowości jest stały, gdyż opiera się na pewnych uznanych wartościach, które można określić jako struktury długiego trwania.

społecznego należy również przyjąć, że brak stabilności systemu społecznego może prowadzić do jego zniszczenia.

Ujęcie normatywne kapitału społecznego rozwija F. Fukuyama (1999). Analizowane zjawisko definiuje on krótko jako „nieformalne normy, które zachęcają do współpracy między dwoma lub więcej jednostkami”. Autor ten stawia zatem na pierwszym miejscu normy, a nie powiązania. Przedstawia koncepcję „promienia zaufania” (*radius of trust*), określającego krąg osób, wśród których obowiązują normy zaufania, wzajemności i współpracy. Mogą one być ograniczone do niewielkich grup czy klik i nie obowiązywać w stosunku do osób spoza tych grup. Ich członkowie niekiedy odnoszą się do osób z zewnątrz z nieufnością, a nawet wrogością. Zauważa, że „solidarność wewnątrzgrupowa redukuje zdolność członków grupy do współpracy z osobami z zewnątrz” (Fukuyama, 1999). Według niego nowoczesne społeczeństwo może być rozumiane jako wiele nakładających się promieni zaufania – im częściej się one nakładają i im większy jest ich zasięg, tym lepiej dla rozwoju społecznego i gospodarczego.

Tradycyjne społeczeństwa składają się z różnych segmentów, to znaczy z dużej liczby identycznych, samistnych jednostek społecznych jak wioski czy plemiona. Nowoczesne społeczeństwa składają się natomiast z dużej liczby nakładających się na siebie grup społecznych, które pozwalają na przynależność do rozmaitych grup i wiele różnych tożsamości (Fukuyama, 1999).

Mniejszy lub większy zasięg promienia zaufania jest analogiczny do opozycji między zaufaniem osobistym a zaufaniem społecznym. Dodatkowo F. Fukuyama odwołuje się do wyników M. Granovettera, znajdując analogię między luźnymi więziami, a nakładającymi się promieniami zaufania różnych grup.

Kolektywny wymiar kapitału społecznego szczególnie mocno akcentuje amerykański politolog R. Putnam, którego dwie prace: *Making democracy work* napisana we współpracy z R. Leonardim i R. Nanettim (1993, polskie wydanie: *Demokracja w działaniu*, 1995) oraz *Bowling alone* (2000, polskie wydanie: *Samotna gra w kręgle*, 2008) wywołały duże poruszenie nie tylko wśród naukowców, ale również wśród szerszego grona czytelników. Przyczyniły się do tego chwytliwe tytuły jego prac oraz tezy, które dotyczyły samej istoty społeczeństwa amerykańskiego, opisywanej już w XIX wieku przez A. de Tocqueville’a (1996). Kapitał społeczny stał się dzięki nim popularnym tematem amerykańskiego dyskursu społeczno-politycznego. Publikacje R. Putnama okazały się bodźcem dla autorów wielu podobnych analiz na całym świecie. Niektóre jego tezy i założenia zostały jednak poddane krytyce. W szczególności dotyczyło to stosowanej przez niego metodologii oraz wynikającego z niej błędnego wnioskowania (Portes, 2000).

W książce *Demokracja w działaniu* R. Putnam stawia sobie za cel wyjaśnienie różnic w obserwowanej sprawności instytucji samorządowych we włoskich regionach, które układają się w znany wzór: rozwijająca się Północ i podupadłe Południe. Putnam zwraca uwagę na związek pomiędzy poziomem sprawności instytucjonalnej a poziomem rozwoju gospodarczego, uznając przy tym, że wynika to z wpływu nieznanego trzeciego czynnika. Tym wyjaśniającym czynnikiem ma być właśnie kapitał społeczny, zdefiniowany następująco:

Kapitał społeczny odnosi się tu do takich cech organizacji społeczeństwa, jak zaufanie, normy i powiązania, które mogą zwiększyć sprawność społeczeństwa, ułatwiając skoordynowane działania (Putnam i in., 1995: 258).

W części, w której prezentuje wyniki swoich badań, *nota bene* poprzedzających rozważania teoretyczne nad istotą kapitału społecznego, R. Putnam posługuje się jednak raczej terminem „regionalnej wspólnoty obywatelskiej”, a nie kapitału społecznego. Mniej mówi o powiązaniach, a więcej o „obywatelskości” (*civicness*) regionów. Wyznacznikiem bardziej obywatelskich regionów jest zaangażowanie społeczne (uczestnictwo w stowarzyszeniach, czytelnictwo gazet) i polityczne (uczestnictwo w wyborach, niewielki udział głosowania preferencyjnego⁴), obejmujące znaczną część społeczności regionalnej. Poziom obywatelskości ma wpływać na efektywność rządów regionalnych, jak również na poziom rozwoju ekonomicznego regionów.

Wybrane przez R. Putnama elementy tworzące syntetyczny wskaźnik obywatelskości regionów tylko w niewielkim stopniu uwzględniają to, co pod pojęciem kapitału społecznego rozumieli P. Bourdieu i J. Coleman. Jedynie przynależność do różnego rodzaju stowarzyszeń nawiązuje do pojęcia gęstości powiązań społecznych, ale nie obejmuje wszystkich możliwych typów kontaktów. Aktywność stowarzyszeniowa jest za to uznawana przez wielu za najbardziej wartościowy i produktywny rodzaj kontaktów, a dane o niej są łatwo dostępne. Pozostałe wskaźniki opisują zachowania społeczne, które nie wpisują się w klasyczne definicje kapitału społecznego. Choć można je interpretować jako wskaźniki wielkości zaufania do instytucji społecznych i politycznych (Mohan, Mohan, 2002), to ich wybór jako zmiennych odnoszących się raczej do konsekwencji występowania kapitału społecznego, a nie do samego pojęcia kapitału społecznego był z reguły krytykowany (Portes, 1998).

R. Putnam za zasadniczy składnik kapitału społecznego uznaje również normy zaufania i uogólnionej wzajemności. Jest to składnik istotny, ale R. Putnam przyznaje mu, inaczej niż F. Fukuyama, pozycję drugoplanową. Podąża w tym miejscu śladem rozważań J. Colemana, który obecność pewnych elementów kulturowych również uznaje za sprzyjającą efektywnemu wykorzystaniu powiązań. R. Putnam zwraca uwagę na komplementarną rolę kontaktów i zaufania – razem mogą one zapewnić najlepsze wykorzystanie zasobów. Ich wzajemne relacje mają charakter dodatniego sprzężenia zwrotnego i prowadzą do stopniowego zwiększania się zasobów kapitału społecznego:

Zaufanie napędza współpracę. Im większy poziom zaufania w obrębie społeczności, tym większe prawdopodobieństwo współpracy. Z kolei współpraca powiększa zaufanie (Putnam i in., 1995: 258).

Rozwijające się sieci kontaktów sprawiają, że zaufanie osobiste, wynikające z powtarzanych, bezpośrednich kontaktów, przechodzi w zaufanie społeczne. Jest to ce-

⁴ We włoskim systemie wyborczym do rad regionalnych obowiązuje system proporcjonalny z możliwością tzw. głosów preferencyjnych, czyli rangowania kandydatów na listach wyborczych. R. Putnam uznał wybieranie tej drugiej metody za przejaw klientelizmu politycznego i słabszej obywatelskości regionu.

cha bardziej złożonych systemów społecznych, gdzie obowiązuje zasada: ufam ci, ponieważ ufam innej osobie, a ona zapewnia mnie, że ufa tobie (Sztompka, 2005). Obecność norm zaufania na wyższym poziomie stanowi konieczny warunek tego, by pozytywne skutki kapitału społecznego mogły wyjść poza wąski krąg rodziny czy przyjaciół. R. Putnam nazywa tę formę „bardziej bezosobową” w tym sensie, że zaufaniem nie obdarzamy konkretnej osoby, ale potencjalnie każdą nową osobę, z którą wchodzimy w kontakt. Podobny dwupoziomowy charakter posiadają normy wzajemności, mające albo formę równoczesnej wymiany, albo formę przeświadczenia, że wyświadczone obecnie usługi zostaną odwzajemnione kiedyś w przyszłości. Stąd też płynie wniosek, że społeczności, w których obowiązują normy uogólnionego zaufania i wzajemności, powinny się charakteryzować lepszym wykorzystaniem zasobów dostępnych dzięki sieciom powiązań społecznych.

Nie sposób w tym miejscu pominąć analogii między wyróżnionymi wcześniej rodzajami więzi społecznych a dwoma rodzajami zaufania. Zaufanie osobiste powstaje na skutek regularnych, bezpośrednich kontaktów między dwiema jednostkami. Ufamy zatem osobom, z którymi łączą nas mocne więzi. Podobnie jak w koncepcji zasięgu powiązań stwierdza się, że występowanie gęstej sieci powiązań ograniczonych do niewielkich, silnie związanych grup może być szkodliwe, tak samo pokładanie zaufania jedynie w osobach z najbliższych kręgów może nie przynosić pozytywnych skutków dla pozostałych osób z danej zbiorowości. Zwraca się więc szczególną uwagę na obecność uogólnionego zaufania: zdolność do obdarzania zaufaniem staje się cechą całej zbiorowości. Dzieje się tak bez względu na osobiste doświadczenie kontaktów z daną osobą, a ważne jest ono w szczególności w stosunku do podmiotów o charakterze abstrakcyjnym (firmy, instytucje, rynki, narody itp.), wobec których trudniej stosować reguły takie jak w stosunku do osób (Sztompka, 2005).

Wyróżnia się dwa rodzaje zaufania: gorące i chłodne. Czasem wprowadza się rozróżnienie na familiaryzm i zaufanie. Można także mówić o przednowoczesnym i nowoczesnym zaufaniu. Ten pierwszy typ to zaufanie „gęste”, totalnie i bezwarunkowo stowarzyszone z obiektem, który daje partnerowi bardzo szeroki zakres zaufania i wiąże się z dużym ładunkiem pozytywnych wzajemnych emocji. [...] W drugim przypadku zaufanie jest funkcją cech obiektu. Dostęp do zaufania jest potencjalnie otwarty i nie jest tak silnie predeterminowany przynależnością grupową (Bartkowski, 2003: 73–74).

W ujęciach teoretycznych i empirycznych zaufanie traktowane jest zwykle jako jeden z dwóch głównych elementów kapitału społecznego. Niektórzy badacze nie znajdują jednak dla niego miejsca, uznając je za jeden ze skutków występowania sieci kontaktów (Sabatini, 2005). Inni znów utożsamiają zaufanie z kapitałem społecznym w ogóle, pomijając tym samym kwestię powiązań (Fukuyama, 1999). Można wymienić wiele empirycznych analiz wzrostu gospodarczego, które wyjaśniają wpływ zaufania na to zjawisko, bez brania pod uwagę roli sieci powiązań społecznych (Zak, Knack, 2001; Beugelsdijk i in., 2004; Bengtsson i in., 2005; Bjørnskov, 2006; Roth, Schöler, 2006).

Konceptualizacje kapitału społecznego można zatem podzielić na trzy rodzaje: „twarde” – podkreślające wagę powiązań i sieci społecznych, „miękkie” – skupiające

się na podzielanych wartościach i normach oraz „mieszane” – łączące oba wymienione typy (Kaźmierczak, 2007). Można je również określić mianem ujęć strukturalnych, normatywnych i syntetyzujących (Frykowski, Starosta, 2008). To ostatnie ujęcie wydaje się najbardziej stosowne. Uwzględnienie norm zaufania i wzajemności stanowi ważne uzupełnienie koncepcji kapitału społecznego, ponieważ samo posiadanie sieci powiązań nie jest warunkiem wystarczającym do uzyskiwania korzyści z zasobów znajdujących się w węzłach sieci. Elementem warunkującym możliwość zmobilizowania zasobów sieci dla własnych potrzeb jest gotowość innych partnerów w sieci do podzielenia się zasobami (Degenne, Forsé, 2004). Gotowość ta jest właśnie wyrażona poprzez normy zaufania i wzajemności, które dają większą pewność, że chęć do dzielenia się nie zostanie wykorzystana przeciwko nam. Zaufanie pozwala również na zmniejszenie ryzyka związanego z nieprzewidywalnością działań innych (Sztompka, 2005).

Następna praca R. Putnama *Bowling alone* (2000) przedstawia obraz zmniejszających się zasobów kapitału społecznego w Stanach Zjednoczonych. Autor zauważa stałą tendencję spadkową członkostwa w najważniejszych amerykańskich organizacjach społecznych w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat. Tytułowa metafora „samotnej gry w kręgle” ma stać w opozycji do stereotypowego wizerunku społeczeństwa amerykańskiego, w którym stowarzyszenia lokalne charakteryzowały się szczególną żywotnością i aktywnością. W tej pracy kapitał społeczny rozumiany jest konsekwentnie jako cnoty obywatelskie, a najważniejszym jego wskaźnikiem jest aktywność stowarzyszeniowa. Jego teza o zmniejszaniu się zasobów kapitału społecznego w Stanach Zjednoczonych, nad czym mocno ubolewa, wiąże się z bardzo entuzjastyczną wizją tego zjawiska, które ma być „lekiem na całe zło”:

Kapitał społeczny sprawia, że jesteśmy mądrzejsi, zdrowsi, bezpieczniejsi, bogatsi, potrafimy lepiej rządzić w sprawiedliwej i stabilnej demokracji (Putnam, 2000: 290).

Tak optymistyczne ujęcie spotkało się ze szczególną krytyką jego następców, którzy zwracają uwagę na negatywne aspekty kapitału społecznego:

Dla Putnama kapitał społeczny staje się więc dobrem korzystnie wpływającym niemal na wszystko: kapitał ludzki, produktywność, sukces gospodarczy, demokratyczny rząd czy samą demokrację, a także na ludzkie zdrowie i szczęście oraz, generalnie, na wszystkie aspekty ludzkiego życia (Rymsza, 2007: 37).

Abstrahując od tych wątpliwości, które będą omówione w dalszej części pracy, warto zwrócić uwagę na istotny wkład R. Putnama w rozwój koncepcji, jakim jest pogłębienie refleksji nad różnymi formami kapitału społecznego oraz wprowadzenie podziału na dwa typy: kapitał społeczny wiążący i pomostowy⁵ (*bonding and bridging social capital*). Nazewnictwo to wprowadzili inni amerykańscy badacze, R.J. Gittel i A. Vidal (1998), opierając się na rozważaniach R. Putnama z jego wcześniejszej pracy o demokracji we Włoszech. W swojej oryginalnej publikacji dotyczącej wyko-

⁵ W polskiej literaturze spotykane są również określenia „kapitał społeczny zamknięty” i „kapitał społeczny otwarty”.

rzystania kapitału społecznego we wzmacnianiu społeczności lokalnych R.J. Gittell i A. Vidal opisują to rozróżnienie w następujący sposób:

Ryzykując pewne nadmierne uproszczenie, można za Putnamem wydzielić dwa główne typy kapitału społecznego: pierwszy typ, który zbliża do siebie ludzi dobrze się już znających (nazwiemy go kapitałem wiążącym), oraz drugi, który spaja osoby lub grupy wcześniej się nieznające (Putnam nazywał go kapitałem pomostowym, a my przyjmujemy za nim ten termin) (Gittell, Vidal, 1998: 15).

Putnam zwraca uwagę na fundamentalne różnice pomiędzy grupami, w których dominuje jeden lub drugi typ kapitału społecznego – na ich jednorodność oraz stopień otwarcia na zewnątrz:

Ze wszystkich wymiarów, które mogą różnicować rozmaite formy kapitału społecznego, prawdopodobnie najbardziej istotne jest rozróżnienie pomiędzy kapitałem pomostowym (czyli włączającym) a wiążącym (czyli wykluczającym). Niektóre formy kapitału społecznego są, z wyboru czy z konieczności, skierowane do wewnątrz i mają na celu wzmacnianie wewnętrznych tożsamości i jednorodności grup. Przykładami kapitału społecznego wiążącego są etniczne bractwa studenckie, przykościelne kółka czytelnicze kobiet czy modne stowarzyszenia typu *country club*. Inne sieci wychodzą na zewnątrz i obejmują ludzi o zróżnicowanym pochodzeniu społecznym. Przykładami takiego kapitału społecznego pomostowego będą ruchy praw człowieka, wiele organizacji młodzieżowych czy ekumeniczne organizacje religijne (Putnam, 2000: 22).

Podział ten ma charakter typów idealnych i można raczej mówić o kontinuum powiązań – od tych, które mają charakter mocno wiążących, po takie, które mają charakter pomostowy. Nie sposób w tym miejscu nie przypomnieć wspomnianych na samym początku socjologicznych koncepcji M. Granovettera i R. Burta. Kapitał społeczny wiążący trzeba odnosić do mocnych więzi, a pomostowy do luźnych więzi. Podobnie, kapitał pomostowy identyfikować należy z dziurami strukturalnymi R. Burta, które w jego koncepcji stanowią właśnie „pomosty” pośredniczące pomiędzy bardziej zwartymi grupami społecznymi (Turner, 2005).

Pojawia się również pojęcie kapitału społecznego łączącego (*linking social capital*), rozumianego jako powiązania łączące jednostki lub grupy z instytucjami (Gailey, 2009). Elementem normatywnym opisującym tę relację jest zaufanie do instytucji. W głównym nurcie badań analizuje się z reguły kapitał społeczny wiążący i pomostowy, które w największym stopniu odnoszą się do sieci powiązań w ramach struktury społecznej. Kapitał łączący spotyka się z większym zainteresowaniem w naukach politycznych.

Podobne rozważania nad różnego rodzaju powiązaniem społecznymi prowadzi M. Woolcock (1998), który wprowadza rozróżnienie pomiędzy więziami społecznymi zakorzenionymi (*embeddedness*) i autonomicznymi (*autonomy*). Odpowiadają one kapitałowi społecznemu wiążącemu i pomostowemu. Analizując te dwa rodzaje powiązań społecznych na poziomie wspólnot terytorialnych, można mówić o powiązaniach wewnątrz- i pozawspólnotowych (Woolcock, 1998).

Definicję podsumowującą klasyczne ujęcia kapitału społecznego można wyrazić w następujący sposób:

[Kapitał społeczny to] zasób jednostek, którego źródłem są sieci ich powiązań, po których krążą dobra symboliczne (informacje, wartości, idee i inne), materialne (rzeczy, pieniądze) i emocje (aprobata, szacunek, sympatia itp.). Kapitał społeczny, warunkując wzajemność i zaufanie, wpływa na gotowość do podejmowania współpracy i na potencjał jej efektywności. Cechą szczególną kapitału społecznego jest to, iż pozwala on swoim dysponentom osiągać cele, które w innym przypadku nie byłyby zrealizowane w ogóle lub wymagałyby poniesienia wyższych kosztów. Tak rozumiany kapitał społeczny nie jest dobrem publicznym, tylko „klubowym”, ponieważ nie każdy ma do niego dostęp – jedynie jednostki powiązane sieciami (Kaźmierczak, 2007: 47).

Jednocześnie należy zwrócić uwagę na dwa wymiary kapitału społecznego, które stanowią ważny analityczny fundament tej koncepcji (van Deth, 2003). Po pierwsze, trzeba wyróżnić aspekt strukturalny (powiązania, sieci) oraz aspekt normatywny, nazywany również kulturowym, poznawczym bądź kognitywnym (zaufanie i inne normy społeczne). Inaczej rzecz ujmując, można mówić o elementach obiektywnych kapitału społecznego, czyli o tym, co ludzie robią, oraz subiektywnych, czyli o tym, co ludzie czują (Paxton, 1999).

Po drugie, zarówno powiązania społeczne, jak i zaufanie można analizować w zależności od ich zasięgu (a tym samym ich charakteru), to jest tego, czy obejmują jedynie bliskie osoby, czy też rozciągają się na luźniejsze znajomości. Wyróżniamy zatem dwa podstawowe typy kapitału społecznego: pierwszy obejmuje powiązania o mocnym charakterze i zaufaniu osobistym, a drugi – powiązania o luźnym charakterze i zaufaniu uogólnionym. Dodatkowo wymieniany jest trzeci typ odnoszący się do relacji z instytucjami, który nie jest jednak przedmiotem analiz w niniejszej pracy. Tabela 2.1 przedstawia koncepcje różnych autorów z uwzględnieniem tych dwóch wymiarów wraz ze stosowanym w nich nazewnictwem. W dalszej części pracy poszczególne nazwy będą stosowane zamiennie.

Do podstawowych wymiarów analizy kapitału społecznego można za Stone (2001) dodać inne charakterystyki, np. formalny bądź nieformalny charakter powią-

Tab. 2.1. Dwa wymiary analizy teoretycznej kapitału społecznego

Aspekt kapitału społecznego	Charakter i zasięg kapitału społecznego			Autor koncepcji
	wspólnotowy	zrzeszeniowy	instytucjonalny	
Aspekt strukturalny	mocne więzi	luźne więzi	–	Granovetter, 1974
	ograniczenia sieci	dziury strukturalne	–	Burt, 1992
	zakorzenienie	autonomia	–	Woolcock, 1998
	kapitał społeczny wiążący	kapitał społeczny pomostowy	kapitał społeczny łączący	Putnam, 2000
Aspekt normatywny	krótki promień zaufania	długi promień zaufania	–	Fukuyama, 1997
	zaufanie osobiste	zaufanie społeczne	zaufanie do instytucji	różni autorzy

Źródło: opracowanie własne.

zań, pionowe bądź poziome zorganizowanie struktury, jednorodność bądź zróżnicowanie wewnętrzne grup. Kategorie te mogą się okazać przydatne na etapie analizy danych empirycznych.

2.1.3. Krytyka koncepcji

Koncepcja kapitału społecznego znalazła zastosowanie na wielu polach badawczych, ale jej rozwój „nie rozwiązał podstawowych problemów związanych z definiowaniem, operacjonalizacją i pomiarem, mimo toczących się sporów nad jego źródłami, formami i skutkami” (Mihaylova, 2004: 15). Pojęcie to zrobiło karierę w kręgach politycznych i ekonomicznych, co wynika z postrzegania go jako skutecznego narzędzia polityki społecznej i gospodarczej, którego zastosowanie nie generuje dużych kosztów (Mohan, Mohan, 2002). Stało się przy tym przedmiotem krytyki ekonomistów, którzy zwracają uwagę na trudności w wycenie wartości tego kapitału czy inwestycji w niego oraz w oszacowaniu jego realnego wpływu na gospodarkę. Większość autorów czerpie z dorobku trzech głównych teoretyków kapitału społecznego i kontynuuje obrane przez nich ścieżki rozumowania. Mimo że od ukazania się pierwszych tekstów upłynęły już dwie dekady, teoria ta nadal nie może sobie poradzić z brakiem jednoznacznej definicji czy różnorodnymi sposobami pomiaru zjawiska (Portes, 1998; van Deth, 2003; Kwiatkowski, 2005; Haynes, 2009).

Pierwszym zarzutem, z jakim spotyka się ta koncepcja, jest niejasność w definiowaniu. Już J. Coleman (1990) stwierdził, że koncepcja ta grupuje pod jednym określeniem różne pojęcia, odnoszące się do różnych rodzajów powiązań społecznych. Wiele z nich zostało rozwiniętych we wcześniejszych pracach socjologicznych, a koncepcja kapitału społecznego przyczyniła się jedynie do ich zgrupowania i reinterpretacji jako czynnika ułatwiającego dostęp do pewnych zasobów sieci. Dla niektórych badaczy to bogactwo pojęć jest cokolwiek niepokojące. Niektóre definicje omawianego zjawiska (np. R. Putnama) próbują enumeratywnie określić przedmiot badań. Pada nawet stwierdzenie, że rozmaite definicje kapitału społecznego „nie określają dokładnie, czym kapitał społeczny jest, lecz zaledwie wskazują, do czego się odnosi” (Zarycki, 2004: 46). Inni uważają nawet, że kapitał społeczny to nie koncepcja, a raczej praktyka, hasło wywoławcze, które grupuje różne, ale powiązane z sobą zainteresowania badawcze, ułatwiając przepływ idei pomiędzy różnymi dyscyplinami (Sabatini, 2005). Krytykują przy tym włączanie do tego terminu mechanizmów generujących kapitał społeczny oraz skutków jego posiadania (Portes, 1998). Od początków istnienia tej koncepcji był on definiowany funkcjonalistycznie – wskazywano na możliwość rozwiązania pewnych problemów społecznych (van Deth, 2003). Mówiono zatem nie tylko, co to jest kapitał społeczny, ale również czemu ma służyć i jakie przynosi korzyści jednostkom, grupom lub całym społecznościom. W tym kontekście problemem okazało się niezrozumienie pośredniczącej roli kapitału społecznego, gdy zasoby, które można było pozyskać za jego pośrednictwem, identyfikowano z samym kapitałem.

Stąd ważne jest rozróżnienie samych zasobów [osiąganych dzięki kapitałowi społecznemu] ze zdolnością do ich osiągnięcia dzięki członkostwu w różnych strukturach społecznych, na co zwrócił uwagę Bourdieu, ale zostało to przemilczane przez Colemaną. Zrównanie kapitału społecznego z zasobami otrzymanymi dzięki niemu może łatwo prowadzić do tautologii (Portes, 1998: 5).

Trzeba więc odpowiednio zoperacjonalizować te „zdolności”, wyrażające się w rozległości sieci powiązań i zaufaniu wiążącym partnerów sieci. Zdaniem P. Bourdieu kapitał społeczny składa się z dwóch elementów: stosunków społecznych oraz zasobów mobilizowalnych w tej sieci. Warto zatem pamiętać, że kapitał społeczny sam w sobie odnosi się tylko do pierwszego elementu, natomiast jego pośrednicząca rola sprawia, że wielkość pozytywnych skutków zależy od wielkości zasobów kapitałów innego typu, które można dzięki niemu zmobilizować. W związku z tym zasoby kapitału ekonomicznego i ludzkiego pozostają w tej analizie niezbędnym zapleczem.

Klasyczne ujęcia koncepcji kapitału społecznego operują na dwóch poziomach analizy: jednostek i zbiorowości. Większość badaczy skupia się na jednym z dwóch nurtów analizy: na skali mikro, gdzie nacisk kładzie się na zasoby, które jednostka może zmobilizować dzięki sieciom osobistych powiązań, lub skali mezo (społeczności lokalnych) i makro (regionów, państw), gdzie zasoby kapitału społecznego, umiejscowione również w sieciach powiązań, są raczej rozumiane jako zasoby całej wspólnoty. Czerpie ona korzyści jako całość dzięki umiejętności łatwiejszego mobilizowania tych zasobów dla realizacji dobra wspólnego i poprzez umiejętność podejmowania wspólnych działań (Halpern, 2005).

Przejście z jednego poziomu analizy na drugi, dokonane przez R. Putnama (Putnam i in., 1995), nie było tak oczywiste, jak by się mogło wydawać i przez wielu badaczy jest uznawane za jedną z poważniejszych słabości tej koncepcji (Portes, 1998; Portes, 2000; Requier-Desjardins, 2003). Szczególnie na tym poziomie analizy pojawiło się wiele nieścisłości i błędów w konceptualizacji i operacjonalizacji. Problemy te były związane z trudnościami, na jakie natrafili badacze przy dobieraniu wskaźników wielkości kapitału społecznego, które byłyby trafne, rzetelne oraz łatwo dostępne. Jako wskaźniki brano więc tak dyskusyjne miary jak poziom przestępczości, ciężce nieletnich czy ilość oddanej krwi (Sabatini, 2005).

Wielokrotnie tok rozumowania badaczy wyglądał w uproszczeniu następująco: regiony z dużymi zasobami kapitału społecznego powinny być według teorii bezpieczniejsze i lepiej rozwinięte pod względem gospodarczym, więc jako wskaźniki kapitału społecznego dobierano wskaźniki przestępczości i poziomu rozwoju gospodarczego; tam, gdzie były one wysokie, uznawano, że zasoby kapitału społecznego są również duże. Krótko mówiąc, „sukces miast i regionów dawał się właściwie utożsamić z posiadaniem zasobów kapitału społecznego, a do osiągnięcia tegoż sukcesu niezbędny jest tenże kapitał społeczny” (Zarycki, 2000: 46). Inspirujący dorobek R. Putnama jest właśnie skażony tego rodzaju nieścisłościami metodologicznymi. Rozumienie kapitału społecznego w kategoriach obywatelskości odchodzi od założeń teoretycznych, które ujmują to zjawisko wyłącznie jako sieci powiązań społecznych oraz normy zaufania (Triglia, 2001).

W tym kontekście A. Portes zaleca zastosowanie następującego toku postępowania w analizie zjawiska, jakim jest kapitał społeczny:

Po pierwsze, oddzielić definicję pojęcia, w teorii i w empirii, od jego oczekiwanych skutków; po drugie, ustanowić kontrolę kierunkowości tak, by istnienie kapitału społecznego było znane wcześniej niż rezultaty, jakie ma on przynosić; po trzecie, kontrolować obecność innych czynników, które mogą wyjaśniać zarazem istnienie kapitału społecznego i jego oczekiwanych skutków; po czwarte, zidentyfikować historię kapitału społecznego danej społeczności w sposób systematyczny (Portes, 1998: 20–21).

A. Portes przyznaje, że postępowanie zgodnie z tym schematem może być trudne, ale umożliwia uzyskanie bardziej wartościowych rezultatów.

Innym punktem krytyki koncepcji kapitału społecznego było postrzeganie go jako czegoś z gruntu „dobrego”, którego zasoby trzeba bez wahania maksymalizować (Mohan, Mohan, 2002). Społeczności z wyższymi zasobami kapitału społecznego były skazane na sukces, musiały być bezpieczniejsze i lepiej zarządzane, ich otoczenie czystsze i zadbane, a mieszkańcy zamożniejsi i zadowoleni z życia. Grupy badawcze związane z takimi organizacjami międzynarodowymi jak Bank Światowy czy OECD widziały w nim instrument, który miał ułatwiać współpracę wewnątrz- i międzygrupową, przyczyniając się do walki z ubóstwem i sprzyjając rozwojowi gospodarczemu w krajach słabo rozwiniętych (Portela, Neira, 2002). W przypadku ubogich społeczności sam kapitał społeczny może jednak nie spełniać owych oczekiwań. Bez zasobów finansowych (np. mikrokredytów) czy wiedzy, które mogą być udostępniane innym osobom, same powiązania i zaufanie czasem okazują się niewystarczające, by umożliwić wyjście z biedy (Portes, Landolt, 1996; Gailey, 2009).

Krytyczna refleksja nad negatywnymi skutkami kapitału społecznego przyczyniła się do pogłębienia tej koncepcji. Pierwszy nurt kontestacji prowadził do stwierdzenia istnienia „negatywnego kapitału społecznego” (Kaźmierczak, 2007), którego uosobieniem stały się organizacje typu mafijnego, gdzie silne więzi grupowe i zaufanie osobiste między członkami gangu są ważnymi czynnikami ich sukcesu. Określenie to wprowadza jednak częściowo w błąd, sugerując, że można wyróżnić dobry lub zły kapitał społeczny. Skoro nie mówi się o negatywnym kapitale ekonomicznym, gdy służy on np. do zakupu broni, czy o negatywnym kapitale ludzkim, gdy wiedza o systemach zabezpieczeń jest wykorzystywana podczas napadu na bank, to tak samo nie można mówić o negatywnym kapitale społecznym, a jedynie o negatywnych dla danej zbiorowości skutkach kapitału społecznego. W przypadku grup przestępczych ich kapitał społeczny przynosi korzyści im samym, a dla pozostałej części społeczeństwa skutki są zdecydowanie odmienne.

Przedstawiony przykład negatywnych konsekwencji sugeruje, że ograniczanie zasobów kapitału społecznego do zamkniętej sieci powiązań dotyczy jedynie organizacji przestępczych. Zjawisko to wydaje się jednak dużo bardziej powszechne i dotyczy różnych grup o silnej spójności wewnętrznej. A. Portes (1998) przedstawia cztery negatywne konsekwencje występowania kapitału społecznego:

- ograniczanie dostępu do zasobów osobom spoza grupy, czego przykładem mogą być korporacje zawodowe;

- żądania udziału w zyskach z działalności, np. poprzez naleganie, by zatrudnić bliskich lub znajomych;
- występowanie silnej kontroli społecznej ograniczającej autonomię jednostek i zmuszającej niezależne jednostki do przyjęcia norm grupy lub do jej opuszczenia;
- pojawienie się sytuacji, w których indywidualny sukces może być postrzegany jako zagrożenie dla spójności grupy.

Tym samym w niewielkich mocno zintegrowanych społecznościach może dochodzić do ograniczania jednostek wykraczających poza przyjęte wzory zachowań i utrudniania im wyjścia poza społeczność, gdzie mogłyby pozyskać nowe, nieznane grupie informacje. Istnieje również wyższe ryzyko odrzucenia obcych, traktowanych nie jako źródło nowej wiedzy, ale jako zagrożenie dla spójności grupy. Niekorzystne konsekwencje nadmiernego zagęszczenia powiązań społecznych dotyczą w dużej mierze samej grupy, która nie tylko blokuje dopływ informacji z zewnątrz, lecz także ogranicza innowacyjność i przedsiębiorczość swoich członków. Zwrócenie uwagi na minusy nadmiernego domknięcia sieci powiązań znalazło odzwierciedlenie we wspomnianych wcześniej koncepcjach, rozróżniających kapitał społeczny o charakterze wiążącym i pomostowym.

Drugi nurt krytycznej refleksji nad „negatywnym kapitałem społecznym” dotyczył również ograniczania relacji społecznych do zamkniętych grup społecznych i ich negatywnych skutków dla otoczenia. Na przykład w skali całego kraju niektóre silne grupy społeczne mogą zawłaszczać nieproporcjonalnie duże udziały w zasobach narodowych, zmuszając innych do ponoszenia obciążeń (Portes, Landolt, 1996). Nie wszystkie przejawy aktywności stowarzyszeniowej muszą się przekładać na korzyści dla całej społeczności. Wprost przeciwnie – niektóre zasoby kapitału społecznego, cenne dla danej grupy ze względu na ułatwianie pewnych działań podejmowanych przez jej członków, mogą być bezużyteczne, a nawet szkodliwe dla innych (Portes, 1998). Niekorzystną rolę takich grup przedstawił M. Olson w książce *The rise and decline of nations* (1982), gdzie zauważył, że wiele organizacji działa jako grupy interesu, dążące do realizacji własnych celów kosztem wspólnego dobra. Starają się one wprowadzić korzystne dla siebie ustawodawstwo, którego koszty będą przerzucane na resztę społeczeństwa. Do takich grup zaliczył związki zawodowe, korporacje zawodowe czy grupy lobbingowe (Olson, 1982). Próba pogodzenia wyników uzyskanych przez M. Olsona i R. Putnama skłoniła wielu badaczy do wyróżnienia dwóch rodzajów grup o przeciwnym wpływie na rozwój ekonomiczny. Ujęcie to zostało wykorzystane w kilku badaniach empirycznych (Knack, 2003; Casey, 2004; Beugelsdijk, van Schaik, 2005), gdzie obok „grup putnamowskich”, które powinny oddziaływać pozytywnie na wzrost gospodarczy, brano również pod uwagę „grupy olsonowskie” o teoretycznie odmiennym wpływie.

Choć R. Putnam przedstawiany jest często jako ten, który w swoich twierdzeniach stoi w całkowitej opozycji wobec M. Olsona, to również i on zwracał uwagę na różnice wynikające z członkostwa w różnego rodzaju stowarzyszeniach. Nakreślił różnice pomiędzy stowarzyszeniami o dominujących powiązaniach poziomych bądź

pionowych (Putnam i in., 1995). W sieciach zaangażowania obywatelskiego o poziomym zorganizowaniu (np. w stowarzyszeniach sąsiedzkich, chórach amatorskich czy klubach sportowych), czyli łączących osoby zajmujące podobne pozycje, podjęcie współpracy w celu osiągnięcia wspólnych korzyści ma być według niego łatwiejsze. W organizacjach o silniejszym pionowym układzie występuje natomiast większa nieufność, gdyż wszelkie informacje mogą być wykorzystane do zachowania lub poprawienia pozycji jednostek, a nie do poprawy sytuacji całej grupy. Przepływ informacji w tak zorganizowanych sieciach może być zatem utrudniony, a ich wiarygodność podawana w wątpliwość. Tym samym zwiększa się rola formalnych uregulowań, które w porównaniu z kontaktami nieformalnymi zwiększają koszty transakcji.

W innej pracy Putnam (2000) umniejsza rolę masowych organizacji, w których zaangażowanie członków ogranicza się jedynie do opłacania corocznych składek. Doprowadziło to do uwzględnienia w badaniach empirycznych grup o różnym stopniu zaangażowania i aktywności ich członków (Beugelsdijk, van Schaik, 2005). Zastosowanie w praktyce tego rozróżnienia wymaga jednak pogłębionych badań jakościowych.

Ograniczenie zasobów kapitału społecznego wyłącznie do członków danej grupy może dotyczyć zbiorowości terytorialnych. Obserwujemy wówczas różne rezultaty istnienia tych zasobów w zależności od skali geograficznej. Zamknięcie się w ramach regionu, tzn. istnienie gęstej sieci kontaktów wewnątrzregionalnych przy ograniczeniu kontaktów na zewnątrz, może przynosić korzyści temu regionowi, ale może mieć także konsekwencje negatywne dla szerszej zbiorowości, np. dla całego kraju. Przykładem takiego zjawiska jest sytuacja wyspiarskiej społeczności Komorów (Abdullah i in., 2003), gdzie w skali poszczególnych wysp zaobserwowano pozytywną dynamikę społeczną i wzrost solidarności społecznej, podczas gdy w skali całego archipelagu i relacji między wyspami odnotowano zamknięcie się poszczególnych społeczności i ograniczenie kontaktów. Kapitał społeczny w postaci gęstej sieci powiązań na poszczególnych wyspach przynosił pozytywne skutki, ale ta sama gęsta sieć powiązań miała ujemny wpływ na rozwój państwa obejmującego cały archipelag. Podobnie twierdzą P. Paxton (1999) oraz I. Serageldin i Ch. Grootaert (2000). Zauważyli oni, że duże zasoby kapitału społecznego na poziomie mikro lub mezo, np. grup separatystycznych, mogą *de facto* zmniejszyć jego zasoby na poziomie makro.

2.1.4. Podsumowanie

Przegląd klasycznych definicji kapitału społecznego oraz jego krytycznych ujęć skłania do przyjęcia w niniejszej pracy perspektywy badawczej, która będzie mieć konsekwencje w operacjonalizacji tego pojęcia, zakładającej:

- uwzględnienie różnych aspektów (strukturalnego, normatywnego) i typów (wiążącego, pomostowego) kapitału społecznego;
- unikanie definiowania pojęcia poprzez jego funkcje (potencjalne skutki), a tym samym przesądzania o pozytywnym lub negatywnym wpływie różnych jego

aspektów lub typów (nie ogranicza to możliwości stawiania hipotez na temat relacji pomiędzy kapitałem społecznym a rozwojem gospodarczym);

- przyjęcie, że kapitał społeczny odgrywa pośredniczącą rolę w mobilizowaniu zasobów kapitałów innego rodzaju;
- analizowanie pojęcia w jego wymiarze kolektywnym jako zagregowanej cechy zbiorowości terytorialnych.

Założenia te skłaniają do przyjęcia następującej definicji kapitału społecznego: kapitał społeczny to sieci powiązań społecznych różnego rodzaju, łączące jednostki lub grupy z tych samych (powiązania wiążące) lub różnych środowisk (powiązania pomostowe), którym towarzyszą normy zaufania i wzajemności.

2.2. Kapitał społeczny a rozwój gospodarczy

Koncepcja kapitału społecznego od samego początku była bardzo pragmatyczna, czemu – jak można sądzić – zawdzięczała również swój późniejszy sukces. Jej intuicyjny charakter przyciągnął specjalistów z wielu dziedzin, którzy za jej pomocą próbowali wyjaśnić takie zjawiska, jak osiągnięcia edukacyjne dzieci z różnych środowisk, stan zdrowia ludności, jakość pracy administracji, rozwój obszarów zacofanych czy wreszcie różnice w rozwoju ekonomicznym regionów czy państw (Feldman, Assat, 1999; Mihaylova, 2004; Durlauf, Fafchamps, 2005; Kaźmierczak, 2007). Korzyści, jakie miało przynosić uczestnictwo w sieciach, zarówno na poziomie indywidualnym, jak i szerszych społeczności, były głównym elementem wielu definicji kapitału społecznego, również klasycznych autorstwa P. Bourdieu, J. Colemana czy R. Putnama. Takie ujęcie, w którym istota kapitału społecznego była pomieszana z jego potencjalnymi skutkami, spotkało się z krytyką, która została szczegółowo przedstawiona w poprzednim podrozdziale. Warto jednak przypomnieć, że niejasności definicyjne powodowały w następstwie błędy metodologiczne, gdy obecność kapitału społecznego określano poprzez wykrycie jego skutków. Pojawiła się też bogata literatura, w której zwracano uwagę na potencjalne negatywne oddziaływanie różnych form kapitału społecznego.

Niemniej jednak teoretycy kapitału społecznego są zgodni, że pomiędzy tym zjawiskiem a sferą gospodarczą występują pewne zależności (Serageldin, Grootaert, 2000). Zwracają uwagę, że formalne i nieformalne stosunki społeczne pomiędzy jednostkami oraz pomiędzy podmiotami gospodarczymi mogą sprzyjać poprawie efektywności gospodarowania. Pozytywne bądź negatywne rezultaty zależą od natury tych stosunków oraz od kontekstu prawnego i politycznego (Grootaert, 1998). Wskazują przy tym na różne kierunki tych relacji w zależności od charakteru czy typu kapitału społecznego.

W tej części pracy zostaną przedstawione teoretyczne rozważania dotyczące mechanizmów wiążących kapitał społeczny z rozwojem gospodarczym. Wskazane

zostaną również rodzaje kapitału społecznego, które mogą się przyczyniać do przyspieszenia lub spowolnienia wzrostu gospodarczego. Wątki te pojawiały się już we wcześniejszym rozdziale, co wynika z silnego konceptualnego powiązania samej idei kapitału społecznego oraz jego potencjalnego oddziaływania. W tym miejscu rozważania nad wpływem uczestnictwa w sieciach powiązań oraz poziomu zaufania na procesy ekonomiczne zostaną omówione w sposób systematyczny. Opisane mechanizmy będą stanowić podstawę do wyjaśnienia związków pomiędzy analizowanym pojęciem a rozwojem gospodarczym w polskich regionach.

2.2.1. Rola powiązań społecznych

Socjologiczne analizy zachowań jednostek w sieciach powiązań uwzględniały wątek ich użyteczności dla należących doń uczestników. Badania M. Granovettera (1974) i R. Burta (1992, 1995) koncentrowały się na indywidualnym wykorzystaniu zasobów sieci przez osoby szukające pracy lub kierujące firmą. Pierwszy z nich zauważył, że najlepszą strategią poszukiwania pracy nie jest zdobywanie informacji u rodziny czy przyjaciół (wykorzystanie mocnych więzi), ale zwrócenie się raczej do dalszych znajomych (wykorzystanie luźnych więzi). Wartość informacji przekazywanych przez mocne więzi okazywała się niższa niż tych otrzymanych za pośrednictwem drugiego rodzaju więzi. Wynika to z faktu, że osoby powiązane mocnymi więziami mają częściej podobne zainteresowania, spędzają z sobą dużo czasu oraz mają wspólnych znajomych. Istnieje zatem większe prawdopodobieństwo powtarzania się w tej sieci tych samych informacji. Dodatkowo, osoby te czują się zobligowane do znalezienia jakichkolwiek informacji, stąd też mogą się również zadowolić rozwiązaniami nieoptymalnymi. Owa koncepcja, określana hasłem: „siła luźnych więzi” (*strength of weak ties*), podkreśla ich rolę jako „mostów” (*vide* kapitał społeczny pomostowy) łączących zgrupowania jednostek o silnych powiązaniach i umożliwiających przepływ nowych informacji między nimi. Z jednej strony prowadzone na polskim gruncie badania wykazały, że uczestnictwo w sieciach luźnych powiązań w organizacjach pozarządowych przekłada się na większe poczucie sprawstwa i większy dostęp do informacji, ułatwiając skuteczne zachowania ekonomiczne (Trutkowski, Mandes, 2005). Z drugiej strony, problemem może być to, że informacje otrzymane za pośrednictwem luźnych więzi mogą być mniej wiarygodne niż te zdobyte dzięki bardziej bezpośrednim kontaktom (Degenne, Forsé, 2004). W tym momencie istotne staje się zaufanie, które zmniejsza ryzyko oszustwa za pośrednictwem luźnych więzi.

Obserwacje R. Burta są zgodne z tym, co zauważył wcześniej M. Granovetter. Zwrócił on uwagę, że zbyt gęsta sieć powiązań raczej utrudnia niż ułatwia funkcjonowanie przedsiębiorców. Przewaga konkurencyjna kryje się w pozycjach pośrednich, dziurach strukturalnych, stanowiących źródło nowej wiedzy i umożliwiających dostęp do nowych zasobów. Podobnego zdania był P. Bourdieu, który wskazywał, że powiązania są istotne, ponieważ dają dostęp do innych zasobów zgromadzonych w sieci. Pośrednicząca rola kapitału społecznego stanowi klucz do wyjaśnienia jego

wpływu na rozwój gospodarczy. T. Kaźmierczak (2007) mówi w tym kontekście nawet o służebnej roli tej formy kapitału.

Hipotezę R. Burta w polskim kontekście społecznym testowali K. Słomczyński i I. Tomescu-Dubrow (2005). Potwierdzili oni, że nieformalne sieci więzi przyjacielskich sprzyjają awansowi społecznemu. Autorzy zwrócili uwagę nie tylko na liczbę przyjaciół, ale również na gęstość sieci pomiędzy nimi. Przemieszczaniu się w górę struktury społecznej bardziej sprzyjały kontakty z dużą grupą przyjaciół, jednak nie znających się dobrze nawzajem. Zagęszczenie się sieci znajomości zmniejsza dostęp do nowych zasobów i utrudnia poszukiwanie pracy (Słomczyński, Tomescu-Dubrow, 2005).

W ujęciach J. Colemana i R. Putnama pojawiało się przeświadczenie, że powiązania społeczne przynoszą pozytywne rezultaty zewnętrzne (*externalities*) całym społecznościom, bez względu na to, czy jest się członkiem tych sieci, czy nie (Kaźmierczak, 2007). Przykład takiego ujęcia przedstawił M. Woolcock (1998), który wychodzi od obserwacji, że każda działalność gospodarcza jest nieodłącznie osadzona w powiązaniach społecznych, a zatem każda wymiana ekonomiczna to zarazem wymiana społeczna. M. Woolcock przywołuje wcześniejsze badania socjologiczne, które wykazały, że ubogie społeczności chcące poprawić swoją sytuację muszą wygenerować więzi społeczne wychodzące poza ich podstawowe grupy. Wyjście poza pierwotne więzi wewnętrzne i kontakt ze światem zewnętrznym są warunkiem modernizacji takiej społeczności. Ponadto, podobnie jak to zauważył A. Portes (1998), mocne więzi mogą stanowić ograniczenie dla jednostek bardziej kreatywnych oraz przyczyniać się do unikania kontaktów z obcymi. Aby zniwelować koszty zakorzenienia, zbiór więzi społecznych musi być uzupełniony o więzi autonomiczne, które są rozumiane jako kontakty członków wspólnoty z jednostkami spoza społeczności.

Zapewnienie odpowiedniej równowagi między „zakorzenionymi” i „autonomicznymi” powiązaniami społecznymi może przynieść zbiorowości sukces w postaci pokonania problemów, kolektywnego działania oraz osiągania celów rozwojowych. Rola autonomicznych powiązań społecznych polega na uzupełnieniu korzyści wynikających z powiązań zakorzenionych oraz wyrównujących ich negatywne konsekwencje społeczne, a co za tym idzie – również gospodarcze (tab. 2.2).

Wymóg posiadania kontaktów wewnątrz i na zewnątrz danej wspólnoty dotyczy zarówno jednostek, jak i grup wchodzących w jej skład. M. Woolcock podsumowuje to następująco:

Tab. 2.2. Konsekwencje społeczne różnych kombinacji powiązań zakorzenionych i autonomicznych w koncepcji M. Woolcocka

		Zakorzenienie	
		słabe	silne
Autonomia	słaba	amoralny indywidualizm	amoralny familiaryzm
	silna	anomia	możliwości społeczne

Źródło: opracowanie własne na podstawie Woolcock, 1998: 172.

Wstępne korzyści z intensywnej integracji wewnątrz wspólnoty muszą ustąpić z czasem miejsca rozleglejszym powiązaniom poza wspólnotą: zbyt dużo lub zbyt mało w każdym wymiarze w danym momencie osłabia wzrost gospodarczy (Woolcock, 1998: 175).

Wszystkie te wątpliwości doprowadziły do wniosku, że „mogą istnieć różne typy kapitału społecznego, a ich zasoby powinny być optymalizowane, a nie maksymalizowane” (Woolcock, 1998: 158). Nie liczy się wyłącznie wielkość zasobów kapitału społecznego, ale także ich typ. Trzeba mieć przy tym świadomość różnorodności form kapitału społecznego oraz faktu, że ich optymalna kombinacja zależy od kontekstu społecznego (Serageldin, Grootaert, 2000). Rzeczywistość społeczna jest bardziej skomplikowana. Sabatini (2005), który przeprowadził analizę czynnikową wielu wskaźników opisujących różne rodzaje powiązań społecznych, wykazał, że w przypadku włoskich regionów najlepiej pod względem gospodarczym radzą sobie te, w których powiązania autonomiczne są na wysokim poziomie, a zakorzenienie na średnim.

Podobna idea leżała u podstaw wyróżnienia kapitału społecznego wiążącego i pomostowego. Skutki ich występowania powinny być odmienne. Domknięcie powiązań społecznych, czyli skoncentrowanie się wyłącznie na życiu rodzinnym i sąsiedzkim, powinno wywołać negatywne konsekwencje, np. relatywnie słabszy wzrost gospodarczy. Wynika to z jednej strony z zablokowania dopływu informacji z zewnątrz (jak argumentował M. Granovetter, wewnątrz sieci krążą te same informacje, a zasoby finansowe są ograniczone), a z drugiej ze wspomnianego przez A. Portesa ograniczania innowacyjności i przedsiębiorczości. Otwarcie powiązań społecznych powinno się natomiast przyczyniać do przyspieszenia tempa wzrostu gospodarczego właśnie poprzez docieranie do nowych zasobów kapitału ekonomicznego czy ludzkiego. Może on tym samym pomóc rozwiązać problemy obszarów o niskich zasobach wiedzy i finansów, gdzie przydatne okazują się dopiero powiązania wychodzące poza ten obszar, czyli kapitał pomostowy.

Podsumowując ekonomiczną rolę strukturalnego elementu kapitału społecznego, należy stwierdzić, że jego znaczenie wynika z tego, że pozwala uczestnikom sieci korzystać z zasobów zgromadzonych przez innych jej członków. Jednostka nie jest skazana na korzystanie jedynie z własnego dorobku czy też na „kupowanie” zasobów na rynku, ale ma większe możliwości skorzystania z zasobów krewnych, przyjaciół, sąsiadów, znajomych, członków tego samego stowarzyszenia itp. We współczesnym świecie szczególnie ważną rolę odgrywa przepływ wiedzy w sieciach powiązań, w tym również informacji o tym, czy można zaufać innym ich uczestnikom (Lin, 2001).

Istotny jest zasięg i charakter tych powiązań, wśród których można wyróżnić powiązania wiążące i pomostowe. Oba te typy wydają się istotne z punktu widzenia rozwoju, ale mogą mieć również negatywne konsekwencje. Mocne powiązania wiążące stanowią bazę dla jednostki, jednak oparcie się wyłącznie na nich powoduje pewne ograniczenia. Rozwój uwzględniający wyłącznie takie powiązania napotka na barierę w postaci braku nowych zasobów pieniężnych czy informacyjnych. Powiązania pomostowe, choć mniej pewne ze względu na swój luźniejszy charakter, swoją

wartość ukazują wtedy, gdy dostarczają zasobów, których brakuje w zamkniętych grupach. Dodatkową wartością wypracowanej gęstej sieci powiązań jest większa łatwość w koordynacji pewnych działań oraz w kolektywnym podejmowaniu działań (Serageldin, Grootaert, 2000).

Odpowiedź na pytanie, jaka kombinacja rodzajów kapitału społecznego najbardziej sprzyja rozwojowi ekonomicznemu, nie jest prosta. Zarówno zamknięty, jak i otwarty kapitał społeczny osobno będą tylko w ograniczonym stopniu przyczyniały się do rozwoju gospodarczego; dopiero ich współistnienie w odpowiednich proporcjach może przynieść pozytywne konsekwencje dla gospodarki. Wydaje się, że proporcje te są zależne od narodowego lub regionalnego kontekstu społecznego, co może być przedmiotem interesujących badań geograficznych.

Wydaje się, że przemiany nowoczesnej gospodarki sprzyjają ekonomicznej wartości kapitału społecznego, ponieważ coraz większe znaczenie ma szybki przepływ informacji, kreatywność, elastyczność, a także współdziałanie (Trigilia, 2001; Kaźmierczak, 2007). Posiadanie większego kapitału społecznego może stanowić przewagę konkurencyjną dla przedsiębiorstw, których model ekonomiczny opiera się na dostępie do wiedzy i informacji⁶. W niniejszej pracy nie będzie rozwijana perspektywa wykorzystania tej formy kapitału przez firmy. Będzie on raczej analizowany z punktu widzenia całych zbiorowości na poziomie zagregowanym. Nie można jednak zapominać, że przedsiębiorstwa działające w różnych regionach Polski są osadzone w kontekście społecznym, którego elementem jest kapitał społeczny.

2.2.2. Rola zaufania

Równie istotna jest rola normatywnego elementu kapitału społecznego. Zaufanie pełni ważną funkcję w rozwoju ekonomicznym: po pierwsze, jako element redukujący koszty transakcyjne; po drugie, jako element ułatwiający przepływ informacji w istniejących sieciach powiązań (Serageldin, Grootaert, 2000; Beugelsdijk, van Schaik, 2005). Zaufanie prowadzi do obniżania kosztów transakcji między dwoma partnerami poprzez wyeliminowanie kosztów kontroli partnera transakcji oraz jej przebiegu (Łopaciuk-Goncaryk, 2008). Wyższy poziom zaufania może skłaniać do podejmowania bardziej skomplikowanych i mniej pewnych transakcji, gdyż ryzyko ich podjęcia jest zmniejszone o ryzyko współpracy z nieprzewidywalnym partnerem.

Te rozważania, dotyczące w dużej mierze bezpośrednich kontaktów między aktorami ekonomicznymi, da się odnieść do całych społeczności i obowiązujących w nich norm uogólnionego zaufania, czyli „zwyczajów etycznych i wzajemnych zobowiązań moralnych, zinternalizowanych przez członków wspólnoty” (Fukuyama, 1997). Społeczeństwo wysokiego zaufania wymaga mniejszej liczby formalnych regulacji i kontroli przez instytucje. R. Putnam (2000) zwrócił uwagę na zależność pomiędzy

⁶ Przegląd badań nad rolą kapitału społecznego w rozwoju przedsiębiorczości zestawili H. Westlund i F. Adam (2010). Ich wyniki wskazują na pozytywne oddziaływanie tego kapitału na sukces ekonomiczny firm.

spadającym zaufaniem społecznym a wzrastającą liczbą adwokatów i policjantów w Stanach Zjednoczonych. Jednocześnie F. Fukuyama twierdzi, że nawet obecność dobrze funkcjonującego systemu instytucji przy braku zaufania utrudniałaby przeprowadzenie wielu transakcji.

Druga funkcja zaufania obejmuje ułatwienia w przepływie informacji, co prowadzi do poprawy komunikacji i współpracy zarówno pomiędzy ludźmi, jak i między firmami (Westlund, Adam, 2010). W tym względzie zaufanie uzupełnia gęstość sieci powiązań. Odgrywa dużą rolę zwłaszcza przy luźnych powiązaniach, gdzie brak stałych, bezpośrednich kontaktów może wywoływać nieufność między oboma stronami transakcji (Beugelsdijk, van Schaik, 2005).

Jeszcze dogłębniej funkcje zaufania przedstawia P. Sztompka (2005), który zwraca uwagę na jego znaczenie w społeczeństwie, sprowadzające się do redukcji niepewności. Kultura zaufania zmniejsza obawy co do nieprzewidywalnych zachowań innych uczestników. Wyłamanie się z niej powoduje wykluczenie ze społeczności. P. Sztompka przytacza przykłady korzystnego oddziaływania norm zaufania, które mogą się przyczyniać do rozwoju społeczno-ekonomicznego:

- 1) Zaufanie mobilizuje ludzi do działania, uwalniając kreatywną, swobodną, innowacyjną, przedsiębiorczą aktywność. Dzieje się tak, ponieważ interakcje są uwolnione od lęków i podejrzeń, a dzięki temu bardziej spontaniczne i otwarte.
- 2) Zaufanie zmniejsza potrzebę kontrolowania i monitorowania posunięć innych. Obdarzenie zaufaniem („kredyt zaufania”) zawiesza społeczny nadzór i kontrolę, dając więcej miejsca na nonkonformizm, oryginalność, innowacyjność oraz wolność działania.
- 3) Zaufanie wzmacnia zachowania prospołeczne i zachęca do zaangażowania w różne stowarzyszenia. Tym samym, jak twierdzi R. Putnam, wzrost zaufania zwiększa również gęstość sieci międzyludzkich powiązań.
- 4) Zaufanie wzmacnia więzi jednostki ze wspólnotą (czyli powiązania społeczne wiążące), prowadząc do współpracy, wzajemnej pomocy oraz gotowości do poświęcania się na rzecz innych.
- 5) Zaufanie wzmacnia również tolerancję i akceptację obcych (czyli powiązania społeczne pomostowe).

Ekonomiczna wartość normatywnego elementu kapitału społecznego wynika zatem z jego ścisłego powiązania z aspektem strukturalnym, czyli powiązaniami społecznymi. Dzięki zaufaniu przepływ informacji czy zasobów materialnych poprzez sieci powiązań staje się łatwiejszy i szybszy. Zaufanie wzmacnia zarówno powiązania wiążące wspólnotę, jak i wychodzące poza nią powiązania pomostowe. Jeżeli dzięki nim jest możliwa poprawa sytuacji danej społeczności, obecność zaufania jeszcze bardziej wzmacnia te procesy. Może ono jednak również wzmacniać negatywne skutki kapitału powiązań społecznych. Zaufanie ograniczone do wąskiego kręgu osób przy nieufności wobec obcych, ma negatywne konsekwencje dla samej grupy oraz szerszej społeczności.

2.2.3. Podsumowanie

Większość literatury poświęconej kapitałowi społecznemu wymienia jego dwa elementy: strukturalny (powiązania społeczne) i normatywny (zaufanie). Obydwa mają potencjalnie pozytywny wpływ na rozwój gospodarczy. Powiązania społeczne umożliwiają dostęp do zasobów (np. finansowania, wiedzy itp.) oraz ułatwiają podejmowanie zbiorowych działań na rzecz wspólnego dobra. Dodatkowo zaufanie redukuje koszty transakcji, zmniejszając potrzebę kontroli i wprowadzania formalnych regulacji, ułatwia przepływ informacji, poprawiając dostęp do nich oraz ich wiarygodność, a także redukuje niepewność co do zachowań innych uczestników życia społecznego, wyzwalając kreatywność, innowacyjność i przedsiębiorczość.

W tym miejscu warto przypomnieć, że kapitał społeczny jest cały czas pewnym potencjałem, który w razie potrzeby może być zrealizowany. Owe powiązania to w dużej mierze kontakty przypadkowe, nienastawione na cele ekonomiczne. Dopiero pewna potrzeba może sprawić, że zostaną one wykorzystane inaczej niż pierwotnie zakładano. Co ciekawe, popularyzacja teorii kapitału społecznego może sprawić, że ludzie zaczną w większym stopniu celowo w niego inwestować, próbując ciągnąć zyski z uczestnictwa w sieciach. O budowaniu kapitału społecznego zaczynają mówić już niektóre firmy w swoich strategiach. Poniekąd mamy tu do czynienia ze samospełniającym się proroctwem oraz pewną destrukcją samego kapitału społecznego, którego wartość brała się dotychczas z jego nieuświadamianej roli. Warto się zastanowić, czy takie bezpośrednie inwestycje w kapitał społeczny nie spowodują jednak erozji zaufania między uczestnikami sieci powiązań.

Przedstawione wcześniej rozważania można ująć jeszcze bardziej syntetycznie i wyjaśnić krok po kroku na najbardziej podstawowym poziomie możliwe oddziaływanie kapitału społecznego (różnych jego aspektów i typów) na rozwój gospodarczy:.

- 1) Im większa gęstość powiązań społecznych w danej zbiorowości, tym większe możliwości skorzystania z zasobów kapitałów innego rodzaju (fizycznego, ekonomicznego, ludzkiego).
- 2) Przy takiej samej gęstości powiązań społecznych, im większe zasoby kapitałów innego rodzaju zgromadzone są w sieci, tym większe możliwości wykorzystania ich przez daną zbiorowość.
- 3) Im większa gęstość powiązań pomostowych, tym większe możliwości skorzystania z nowych zasobów kapitałów innego rodzaju, niedostępnych w danej zbiorowości.
- 4) Optymalna kombinacja powiązań wiążących i pomostowych powinna sprzyjać skorzystaniu z zasobów spoza sieci oraz ich odpowiedniemu rozprowadzeniu wewnątrz sieci.
- 5) Im wyższy poziom zaufania w sieci powiązań wiążących i pomostowych, tym bardziej ułatwione korzystanie z zasobów kapitałów innego rodzaju zgromadzonych w sieciach, wewnątrz i na zewnątrz jej struktury, a tym samym większa skłonność do nawiązywania kontaktów, mniejsze koszty kontroli oraz większa przedsiębiorczość i kreatywność uczestników sieci.

2.3. Dotychczasowe badania

2.3.1. Operacjonalizacja pojęcia

Kwestia operacjonalizacji pojęcia kapitału społecznego jest odmiennie ujmowana przez różnych autorów w zależności od przyjętych przez nich definicji oraz dostępności odpowiednich wskaźników. W tym miejscu najpierw zostaną przedstawione różne ujęcia operacjonalizacji stosowane przez badaczy kapitału społecznego. W następnej części przeanalizowano natomiast wyniki dotychczasowych badań nad kapitałem społecznym i jego wpływem na rozwój społeczno-gospodarczy, a w szczególności przełożenia na tempo wzrostu gospodarczego.

J. van Deth (2003) zwraca uwagę na kilka problemów związanych z operacjonalizacją analizowanego pojęcia. Na pierwszym miejscu wymienia brak konsensusu co do definicji kapitału społecznego, który się przekłada na różne i nieporównywalne podejścia badawcze. Druga istotna trudność wynika z samej natury zjawiska: jest ono niewidzialne, niedotykalne, z reguły nieuświadomiane, ukryte w codziennych interakcjach. To również sprawia, że trudno je najpierw zdefiniować, a potem adekwatnie zmierzyć (OECD, 2001).

Zagała (2008) mówi o trzech źródłach problemów z pomiarem analizowanego zjawiska:

Po pierwsze, są następstwem wielowymiarowych definicji kapitału społecznego – różnych jego poziomów i jednostek analizy, po drugie, wynikają z dość dużej trudności operacjonalizacji niejednoznacznych pojęć, takich jak: zaufanie, wspólnota, sieć, organizacja, i wreszcie, po trzecie, są rezultatem krótkiej tradycji badań, powodującej, iż wiele współcześnie stosowanych miar kapitału społecznego nie zostało dostatecznie dobrze zweryfikowanych w badaniach (Zagała, 2008: 33).

J. van Deth, po przeanalizowaniu wielu prac z tego zakresu, określił wspólne cechy tych ujęć, odnosząc się zarówno do prac teoretycznych, jak i praktyki badawczej. Po pierwsze, pojawia się w nich rozróżnienie na analizy zasobów kapitału społecznego na poziomie indywidualnym lub kolektywnym. Przyjęcie jednego z tych wymiarów wpływa na dalsze strategie badawcze – wybór metod badawczych, źródeł danych i wskaźników. Po drugie, obserwuje zgodność wszystkich badaczy co do określania go za pomocą dwóch opisanych wcześniej aspektów – strukturalnego i normatywnego (van Deth, 2003).

Przyjrzyjmy się najpierw rozróżnieniu kapitału społecznego na powiązania i normy. Powiązania społeczne są najczęściej rozumiane jako uczestnictwo w działalności stowarzyszeniowej, co jest pokłosiem prac R. Putnama, który na ten rodzaj aktywności zwracał szczególną uwagę. J. van Deth zauważa, że taki obraz jest zubożony i ignoruje szerokie spektrum interakcji społecznych: rodzinnych, sąsiedzkich, przyjacielskich czy kontaktów w pracy.

Aspekt normatywny kapitału społecznego bywa natomiast w większości przypadków utożsamiany z normami zaufania, rozumianymi jako zaufanie osobiste lub spo-

łeczne. Inne wartości, takie jak solidarność, tolerancja czy orientacje prodemokratyczne, rzadko się pojawiają w analizach empirycznych (van Deth, 2003; Westlund, Adam, 2010). Podobne ujęcie tych dwóch aspektów kapitału społecznego przedstawia W. Stone (2001).

Drugie zagadnienie dotyczy prowadzenia badań na poziomie jednostek lub zbiorowości. Kapitał społeczny w swoim podstawowym znaczeniu jest rozumiany jako cecha jednostek lub, dokładniej, jako cecha relacji między nimi. Niemniej jednak, choć kapitał ten znajduje się w powiązaniach pomiędzy ludźmi, to właśnie jednostki mogą z niego korzystać. Przejście na poziom zagregowany wiąże się z dylematem, czy kapitał społeczny jest dobrem indywidualnym czy publicznym. Dyskusja ta okazuje się niepotrzebna w momencie, gdy odejdziemy od krytykowanego w poprzedniej części pracy rozumienia go jako zjawiska o wyłącznie pozytywnych skutkach. Jeżeli poprzestaniemy na definicji kapitału społecznego jako zaangażowania jednostek w sieci powiązań, to na poziomie kolektywnym będziemy mogli rozróżnić zbiorowości lub obszary o większym lub mniejszym zaangażowaniu w te sieci. Dopiero wtedy można się zastanawiać nad konsekwencjami mniejszej lub większej aktywności jednostek na danym obszarze (w danej zbiorowości) i czy wpływa ona korzystnie na inne przejawy życia społeczno-ekonomicznego. Istotę tego przejścia, ważnego w badaniach geograficznych, przedstawił włoski socjolog C. Trigilia:

Kapitał społeczny może być rozumiany jako zbiór powiązań społecznych, które podmiot pojedynczy (np. przedsiębiorca lub pracownik) lub zbiorowy (publiczny bądź prywatny) może wykorzystać w każdej chwili. Dzięki dostępności tego kapitału powiązań, zasoby kognitywne, takie jak informacje, i zasoby normatywne, takie jak zaufanie, umożliwiają aktorom osiągnięcie celów, które w przeciwnym wypadku nie mogłyby być zrealizowane lub zostałyby osiągnięte wyższym kosztem. Przechodząc z poziomu indywidualnego do zagregowanego, można powiedzieć, że dany obszar jest mniej lub bardziej zasobny w kapitał społeczny w zależności od stopnia zaangażowania wspomnianych pojedynczych i zbiorowych podmiotów z tego obszaru w sieci powiązań o mniejszym lub większym zasięgu (Trigilia, 2001: 430).

Pojawiają się jednak wątpliwości, czy zasoby kapitału społecznego danej zbiorowości są rzeczywiście sumą indywidualnych zasobów jej członków (van Deth, 2003). Przyjmijmy jednak, że wartości zagregowane stanowią przybliżenie tych zasobów. Istotne są różnice w zasobach kapitału społecznego. Nawet jeżeli pomiar ten nie jest doskonały, to dobrze oddaje przestrzenne zróżnicowanie badanego zjawiska.

Przykładowe metody zbierania danych oraz wskaźników stosowanych w badaniach, również na poziomie zbiorowości, zestawiał J. van Deth (2003) (tab. 2.3). Zwrócił on uwagę, że przy tak dużym zróżnicowaniu koncepcji praktyka badawcza zmierza jednak do pewnego wspólnego zbioru zmiennych. Wynika to głównie z podobnych problemów, które napotykają badacze w różnych krajach. W badaniach na poziomie kolektywnym stosuje się zwykle zagregowane wartości pochodzące z sondaży społecznych, np. *European Value Study* (EVS) czy *World Values Survey* (WVS) (w Polsce z *Diagnozy Społecznej* i *Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego*) bądź z oficjalnych statystyk krajowych. Wymienione badania sondażowe są przeprowadzane na dużych próbach, stąd też możliwe jest pozyskanie z nich danych dla poszczególnych państw lub regionów oraz dokonanie porównań między nimi.

Bardzo często jako miary kapitału społecznego stosowane są wskaźniki opisujące zaangażowanie obywatelskie (*civic engagement*), np. dane o frekwencji wyborczej czy czytelnictwie gazet. Wskaźniki te, zaproponowane najpierw przez R. Putnama (1995), a później wykorzystywane przez innych autorów (Serra, 1999; Helliwell, Putnam, 2000; Marsh, 2000; Schneider i in., 2000; Casey, 2004) tylko w niewielkim stopniu uwzględniają to, co pod pojęciem kapitału społecznego rozumieli P. Bourdieu i J. Coleman. Stały się one przedmiotem krytyki, gdyż nie opisują bezpośrednio zaangażowania ludzi w sieci powiązań społecznych, a raczej zjawiska, które teoria przedstawia jako jedne z jego możliwych skutków (Portes, 1998; Mohan, Mohan, 2002). Dodatkowo na zjawiska te mogą wpływać inne czynniki kulturowe czy polityczne (van Deth, 2003).

Tab. 2.3. Najczęściej stosowane metody badawcze oraz miary kapitału społecznego

Poziom analizy	Metody zbierania danych	Aspekt strukturalny	Aspekt normatywny	
		powiązania i sieci społeczne	normy zaufania	normy i wartości obywatelskie
Indywidualny	badania ankietowe, sondażowe	członkostwo w stowarzyszeniach, uczestnictwo w wolontariacie, sieci kontaktów społecznych, budżet czasu, liczba dzieci w gospodarstwie domowym	zaufanie do innych ludzi, zaufanie do instytucji, etyka i zachowania korupcyjne	normy wzajemności, normy zobowiązania, orientacje prodemokratyczne, solidarność i tożsamość, poczucie wspólnoty, subiektywna ocena poziomu życia
	dane statystyczne	–	–	–
	studia przypadku	działalność stowarzyszeniowa, sieci kontaktów społecznych	–	–
	eksperymenty	–	–	–
Kolektywny	badania ankietowe, sondażowe	zagregowane dane o członkostwie i wolontariacie, charakterystyki sieci powiązań (gęstość itp.), zagregowane dane o budżetach czasu, mobilność społeczna	zagregowane dane o zaufaniu do innych ludzi i instytucji	zagregowane dane o normach wzajemności, solidarności, zachowaniach prodemokratycznych
	dane statystyczne	aktywność organizacji i ich zasoby, uczestnictwo w wolontariacie, korzystanie z mediów i nowych technologii	bilans działalności spółdzielni	frekwencja wyborcza, poziom przepięczności, poziom ochrony prawnej
	studia przypadku	działalność stowarzyszeniowa, sieci kontaktów społecznych	–	–
	eksperymenty	–	eksperyment ze zgubionym portfelem	–

Źródło: opracowanie własne na podstawie van Deth, 2003: 85.

Propozycję analitycznego uporządkowania różnych miar, które wcześniej były uznawane za dobre przybliżenie kapitału społecznego, przedstawili D. Narayan i M. Cassidy (2001). W szczególności wyróżnili wskaźniki opisujące determinanty kapitału społecznego (np. poczucie przynależności, solidarności), wskaźniki odnoszące się do różnych wymiarów samego kapitału społecznego (powiązania i normy) i wreszcie zmienne określające społeczne, polityczne oraz ekonomiczne konsekwencje jego obecności (Narayan, Cassidy, 2001). Taka metoda została również zastosowana w niniejszej pracy.

Wskaźnik zaproponowany przez R. Putnama (1995) opisujący aktywność stowarzyszeniową (przynależność do stowarzyszeń pozarządowych, kół zainteresowań, zespołów artystycznych, klubów sportowych) lepiej obrazuje gęstość powiązań społecznych, choć obejmuje tylko sformalizowane kontakty społeczne. Jest to najczęściej stosowana w analizach empirycznych miara kapitału społecznego (Westlund, Adam, 2010). W wielu badaniach brakuje za to zobrazowania innych rodzajów powiązań, jak sieci kontaktów formalnych i nieformalnych, w tym kontaktów rodzinnych (w ramach gospodarstwa domowego, jak i poza nim), przyjacielskich, sąsiedzkich czy pracowniczych (zarówno pomiędzy kolegami z pracy, jak i w ramach organizacji pracowniczych czy zawodowych) (Stone, 2001; van Deth, 2003).

Używane wskaźniki powinny ujmować charakterystyki, które mogą wyjaśniać oddziaływanie różnych typów kapitału społecznego. W przypadku sieci powiązań dotyczy to takich cech, jak: wielkość sieci (liczba osób, z którymi są utrzymywane kontakty), częstość kontaktów (np. obecność osób, z którymi kontaktujemy się tylko w potrzebie), rozkład przestrzenny kontaktów (wewnątrz gospodarstwa domowego, w sąsiedztwie czy dalej), skład członków sieci (jednorodny lub zróżnicowany pod względem czynników społeczno-ekonomicznych), siła powiązań (intymne, intensywne czy luźne, przypadkowe) (Stone, 2001). Spełnienie tych wymagań tylko częściowo jest możliwe za pośrednictwem sondaży społecznych, a częściej wymaga pogłębionych badań jakościowych w terenie.

Wskaźniki opisujące poziom zaufania są wykorzystywane w niemal wszystkich badaniach poświęconych kapitałowi społecznemu. Czasami stanowią one jego jedyną miarę (Zak, Knack, 2001; Beugelsdijk i in., 2004; Bjørnskov, 2006; Bengtsson i in., 2005; Roth, Schüller, 2006). Najczęściej używa się zmiennej opisującej poziom zaufania społecznego, która stanowi odpowiedź na pytanie: „Ogólnie rzecz biorąc, czy uważa Pan(i), że można ufać większości ludzi, czy też sądzi Pan(i), że w postępowaniu z ludźmi ostrożności nigdy za wiele?” (Westlund, Adam, 2010). Zdecydowanie rzadziej wykorzystuje się opinie ludzi na temat zaufania do poszczególnych grup lub instytucji, co wynika z faktu, że wiele badań opiera się na sondażach społecznych prowadzonych w innych celach. Kwestie kapitału społecznego stanowią tam tylko niewielki element badań, stąd też nie są dostatecznie pogłębione. W przypadku badań ankietowych prowadzonych przez samych badaczy w skali lokalnej na poziomie jednostek mogą oni potraktować tę kwestię bardziej szczegółowo (Iyer i in., 2005; Stone, 2001; Western i in., 2005). Trudno jednak porównywać te badania z sobą ze względu na odmienne podejścia. Popularność wymienionego wcześniej pytania wynika z faktu, że było ono zadawane w taki

sam sposób w wielu badaniach w różnych krajach, co umożliwia międzynarodowe porównania poziomu zaufania. Nie wiadomo jednak, czy w kontekście społecznym różnych państw jest ono podobnie rozumiane.

Trudności w diagnozowaniu poziomu zaufania na przykładzie Polski rozważa Z. Zagąła (2008), który postawił tezę, że dotychczasowe badania próbują określić to skomplikowane zjawisko za pomocą zbyt uproszczonych metod. Sposób sformułowania pytania wpływa według niego na odpowiedź respondentów, a to stosowane najczęściej jest nieostre. Opcję „większości ludzi można ufać” wybiera zwykle 10–20% Polaków, podczas gdy na podstawie inaczej sformułowanych pytań można stwierdzić, że od 30 do 60% wykazuje pewien stopień zaufania do innych osób. Podobne wątpliwości co do jednoznaczności w rozumieniu tego najczęściej stosowanego pytania mają H. Westlund i F. Adam (2010). Zastanawiają się, na ile tak skonstruowany wskaźnik mierzy zaufanie do innych ludzi z danego regionu, a na ile w stosunku do przedstawicieli innych warstw społecznych.

Problem, któremu badacze kapitału społecznego muszą stawić czoła, to również korzystanie z danych pochodzących z wcześniej zrealizowanych badań, przeprowadzonych w innym celu badawczym (van Deth, 2003). Niektórzy badacze są skłonni naginać koncepcje teoretyczne kapitału społecznego do dostępnych im danych. H. Westlund i F. Adam krytykują również to, że część z nich poprzestaje na danych pochodzących tylko z jednego źródła (np. badań sondażowych), zamiast zastosować informacje z uzupełniających się zbiorów danych. Dodatkowo ci sami autorzy zwracają uwagę na ograniczenia w porównywalności badań empirycznych z tego zakresu w sytuacji, gdy jedni badacze wykorzystują pojedyncze wskaźniki kapitału społecznego, a inni biorą pod uwagę dziesiątki zmiennych. Poza tym według J. van Detha na krytykę zasługuje to, że zajmujący się nimi specjaliści częściej opierają się na opisie zjawisk przedstawionym przez respondentów (ich deklaracjach uczestnictwa w stowarzyszeniach) niż na obserwacji realnego zaangażowania.

2.3.2. Kapitał społeczny w badaniach zagranicznych

Wzrost zainteresowania tematyką kapitału społecznego oraz rozwój empirycznych badań w ciągu ostatnich 20 lat sprawia, że pojawia się potrzeba systematyzowania wyników i wniosków z przeprowadzonych analiz. Takich przeglądów dokonali m.in. S. Durlauf i M. Fafchamps (2005) oraz H. Westlund i F. Adam (2010) w skali ogólnoświatowej, D. Mihaylova (2004) dla krajów Europy Środkowo-Wschodniej, a J. Herbst (2008) dla Polski.

S. Durlauf i M. Fafchamps (2005) przedstawili zarówno badania obrazujące rolę kapitału społecznego na poziomie jednostek (wyodrębnili analizy prowadzone w krajach rozwijających się oraz w krajach OECD), jak i na poziomie zagregowanym. Oddzielną grupą były studia prowadzone nad czynnikami kształtującymi kapitał społeczny. Generalna konkluzja tych autorów brzmi, że badania nad kapitałem społecznym i wzrostem gospodarczym na poziomie makro nie przyniosły jeszcze jednoznacznych i niepodważalnych dowodów na istnienie zależności pomiędzy nimi.

Jednym z powodów są problemy metodologiczne przedstawione w poprzednich częściach tego rozdziału.

Bardziej szczegółowo do tej kwestii odnosi się metaanaliza przeprowadzona przez H. Westlunda i F. Adama (2010), która obejmuje wyniki 65 badań, z czego 44 dotyczy wpływu kapitału społecznego na rozwój państw lub regionów, a 21 oddziaływania na sukces ekonomiczny przedsiębiorstw (tab. 2.4.). W tym drugim przypadku wyniki są jednoznaczne i wskazują na pozytywne skutki większych zasobów kapitału społecznego na rozwój firm. Rezultaty badań w skali makro są bardziej zróżnicowane i mniej jednoznaczne. Częściej udawało się uzyskać potwierdzenie dodatniego wpływu kapitału społecznego na rozwój gospodarczy, ale w niemałej liczbie prac odnotowano odmienne wyniki (Westlund, Adam, 2010).

Można jednak krytykować H. Westlunda i F. Adama za nadmierne uproszczenie zastosowane w ich analizie. Aspekt strukturalny kapitału społecznego, błędnie określany przez nich wąskim pojęciem stowarzyszeń, ma przecież różne typy, które mogą mieć odmienny wpływ na gospodarkę. W niniejszej pracy podjęto więc próbę analizy wyników dostępnych badań zależności pomiędzy kapitałem społecznym a wzrostem gospodarczym (niekiedy poziomem rozwoju gospodarczego lub – szerzej – społeczno-gospodarczego). Badania podzielono podobnie jak u H. Westlunda i F. Adama na te, które w większym stopniu koncentrują się na kapitale społecznym w jego aspekcie strukturalnym (również w podziale na wiążący i pomostowy), oraz na te, których autorzy rozumieją go jako normy zaufania. Badania prowadzone na gruncie polskim wymagają oddzielnego potraktowania, w tym również przedstawienia w kontekście innych badań prowadzonych w Europie Środkowo-Wschodniej.

Na początek przyjrzyjmy się pracom, które były przedmiotem krytyki we wcześniejszych rozdziałach. Pierwsza z nich wykorzystuje koncepcję kapitału społecznego, by wyjaśnić różnice w poziomie rozwoju południowej i północnej Wielkiej Brytanii (Casey, 2004). Skonstruowana przez T. Caseya syntetyczna miara poziomu rozwoju gospodarczego brytyjskich standardowych regionów statystycznych w la-

Tab. 2.4. Podsumowanie wyników badań nad kapitałem społecznym i jego wpływem na rozwój gospodarczy państw i regionów oraz sukces ekonomiczny przedsiębiorstw

Poziom analizy	Liczba badań	Aspekt kapitału społecznego	Liczba badań	Wpływ dodatni	Wpływ ujemny	Brak jednoznacznych wyników
Państwa	23	zaufanie	15	9	5	1
		stowarzyszenia	8	3	4	1
Regiony jednego państwa	14	zaufanie	7	3	2	2
		stowarzyszenia	11	5	2	3
Regiony kilku państw	7	zaufanie	6	4	2	–
		stowarzyszenia	5	3	1	1
Przedsiębiorstwa	21	różne	21	18	–	3
Razem	65					

Źródło: opracowanie własne na podstawie Westlund, Adam, 2010: 3.

tach 1980–1998 bierze pod uwagę takie charakterystyki, jak dochód regionalny *per capita*, stopa bezrobocia czy wydajność pracowników sektora usług i przemysłu. Kapitał społeczny został natomiast zoperacjonalizowany za pomocą trzech częściowych wskaźników syntetycznych: zaangażowania obywatelskiego, zaufania i działalności stowarzyszeniowej. Do zbudowania pierwszego z nich wykorzystano dane o frekwencji wyborczej, czytelnictwie gazet i pozawyborczej aktywności politycznej⁷. Zaufanie zostało zmierzone w dwóch wymiarach: badano zaufanie społeczne, czyli do ogółu ludzi, oraz polityczne, czyli w stosunku do instytucji rządowych. Działalność stowarzyszeniowa obejmowała udział ludności w wolontariacie, stowarzyszeniach sportowych, kulturalnych i lokalnych, działalność pracowników w związkach zawodowych oraz aktywność przedsiębiorstw w izbach handlowych.

Podstawą analizy były korelacje pomiędzy tak uzyskanymi wskaźnikami a poziomem rozwoju gospodarczego różnych części kraju. Najsilniej dodatnio skorelowane z nim okazało się zaufanie, przy czym zdecydowanie silniej zaufanie do instytucji politycznych. Podobny poziom korelacji osiągnął wskaźnik aktywności w wolontariacie i stowarzyszeniach, za to zaangażowanie w organizacjach gospodarczych było skorelowane ujemnie, co można odnieść do rozważań M. Olsona. Ogólnie korelacja pomiędzy syntetycznym wskaźnikiem kapitału społecznego a poziomem rozwoju regionalnych gospodarek wykazywała stosunkowo słabą dodatnią korelację. Wyłączenie organizacji gospodarczych powodowało zwiększenie siły tego związku. Tak skonstruowany wskaźnik został nazwany „czysto putnamowskim”, gdyż uwzględnił elementy kapitału społecznego wykorzystywane wcześniej przez tego autora.

We wspomnianej pracy można skrytykować, po pierwsze, dobór niektórych wskaźników kapitału społecznego. T. Casey, wyraźnie zainspirowany pracami R. Putnama, bierze pod uwagę cały zestaw zmiennych, opisujących zaangażowania obywatelskie i polityczne mieszkańców. Po drugie, o wiele istotniejszy zarzut trzeba sformułować odnośnie wykorzystania prostych korelacji do formułowania wniosków na temat relacji między kapitałem społecznym a wzrostem gospodarczym.

Do badań wykorzystujących koncepcję R. Putnama należy też opracowanie C. Marsha (2000), który analizuje związki między zasobami kapitału społecznego rozumianego w kategoriach putnamowskich (frekwencja wyborcza, czytelnictwo gazet, aktywność stowarzyszeniowa) a poziomem demokratyzacji w różnych regionach Rosji (Marsh, 2000). R. Serra (1999) przenosi natomiast kategorie analizy zastosowane przez R. Putnama do Indii, gdzie stara się uchwycić wpływ kapitału społecznego, opierając się na wskaźnikach uczestnictwa w wyborach, poziomie analfabetyzmu, zaufania do ludzi i instytucji państwowych, członkostwa w organizacjach, czytelnictwa gazet i słuchania radia na poziom życia mierzony wydatkami na ochronę zdrowia, dostęp do usług medycznych, długość życia i indeks rozwoju ludzkiego (HDI – Human Development Index)). Autor zastosował analizę czynnikową, by zredukować liczbę zmiennych. Pierwszy czynnik zinterpretowany jako uogólniony kapitał

⁷ Odpowiedzi na pytania typu: „Czy wzięłby (wzięłaby) Pan(i)...?/„Czy brał(a) Pan(i) udział w różnych działaniach o charakterze politycznym innych niż wybory, np. bezpośredni kontakt z parlamentarzystą, podpisanie petycji, udział w demonstracji” itp.

społeczny, obrazujący zaangażowanie obywateli w życie społeczności, jest pozytywnie skorelowany z syntetycznym wskaźnikiem poziomu rozwoju społecznego. Drugi czynnik, który został zinterpretowany jako bierny udział w życiu społecznym, o czym mają świadczyć zachowania wyborcze, wynikające z presji kasty i liderów religijnych, jest z nim natomiast skorelowany negatywnie (Serra, 1999).

O tym, jak rozmaicie bywa rozumiane pojęcie kapitału społecznego, świadczą badania estońskich ekonomistów, H. Kaldaru i E. Parts (2005), którzy – by je zoperacjonalizować – używają zbioru pośrednich wskaźników opisujących jakość rządów, zróżnicowanie językowe czy różnice w dochodach ludności. Wskaźniki skonstruowane w wyniku analizy głównych składowych zostały wykorzystane przez nich m.in. do wyjaśnienia wzrostu PKB państw w latach 1990–2001. Wpływ ten okazał się pozytywny (Kaldaru, Parts, 2005), ale ze względu na zupełnie odmienne pojmowanie kapitału społecznego ich wyników nie można porównywać z rezultatami badań zawartych w niniejszej pracy.

Ciekawą próbę analizy kapitału społecznego podjął francuski badacz J.M. Callois (2004), ale wpadł pułapkę pewnych założeń badawczych, które mogą być prawdziwe jedynie w kontekście francuskim (choć nawet na tym gruncie można mieć wątpliwości co do ich trafności). Jego badania dotyczyły kilku obszarów wiejskich środkowej Francji. Skonstruował wskaźnik zaufania, m.in. szacując liczbę gospodarstw, które zastrzegły numer telefonu w książce telefonicznej, przyjmując jednocześnie, że wszystkie gospodarstwa mają telefon stacjonarny. Normy współpracy określał za pomocą wskaźnika średniej wielkości gospodarstw rolnych, sugerując, że im mniejsze gospodarstwo, tym częściej musi współpracować z innymi (Callois, 2004). W rzeczywistości trudno z całą pewnością stwierdzić, czy taka zależność występuje. Wyniki jego badań należy podać w wątpliwość ze względu na bardzo pośredni charakter wykorzystywanych przez niego wskaźników, dla których jedynie domniemywa związki z zasobami kapitału społecznego.

Inne od standardowego podejście do badania wpływu kapitału społecznego na rozwój gospodarczy zastosowali również kanadyjscy badacze (Geepu Nah Tiepoh, Reimer, 2004), którzy posłużyli się opracowaną przez siebie metodą badania wpływu różnego rodzaju kapitału społecznego na poziom dochodów gospodarstw domowych w 32 wiejskich gminach Kanady. W tym przypadku nie opierali się na danych zastanych, a na wynikach uzyskanych za pomocą skonstruowanych przez siebie narzędzi badawczych. Na podstawie rozbudowanych wywiadów oraz badań terenowych opracowali wskaźniki kapitału społecznego, które podzielili na dostępność (*availability*) i użycie (*use*). Pierwszy typ wskaźników określał możliwość dostępu do różnego rodzaju instytucji oraz organizacji, a drugi faktyczne działania podejmowane przez członków gospodarstw. Wydzielili cztery rodzaje powiązań społecznych: rynkowe, biurokratyczne, stowarzyszeniowe i wspólnotowe, opisujące odpowiednio kontakty ze sferą gospodarczą, instytucjami publicznymi, organizacjami pozarządowymi oraz rodzinne i koleżeńskie. Autorzy stworzyli modele regresji dla indywidualnych gospodarstw oraz poszczególnych gmin. Powiązania społeczne mają według nich wpływ na wysokość dochodów gospodarstw domowych, również wówczas gdy są kontrolowane zmienne opisujące aktywność na rynku pracy i poziom wykształcenia.

Największy pozytywny wpływ mają powiązania rynkowe, dalej stowarzyszeniowe i – w mniejszym stopniu – wspólnotowe. Okazało się, że powiązania biurokratyczne w głównym modelu mają negatywny wpływ na poziom dochodów gospodarstw domowych.

Istnieje również nurt badań na poziomie zagregowanym, które stosują bardziej standardowe metody. Opierają się one na dość szerokich zestawach zmiennych, obrazujących różne aspekty kapitału społecznego. Ich zaletą jest to, że w większym stopniu umożliwiają porównywanie wyników różnych badań. Dodatkowo wykorzystują bardziej zaawansowane analizy statystyczne (modele regresji, równań strukturalnych), dzięki czemu podawane przez nie odpowiedzi można uznać za mocniejszy dowód odnośnie kierunków badanych zależności oraz ich siły.

Włoski badacz F. Sabatini korzystał z bazy wyników dużego sondażu społecznego przeprowadzonego przez włoski urząd statystyczny Istat. Jego propozycja pomiaru kapitału społecznego ewoluowała. Początkowo wykorzystywał również niektóre wskaźniki zaproponowane przez R. Putnama, np. opisujące świadomość obywatelską (Sabatini, 2005). Ostatecznie w swojej ostatniej publikacji (Sabatini, 2008) poprzestał na czterech grupach wskaźników opisujących: mocne więzi rodzinne, luźne więzi nieformalnych sieci, członkostwo w stowarzyszeniach oraz aktywne uczestnictwo w partiach politycznych. Używa on innego nazewnictwa związanego z kapitałem społecznym niż to przedstawiane w części teoretycznej niniejszej pracy: mocne więzi rodzinne określa mianem kapitału wiążącego, nieformalne słabe więzi – jako kapitał pomostowy, a aktywność stowarzyszeniową – jako kapitał łączący. Warto również dodać, że F. Sabatini odrzuca w swoich badaniach zaufanie jako jeden z elementów kapitału społecznego, uważając go raczej za jedną z konsekwencji jego istnienia (Sabatini, 2005).

Do zbadania teoretycznych zależności F. Sabatini wykorzystał metody modelowania równań strukturalnych. Włoski badacz wyjaśniał wpływ różnych typów kapitału społecznego na poziom rozwoju ludzkiego, uwzględniający średnią długość życia, średnią liczbę lat edukacji oraz dochód. Inną zmienną zależną w jego modelach był syntetyczny wskaźnik jakości życia oraz wskaźnik jakości ekosystemów miejskich. Wyniki jego badań wskazują na negatywny wpływ mocnych więzi rodzinnych, a także pozytywny wpływ luźnych więzi przyjacielskich i sąsiedzkich oraz aktywności stowarzyszeniowej na analizowane zmienne zależne (Sabatini, 2008). Z wcześniejszych badań tego samego autora wynika, że na rozwój społeczno-gospodarczy wpływa specyficzna kombinacja różnych typów kapitału społecznego, którą określił mianem kapitału społecznego prorozwojowego. Znaczenie mają tutaj wysokie zasoby kapitału pomostowego oraz średnia wielkość zasobów kapitału wiążącego, co wydaje się interesującą hipotezą do zweryfikowania (Sabatini, 2005).

Wpływ różnych elementów kapitału społecznego na wzrost gospodarczy testowała grupa ekonomistów z uniwersytetu w Tillburgu w Holandii (Beugelsdijk, Smulders, 2003; Beugelsdijk i in., 2004; Beugelsdijk, van Schaik, 2005; Beugelsdijk, Smulders, 2009). W pracy z 2003 roku S. Beugelsdijk i S. Smulders badali wpływ kapitału społecznego pomostowego i wiążącego na wzrost gospodarczy, wykorzystując w modelu dane dla 54 regionów z siedmiu państw Europy Zachodniej, pochodzące

z międzynarodowych badań EVS z 1990 roku. Autorzy chcieli sprawdzić zróżnicowanie wewnątrz krajowe, inaczej niż w badaniach, w których analizowano dane dla państw i wychodzono z założenia, że kultury narodowe są wewnętrznie homogeniczne. Beugelsdijk i S. Smulders wzięli pod uwagę ciągle dość duże regiony NUTS 1⁸ Francji, Włoch, Niemiec, Hiszpanii, Holandii, Belgii i Wielkiej Brytanii.

Model przez nich skonstruowany miał wyjaśniać różnice w przyroście regionalnego PKB w latach 1950–1998. Jako zmienne kontrolne wykorzystano początkowy dochód regionalny, efekty „rozlewania się” pozytywnych skutków poziomu rozwoju gospodarczego na sąsiednie regiony (średni poziom rozwoju regionów sąsiednich), średnią liczbę lat nauczania oraz krajowe wskaźniki inwestycji. Jako wskaźniki kapitału społecznego wykorzystano dane z EVS: dla kapitału pomostowego – na temat członkostwa w stowarzyszeniach (organizacje religijne i kościelne, zespoły artystyczne, organizacje młodzieżowe, kluby sportowe, stowarzyszenia kobiece), dla wiążącego – wagę, jaką przywiązują respondenci do rodziny oraz przyjaciół i znajomych. Autorzy wykorzystali również informacje na temat wartości materialistycznych i postmaterialistycznych⁹ zgodnie ze skalą R. Ingleharta (1997). Główny model dla lat 1950–1998 wskazuje, że kapitał pomostowy ma istotny pozytywny wpływ na regionalny wzrost gospodarczy. Zmienna dla kapitału wiążącego ma dla tego okresu znak ujemny, ale jego wpływ jest nieistotny statystycznie. Dopiero w krótszym okresie 1984–1998 wpływ ten okazuje się istotny, z tym samym negatywnym oddziaływaniem na wzrost gospodarczy. Jednocześnie, jak wykazali autorzy, mocne więzi wpływają ujemnie na rozwój powiązań o luźniejszym charakterze. Wyniki przez nich uzyskane w tym modelu wskazują na silniejszy wpływ kapitału pomostowego na wzrost gospodarczy niż inwestycje w kapitał ludzki.

W następnych badaniach S. Beugelsdijk i T. van Schaik (2005) wykorzystali również dane z EVS. Autorzy koncentrowali się na samej aktywności stowarzyszeniowej (kapitale pomostowym), rozróżniając stowarzyszenia o aktywnym i biernym członkostwie oraz grupy typu putnamowskiego i olsonowskiego. Dodatkowo wzięli pod uwagę wskaźniki zaufania społecznego, wyrażonego odpowiedzią na pytanie: „Czy ludziom generalnie można ufać?”. W modelu regresji wykorzystali tę samą co wcześniej zmienną zależną i podobny zestaw zmiennych kontrolnych. W tym przypadku autorzy nie uchwycili istotnego związku pomiędzy zaufaniem a wzrostem gospodarczym regionów. Największy wpływ ma uczestnictwo w organizacjach o charakterze aktywnym, aczkolwiek istotny jest również pozytywny wpływ uczestnictwa w organizacjach o bardziej biernym charakterze. Nie udało się uchwycić istotnego statystycznie wpływu grup typu putnamowskiego i olsonowskiego.

⁸ NUTS (fr. *Nomenclature des Unites Territoriales Statistique*, ang. *Nomenclature of Units for Territorial Statistics*) – stosowany w statystyce UE standard identyfikacji jednostek terytorialnych; NUTS 1 odnosi się do makroregionów (w Polsce zgrupowań województw), NUTS 2 – regionów (województw), NUTS 3 – podregionów (zgrupowań powiatów), NUTS 4 – powiatów i miast na prawach powiatu.

⁹ Wartości materialistyczne są związane z zapewnieniem poczucia fizycznego i ekonomicznego bezpieczeństwa. Po ich osiągnięciu i zaspokojeniu ważniejsze stają się wartości postmaterialistyczne, np. zaufanie, niezależność, ekologia, tolerancja, satysfakcja z życia czy samorealizacja (Inglehart, 1997).

Hipotezę o zróżnicowanym wpływie tych grup na tempo wzrostu gospodarczego testowali amerykańscy badacze obszarów wiejskich A. Rupasingha, S.J. Goetz i D. Freshwater (2002) oraz przygotowujący analizę dla Banku Światowego S. Knack (2003). Trzej pierwsi badacze wykorzystali ten wskaźnik kapitału społecznego jako jeden z nie-ekonomicznych czynników, które wpływają na wzrost gospodarczy. Dodatkowo analizowali, jak oddziałuje na niego zróżnicowanie etniczne oraz nierówności w dochodzie. Ich hipoteza brzmiała, że czynniki społeczne i instytucjonalne mogą mieć wpływ na nierówne tempo konwergencji gospodarczej różnych części Stanów Zjednoczonych. W niektórych z nich istnieją bowiem pewne strukturalne utrudnienia, które wywołują zjawisko konwergencji uzależnionej od warunków (*conditional convergence*).

Kapitał społeczny w ich pracy jest operacjonalizowany jako gęstość organizacji, na których temat statystyki zbiera amerykańskie Census Bureau. Wyróżnili dwie miary (wyrażone liczbą jednostek na 10 tys. mieszkańców w 1990 roku) dla organizacji typu putnamowskiego oraz olsonowskiego. Do tych pierwszych zaliczyli kręgielnie, pola golfowe, kluby sportowe, stowarzyszenia i organizacje pozarządowe oraz organizacje religijne. Drugi typ reprezentowały organizacje pracownicze (w tym związki zawodowe), stowarzyszenia biznesowe, korporacje profesjonalistów oraz organizacje polityczne. Wskaźniki te zostały wstawione do neoklasycznego modelu wzrostu z innymi wymienionymi wcześniej wskaźnikami społecznymi oraz ekonomicznymi (takim jest dostęp do autostrad, zasoby siły roboczej, wydatki na budowę autostrad oraz zmienne zero-jedynkowe opisujące przynależność do gmin miejskich/wiejskich oraz do siedmiu dużych regionów USA). Wyniki głównego modelu, który uwzględniał wszystkie wskaźniki, pokazują, że obie zmienne opisujące kapitał społeczny mają istotny pozytywny wpływ na wzrost gospodarczy amerykańskich hrabstw. Autorzy uwzględnili dodatkowo analizę przestrzenną, stosując model autoregresji przestrzennej i model błędu przestrzennego. Potwierdziły one wyniki z wcześniejszego, prostszego modelu (Rupasingha i in., 2002).

Nieco inne podejście do badania wpływu grup olsonowskich i putnamowskich zaprezentował S. Knack (2003), który prowadził je na grupie 38 państw. Jako zmienne objaśniane przyjął średni wzrost PKB w latach 1980–1998 oraz średni udział inwestycji w PKB w latach 1980–1999. Dane na temat aktywności stowarzyszeniowej pochodziły z badań WVS z lat 1981, 1990–1991 i 1995–1996, w których zadawano pytania o członkostwo w 16 różnego rodzaju stowarzyszeniach. Autor stworzył trzy wskaźniki: pierwszy opisujący członkostwo we wszystkich stowarzyszeniach, drugi – członkostwo w grupach olsonowskich (korporacjach zawodowych, związkach zawodowych oraz partiach politycznych) i trzeci – członkostwo w grupach putnamowskich (zespołach artystycznych, stowarzyszeniach działających na rzecz społeczności lokalnej, organizacjach młodzieżowych oraz klubach sportowych). Model wzrostu gospodarczego był kontrolowany m.in. ze względu na początkowy poziom PKB *per capita*, liczbę lat nauki szkolnej i poziom inflacji. Wyniki modelu dla wzrostu PKB nie dały wyników istotnych statystycznie. W przypadku grup olsonowskich i putnamowskich znaki przy współczynnikach regresji były zgodne z przewidywaniami teoretycznymi, ale ze względu na brak statystycznej istotności nie można uznać tego wyniku za potwierdzenie postawionych przez autora hipotez (Knack, 2003).

Rozbudowaną analizę powiązań pomiędzy różnymi wymiarami kapitału społecznego a rozwojem gospodarczym przeprowadzili niemieccy badacze, L. Blume i D. Sack (2008), którzy zebrali dane na poziomie regionalnym dla zachodniej części Niemiec. Przyjęli oni szerszą definicję kapitału społecznego, która, oprócz standardowych wskaźników opisujących powiązania społeczne oraz poziom zaufania, obejmowała również inne kulturowe normy, uwzględniające poglądy na tematy społeczne, polityczne i gospodarcze. Autorzy zgromadzili zbiór 40 wskaźników dla 74 zachodnioniemieckich regionów planistycznych. Wykorzystali przy tym kilka badań sondażowych o różnym zasięgu. W wyniku redukcji zbioru zmiennych przy użyciu analizy głównych składowych otrzymali sześć czynników, które zostały przez nich zinterpretowane jako: wartości postmaterialistyczne, sieci polityczne, sieci obywatelskie, zaufanie, postawy prorynkowe oraz postawy indywidualistyczne. Spośród nich najbardziej interesujące są te porównywalne z wynikami innych badań, a więc odnoszące się do organizacji o charakterze politycznym i obywatelskim (analogicznie grup olsonowskich i putnamowskich) oraz do norm zaufania. Wpływ uzyskanych głównych składowych (zmiennych kapitału społecznego) próbowali określić w modelu regresji, w którym zmienną zależną był średnioroczny wzrost produktywności pracowników w latach 1995–2002, kontrolowany ze względu na takie czynniki, jak inwestycje na jednego pracownika, udział pracowników wysoko kwalifikowanych, liczba patentów czy udział ludności miejskiej. Ich wyniki są częściowo zgodne z przewidywaniami teoretycznymi. Duża gęstość grup o charakterze zamkniętym wiążącym (partie polityczne, związki zawodowe) ma istotny statystycznie negatywny wpływ na wzrost gospodarczy. Organizacje pozarządowe mają za to znak dodatni w modelu regresji, ale wpływ ten nie jest istotny statystycznie. Wpływ zaufania okazał się natomiast – zgodnie z przewidywaniami teoretycznymi – pozytywny (Blume, Sack, 2008).

Inaczej wpływ kapitału społecznego na rozwój przemysłu w Indonezji badał zespół z University of California (Miguel i in., 2005). Autorzy zebrali dane na temat powiązań społecznych i uczestnictwa w organizacjach (spółdzielnie kredytowe i irygacyjne, zespoły artystyczne, grupy harcerskie, obecność miejsc kultu muzułmańskiego i innych religii, wydatki na ceremonie i święta) dla 274 dystryktów tego kraju i starali się uchwycić ich związek ze wzrostem zatrudnienia w przemyśle. Model był kontrolowany ze względu na inne czynniki (np. wykształcenie, infrastrukturę), jak również na charakterystyki położenia geograficznego dystryktów. Większość z 10 użytych wskaźników miała negatywny wpływ na industrializację, ale z reguły był on nieistotny statystycznie. Wskaźnik syntetyczny, który brał pod uwagę wszystkie wskaźniki cząstkowe i który ze względu na jego charakter można opisać jako kapitał pomostowy, okazał się istotny statystycznie, ale ujemnie wpływający na wzrost uprzemysłowienia. Wyniki te są interesujące ze względu na odmiennność obszaru badań. Autorzy zwykle koncentrują się bowiem na lepiej rozwiniętych krajach OECD. Można w tym miejscu postawić hipotezę, że kapitał społeczny nie ma tak istotnego wpływu na rozwój przemysłu w krajach rozwijających się, gdzie ważniejszy jest kapitał ekonomiczny i zasoby naturalne oraz kapitał ludzki (umiejętności, ale również stan zdrowia ludności). Jego rola jest natomiast być może o wiele bardziej znacząca

w gospodarkach nowoczesnych, gdzie dominują usługi. Można je określić mianem gospodarek opartych na wiedzy.

Interesujące są badania koncentrujące się na roli norm zaufania (a niekiedy również innych norm) na wzrost gospodarczy. Podsumowanie tego nurtu badań w krajach członkowskich OECD przynosi opracowanie J. Temple'a (Temple, 2001). Jedną z najwcześniejszych prac w tym zakresie są badania S. Knacka i P. Keefera (1997). Rozumieli oni kapitał społeczny jako zaufanie społeczne, normy współpracy i działalność stowarzyszeniową. Wykorzystali w swoich analizach klasyczny wskaźnik zaufania, czyli odpowiedź na pytanie, czy ludziom można generalnie ufać. Używali również wskaźników norm zasad współżycia społecznego, które obejmują potępienie dla takich zachowań jak unikanie płacenia podatków czy jazda na gapę w transporcie publicznym. Przeanalizowali ich wpływ na średnioroczny wzrost gospodarczy w latach 1980–1992 w 29 krajach OECD, kontrolując w modelu takie zmienne jak początkowy poziom PKB czy współczynniki skolaryzacji w szkołach podstawowych i średnich. Głównym wnioskiem było stwierdzenie, że zmienne opisujące kapitał społeczny „wykazują silne i istotne związki ze wzrostem gospodarczym” (Knack, Keefer, 1997: 1260). Według autorów szczególnie silny jest wpływ norm współżycia obywatelskiego, a na drugim miejscu norm zaufania (Knack, Keefer, 1997).

Podczas innych badań, w których S. Knack współpracował z P.J. Zakiem, testowano również wpływ zaufania na wzrost gospodarczy (ponadto kilka innych wskaźników, np. różnice w dochodach) (Zak, Knack, 2001). Tym razem badaczom udało się zebrać do analizy większą grupę państw (aż 41 krajów), w których funkcjonuje gospodarka rynkowa. Badali również wzrost w dłuższym okresie (1970–1992). Ponownie udało im się zweryfikować hipotezę, że poziom zaufania pozytywnie wpływa na tempo wzrostu gospodarczego.

Do badań Knacka i Keefera oraz Zaka i Knacka odniósł się wspomniany już wcześniej zespół holenderskich badaczy z uniwersytetu w Tilburgu (Beugelsdijk i in., 2004). Wykorzystali oni te same zmienne i zestaw badanych państw po to, by sprawdzić odporność skonstruowanych modeli, tj. zobaczyć, jak wstawianie różnych zmiennych kontrolnych lub odrzucenie obserwacji odstających wpływa na wartości współczynników regresji, stojących przy zmiennych kapitału społecznego. Pierwszy model S. Knacka i P. Keefera z mniejszą grupą analizowanych krajów jest mniej odporny, drugi wykazuje się natomiast dużo większą odpornością. Holendrzy potwierdzili w ten sposób pozytywną rolę zaufania we wzroście gospodarczym państw o gospodarce rynkowej.

P.F. Whiteley w neoklasycznym modelu wzrostu gospodarczego, obejmującym wpływ kapitału ekonomicznego, poziomu rozwoju technologicznego i zasobów siły roboczej na wzrost dochodu, uwzględnił z kolei nie tylko powszechnie już stosowane wskaźniki kapitału ludzkiego, ale także zmienne opisujące wielkość zasobów kapitału społecznego. W jego przypadku był to również element normatywny, czyli zaufanie. Wykorzystał on wyniki międzynarodowego sondażu WVS dla 34 państw, głównie Europy Zachodniej. Inaczej niż we wcześniejszych badaniach tego typu, za wskaźnik zaufania przyjął nie tylko uogólnione zaufanie do innych

ludzi, ale również poziom zaufania do członków rodziny oraz do rodaków. Syntetyczny wskaźnik zaufania zastosowany w modelu wzrostu pochodził z analizy głównych składowych trzech pierwotnych wskaźników. W wielu przetestowanych przez niego modelach zmienna opisująca zaufanie miała pozytywny i istotny statystycznie wpływ na wzrost gospodarczy w latach 1970–1992. Uzyskane wyniki sugerują, że jego znaczenie jest porównywalne lub nawet większe niż wpływ kapitału ludzkiego (Whiteley, 2000).

W porównaniu z wcześniejszymi badaniami, grupie szwedzkich ekonomistów (Bengtsson i in., 2005) udało się poszerzyć zbiór analizowanych państw do 63, przy czym ze względu na ograniczoną dostępność danych niektóre analizy prowadzili również na mniejszych podzbiorach. Autorzy chcieli sprawdzić, jak zaufanie wpływało na wzrost gospodarczy w latach 90. XX wieku w porównaniu z poprzednim okresem (1970–1990), który był przedmiotem wspomnianych wcześniej badań. Wykorzystali dane z sondaży społecznych WVS, uzupełniając je o wyniki badań Eurobarometer i Latinobarómetro, stosując klasyczne pytanie o zaufanie społeczne. Zmienną zależną był średnioroczny wzrost PKB *per capita* w latach 1990–2000. Dodatkowo do modelu dodawano w różnych kombinacjach 20 innych zmiennych niezależnych opisujących gospodarkę, historię, położenie, skład etniczny i wyznaniowy tych krajów. Autorzy skupili się również na analizach odpornościowych tego modelu, zwłaszcza na wpływie obserwacji odstających. W wyniku tych badań uzyskali potwierdzenie tezy o wpływie zaufania na tempo wzrostu gospodarczego, choć związek ten w latach 90. był mniej znaczący niż we wcześniejszym okresie.

Analizy na jeszcze większej grupie 86 państw podjął się C. Bjørnskov (2006), wykorzystując dane z WVS oraz wyniki sondaży społecznych Danish Social Capital Project i Latinobarómetro. Duński badacz doszedł do podobnych wniosków: zaufanie stanowiło istotny czynnik wyjaśniający różnice we wzroście gospodarczym w latach 1970–2000 w różnych częściach świata. Autor poddał modele różnym modyfikacjom i testom, które doprowadziły go do wysunięcia hipotez co do mechanizmów tego wpływu. Zwrócił m.in. uwagę, że zaufanie wpływa pośrednio na szybszy rozwój gospodarczy poprzez pozytywny wpływ na jakość rządów oraz edukacji (Bjørnskov, 2006).

Wpływ kapitału społecznego na wzrost gospodarczy badali również niemieccy specjaliści od nauk politycznych (Schneider i in., 2000), stąd w ich rozumieniu zjawisko to obejmuje też normy kultury politycznej, czyli takie zachowania jak dyskusowanie o polityce wśród znajomych oraz wychowanie dzieci ze szczególnym uwzględnieniem wartości materialistycznych bądź kulturowych. Najbardziej interesująca jest czwarta zastosowana przez nich zmienna, opisująca zaufanie społeczne, w której wykorzystali nieco inne niż zwykle pytanie sondażowe, a mianowicie uwzględnili odpowiedzi: „zwykle ufam”, na pytanie: „jak bardzo ufa Pan(i) osobom z Pana (Pani) kraju”. Dane te pochodziły z badania Eurobarometer z 1995 roku. Niemieccy badacze wykorzystali wybrane wskaźniki kapitału społecznego do wyjaśnienia wzrostu gospodarczego w latach 1980–1996 w 58 regionach państw Europy Zachodniej, kontrolując przy tym inne standardowe wskaźniki, opisujące gospodarki regionalne i krajowe. Co ciekawe, w badaniach tych okazało

się, że zaufanie ma negatywny wpływ na wzrost gospodarczy, w przeciwieństwie np. do wskaźnika opisującego wymianę opinii w kwestiach politycznych w gronie znajomych. Badanie to jest interesujące ze względu na jednostki przestrzenne, które poddano analizie – regiony, a nie – tak jak w przypadku pozostałych badań – państwa. Dodatkowo interesujące jest wykazanie negatywnego wpływu analizowanego czynnika.

Podobne wyniki uzyskali inni niemieccy badacze (Roth, Schöler, 2006), którzy zastosowali zupełnie odmienne podejście do analizy związków pomiędzy poziomem zaufania a wzrostem gospodarczym na poziomie państw (zarówno w krajach UE, OECD, jak i w byłych państwach komunistycznych czy krajach rozwijających się). Starali się uchwycić, jaki wpływ na wzrost gospodarczy miały długookresowe zmiany poziomu zaufania. Zależność ta okazała się negatywna.

Tabela 2.5. zawiera podsumowanie omówionych wcześniej prac, które podejmowały próbę określenia zależności pomiędzy różnymi aspektami i typami kapitału społecznego a mierzonym na różne sposoby wzrostem gospodarczym (rzadziej poziomem rozwoju gospodarczego), czy to na poziomie państw, czy regionów. Stanowi ona pewne uproszczenie, gdyż ujęcia badawcze i wskaźniki proponowane przez autorów różnią się niekiedy od najczęściej spotykanych teoretycznych ujęć, które zostały umieszczone w główce tabeli. Warto pamiętać, że w niektórych pracach wskaźniki różnie rozumianego kapitału społecznego były tylko jednymi z wielu zmiennych społeczno-kulturowych wykorzystywanych w modelach. Również autorzy inaczej podchodzili do operacjonalizacji wzrostu gospodarczego lub używali zmiennych określających inne aspekty rozwoju społeczno-gospodarczego. Dodatkowo stosowali oni różne metody statystyczne, by uchwycić te zależności.

Na pierwszym miejscu zwraca uwagę popularność użycia normatywnego aspektu kapitału społecznego, niekiedy jako jedynego wskaźnika. W większości przypadków zaufanie społeczne wykazuje pozytywny wpływ na wzrost gospodarczy, co jest zgodne z przewidywaniami teoretycznymi. W przypadku sieci powiązań społecznych oddziaływanie to trudniej uchwycić. Wynika to z mnogości stosowanych ujęć i wyróżniania różnych typów tej formy kapitału. Częściej mamy do czynienia z sytuacją, gdy rezultaty badań potwierdzają kierunek zależności zgodny z teorią. Zdarzają się jednak badania, w których mają one odmienny znak lub są po prostu nieistotne statystycznie. Niewielka liczba badań utrudnia wyciąganie jednoznacznych wniosków. Warto również zwrócić uwagę na bardzo rzadkie stosowanie miar określających mocne więzi o charakterze rodzinnym czy przyjacielskim, co powoduje zubożenie tak prowadzonych analiz. Konstrukcja badania w największym stopniu odpowiadająca rozważaniom teoretycznym wymagałaby zatem zastosowania wskaźników opisujących zarówno aspekt strukturalny i normatywny kapitału społecznego, jak również powiązania o charakterze wiążącym (mocnym) i pomocowym (luźnym).

Tab. 2.5. Podsumowanie wyników wybranych badań zależności między różnymi aspektami i rodzajami kapitału społecznego a wzrostem gospodarczym

Badania	Poziom analizy	Zaufanie społeczne	Luźne więzi aktywności stowarzyszeniowej = kapitał społeczny pomostowy					Mocne więzi rodzinne, przyjacielskie, sąsiedzkie = kapitał społeczny wiążący
			Ogólnie	Aktywne członkostwo	Bierne członkostwo	Grupy putnamowskie	Grupy olsonowskie	
przewidywania teoretyczne		+	+	+	-	+	-	-
Beugelsdijk, van Schaik, 2005	R	~ (+)		+	+	~ (-)	~ (+)	
Casey, 2004	R	+				+	-	
Blume, Sack, 2008	R	+				~ (+)	-	
Rupasingha i in., 2002	R					+	+	
Knack, 2003	P					~ (+)	~ (-)	
Beugelsdijk, Smulders, 2003	R		+					-
Sabatini, 2008	R		+					- / +
Miguel i in., 2005	R		-					
Knack, Keefer, 1997	P	+						
Zak, Knack, 2001	P	+						
Beugelsdijk i in., 2004	P	+						
Bengtsson i in., 2005	P	+						
Björnskov, 2006	P	+						
Schneider i in., 2000	R	-						
Whiteley, 2000	P	+						
Roth, Schüller, 2006	P	-						
Raiser i in., 2001	P	-	+					

Objaśnienia: P – państwa, R – regiony; znaki + i - oznaczają pozytywne lub negatywne zależności istotne statystycznie (-/+ oznacza, że dla różnych wskaźników danego typu kapitału społecznego odnotowano różne kierunki zależności); ~ oznacza wpływ nieistotny statystycznie z kierunkiem zależności wskazanym w nawiasie.
Źródło: opracowanie własne.

2.3.3. Kapitał społeczny w badaniach polskich

Koncepcja kapitału społecznego stała się również przedmiotem badań w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, głównie ze względu na zmiany społeczne i polityczne zachodzące w tym regionie w ciągu ostatnich 20 lat. Mimo że transformacji ustrojowej towarzyszyło przejście od gospodarki centralnie planowanej do mechanizmów rynkowych, to analizowane pojęcie było rzadko wykorzystywane na tym polu badawczym. Teoria kapitału społecznego stanowiła najczęściej punkt wyjścia do analizy funkcjonowania zachowań społecznych i obywatelskich w nowych demokracjach. Wielu autorów wychodziło bowiem z założenia, że kapitał społeczny jest niezbędny do budowy sprawnego porządku demokratycznego (Kunioka, Wollerb, 1999; Letki, 2003).

Nie pytano, czy kapitał społeczny stymuluje rozwój, ani nawet jaki kapitał społeczny jest korzystny z punktu widzenia procesów rozwojowych, ale zastanawiano się, jak w ogóle budować kapitał społeczny (Herbst, 2008: 21).

W takim ujęciu kapitał społeczny był z reguły utożsamiany z działalnością stowarzyszeniową, a szerzej – z koncepcją budowy społeczeństwa obywatelskiego. Autorzy czerpali tym samym głównie z dorobku prac R. Putnama, dlatego też największy nacisk kładziono na analizę sektora organizacji pozarządowych.

W rozważaniach przewijały się trzy główne tezy: po pierwsze, kraje tej części Europy są niemalże pozbawione zasobów kapitału społecznego (Paldam, Svendsen, 2000; Mihaylova, 2004); po drugie, dominują w nich jego „antynowoczesne” formy (Kolankiewicz, 1996; Rose, 1998; Rose, 1999; Buttrick, Moran, 2005); a po trzecie, zjawisko to nie ma przełożenia na rozwój gospodarczy (Czapiński, 2007; Zagała, 2008).

Pierwsza teza nie jest nowa, gdyż już w latach 70. XX wieku socjolog S. Nowak zwrócił uwagę na brak zaangażowania Polaków w aktywność stowarzyszeniową (Nowak, 1979). Stwierdzona przez niego „próżnia średniego szczebla” wynikała z zawłaszczenia tej sfery przez władze komunistyczne, które kontrolowały organizacje społeczne. Tak skonstruowana struktura społeczna została odziedziczona po okresie komunistycznym, a powstała próżnia nie wypełniała się tak łatwo (Kubiak, Miszalska, 2004). Dodatkowo rozwój społeczny w okresie PRL-u opierał się na walce z dwoma głównymi elementami tradycyjnej wspólnoty wiejskiej – Kościołem i bogatymi gospodarzami. Zwalczeniu tradycji nie towarzyszyła budowa otwartej społeczności, takiej jaka formowała się w wyniku modernizacji społecznej związanej z procesami industrializacji. Owa sytuacja została określona mianem częściowej lub niepełnej modernizacji lub społeczności posttradycyjnej (Bartkowski, 2003).

Dodatkowo w okresie komunizmu narastał konflikt pomiędzy obywatelami a rządzącymi, co w większości przypadków wywoływało wycofanie się Polaków ze sfery publicznej do kręgu rodziny i przyjaciół (Rose, 1998; Zarycki, 2004), czyli sieci mocnych więzi i zaufania osobistego. Jednocześnie doszło do erozji zaufania społecznego i przerwania ciągłości społecznej wielu sieci powiązań i organizacji przedwojennych (Bartkowski, 2003; Chloupkova i in., 2003; Herbst, 2008). W tym samym czasie rozwinęły się za to sieci nieformalnych powiązań (Kolankiewicz, 1996), określane mianem „szarych sieci” (Paldam, Svendsen, 2000) lub „brudnych wspólnot”

(Podgórecki, 1987; Wedel, 2003), które miały służyć zaspokajaniu podstawowych potrzeb w gospodarce stałych niedoborów. Po upadku komunizmu te zasoby „negatywnego” kapitału powodowały spowolnienie rozwoju demokracji i gospodarki tych państw.

Dyktatura i rządy totalitarne prowadzą do zniszczenia normalnego kapitału społecznego. [...] Model komunistyczny doprowadził do powstania szarych/czarnych sieci, które były trzymane na uwięzi przez rozbudowany aparat kontroli. [...] Transformacja ustrojowa sprawiła, że potrzebne wcześniej szare/czarne sieci stały się szkodliwe. Osłabione instytucje umożliwiły rozwój negatywnego kapitału społecznego, stanowiącego barierę dla normalnego rozwoju gospodarczego (Paldam, Svendsen, 2000: 9–10).

Abstrahując od zasadności użycia określeń typu „normalny” czy „negatywny” kapitał społeczny, warto z pewnością zwrócić uwagę na potencjalnie negatywne oddziaływania wytworzonych przed rokiem 1989 sieci na rozwój gospodarczy po upadku komunizmu. Jednym z nich jest korupcja, która wymaga rozbudowy narzędzi kontroli powiązań na styku gospodarki i polityki (Svendsen, 2003).

Badania poziomu aktywności stowarzyszeniowej czy zaufania społecznego prowadzone w Polsce wskazują rzeczywiście na ich dość niskie zasoby (Czapiński, Panek, 2007; Cichomski i in., 2009). Wbrew niektórym twierdzeniom Paldama i Svendsena (2003), przynajmniej w przypadku Polski, po okresie zapaści bezpośrednio na początku lat 90. XX wieku, można jednak zaobserwować stosunkowo szybki rozwój gospodarczy. Owa sytuacja stanowi dla niektórych zaprzeczenie koncepcji wiążącej kapitał społeczny ze wzrostem gospodarczym. Taką opinię wyrażają m.in. autorzy *Diagnozy Społecznej* (Czapiński, 2007), jak również badacze wymienieni przez Z. Zagąłę w artykule o kontrowersjach związanych z pojęciem kapitału społecznego (Zagała, 2008). Mają tego dowodzić analizy, które wskazywały na silny wzrost gospodarczy w regionach o niskich zasobach kapitału społecznego (Grosse, 2002).

Takie twierdzenia wynikają jednak z braku pełnego zrozumienia mechanizmów wpływu analizowanego zjawiska na rozwój gospodarczy. Teoria nie zakłada bowiem, że niski poziom kapitału społecznego będzie wywoływał spadek poziomu rozwoju gospodarczego. Wszystko zależy od układu innych form kapitału – ekonomicznego czy ludzkiego. Rozważania teoretyczne mówią jedynie, że kapitał społeczny, w zależności od jego typu i zasobów, może przyspieszać lub hamować wzrost gospodarczy oparty na fundamentach ściśle ekonomicznych. Tak samo wysoki kapitał społeczny, w swoich najbardziej prorozwojowych konfiguracjach, nie zapewni dobrobytu, jeżeli mamy do czynienia z biednym i słabo wykształconym społeczeństwem. Można zatem mówić o wpływie badanego zjawiska na wzrost gospodarczy tylko wtedy, gdy uwzględni się go jako dodatkowy czynnik w modelu.

W porównaniu z literaturą światową dorobek polskich naukowców prowadzących badania nad kapitałem społecznym jest stosunkowo niewielki. Większość z nich, przedstawionych m.in. w zestawieniu opracowanym przez J. Herbsta (2008), koncentruje się na społecznych czy obywatelskich aspektach tej koncepcji. Mają one zwykle charakter diagnozy zasobów kapitału społecznego i rzadko są w nich stosowane bardziej wyrafinowane modele analityczne spotykane w literaturze światowej.

Znaczna część istniejących opracowań dotyczących kapitału społecznego ma charakter czysto opisowy. Ich jedyną funkcją jest zmierzenie „poziomu” kapitału społecznego, a dokładniej zjawisk, które mają świadczyć o jego istnieniu (Herbst, 2008: 24).

Zarówno w Polsce, jak i w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej rzadko były podejmowane próby wyjaśnienia wpływu wielkości zasobów tego kapitału na rozwój gospodarczy (Mihaylova, 2004; Herbst, 2008). Specyficzny środkowoeuropejski kontekst w tym zakresie próbował uchwycić w swoich badaniach jedynie M. Raiser i jego współpracownicy (Raiser, 1999; Raiser i in., 2001). W pierwszej pracy podkreślał on znaczenie zaufania w budowie gospodarki wolnorynkowej oraz rozwoju przedsiębiorczości w krajach przechodzących transformację ustrojową. W drugiej opisał badania empiryczne na próbie 15 państw Europy Środkowej i Wschodniej. Wcześniej były one analizowane jedynie w zestawieniu z innymi państwami, głównie zachodnimi. Wyniki analiz wskazują, że wzrost gospodarczy w tych krajach jest związany z aktywnością społeczną, ale już nie z deklarowanym zaufaniem społecznym. Po zawężeniu go do zaufania do instytucji związek ten okazał się jednak pozytywny (Raiser i in., 2001).

Warto w tym miejscu przyrzeć się próbom uchwycenia wpływu kapitału społecznego na rozwój gospodarczy podejmowanym na polskim gruncie. Badania takie prowadzili ekonomiści J.J. Sztudynger (2005) i M. Herbst (2007b) oraz geograf K. Janc (2008, 2009). Nie sposób w tym miejscu pominąć wkładu, jaki wniosły badania z cyklu *Diagnoza Społeczna* (Czapiński, Panek, 2006; Czapiński, Panek, 2007), w których były podejmowane pogładowe próby uchwycenia tych zależności. Zostały tam przedstawione interesujące hipotezy na temat roli kapitału społecznego w Polsce. Z podobnych względów warto wymienić publikację P. Swianiewicza (Swianiewicz i in., 2008). Choć autor skupia się na kwestiach wykorzystania środków unijnych, to jest ona cennym źródłem przemyśleń o badanym zjawisku w polskim kontekście społecznym i gospodarczym.

Przyjrzyjmy się najpierw opracowaniom, które w większym stopniu koncentrują się na poznaniu wielkości zasobów kapitału społecznego i nie odnoszą się bezpośrednio do ich wpływu na rozwój gospodarczy. Wyniki *Diagnozy Społecznej* wskazują, że zaangażowanie Polaków w działalność stowarzyszeniową czy poziom zaufania są na niskim poziomie w porównaniu ze społeczeństwami innych krajów Europy (Herbst, 2008). W ostatnim z raportów (Czapiński, Panek, 2007) została podjęta próba sprawdzenia zależności pomiędzy poziomem kapitału społecznego a dobrobytem materialnym mieszkańców dla ponad 100 grup społeczno-zawodowych oraz wybranych miast Polski. J. Czapiński na poziomie konceptualizacji i operacjonalizacji wyraźnie czerpie z tradycji J. Colemana i R. Putnama. Kapitał społeczny to dla niego „sieci społeczne regulowane normami moralnymi lub zwyczajem, które wiążą jednostkę ze społeczeństwem w sposób umożliwiający jej współdziałanie z innymi dla dobra wspólnego” (Czapiński, 2007: 263). Jako wskaźniki kapitału społecznego wykorzystuje takie zmienne, jak poziom zaufania społecznego, udział w organizacjach czy zebraniach publicznych, ale również udział w wyborach czy referendach oraz pozytywny stosunek do demokracji. Tak skonstruowana miara wykazuje dość znaczącą pozytywną korelację z dobrobytem

mieszkańców 19 polskich miast. Korelacje nie są jednak wystarczającym dowodem bezpośredniego oddziaływania kapitału społecznego na rozwój gospodarczy.

Interesujące są hipotezy, które J. Czapiński stawia na temat źródeł rozwoju gospodarczego Polski po 1989 roku. Zwraca uwagę, że choć w niektórych aglomeracjach miejskich, np. w Warszawie czy Trójmieście, kapitał społeczny może mieć wpływ na poziom życia, to na większości terytorium kraju nie ma on większego znaczenia. Jego hipoteza zakłada dwa możliwe kierunki rozwoju: molekularny lub wspólnotowy. Ten pierwszy odnosi się do pojedynczych, w dużej mierze niezależnych od siebie grup społecznych, których rozwój opiera się według badacza w większym stopniu na fundamentach zasobów kapitału ludzkiego. W przypadku rozwoju wspólnotowego niezbędne są powiązania i współpraca pomiędzy różnymi podmiotami i grupami.

Dla przedsięwzięć wspólnotowych, wymagających efektywnej współpracy władz centralnych i samorządowych oraz lokalnych społeczności i poszczególnych mieszkańców, niezbędny wydaje się jednak kapitał społeczny; wiedza i zdrowie przestają wystarczać dla skutecznych przedsięwzięć w wymiarze publicznym (Czapiński, 2007: 270).

J. Czapiński tłumaczy trudności w realizowaniu inwestycji publicznych w Polsce brakiem rozwiniętych powiązań. Model wspólnotowy powinien odgrywać jego zdaniem coraz większą rolę, a niedobory kapitału społecznego mogą ograniczyć możliwości rozwojowe kraju w przyszłości. Budowa kapitału społecznego, który jest silnie uwarunkowany historycznie, może być zadaniem wyjątkowo trudnym. Autor stawia te dwa modele rozwoju w opozycji do siebie, a ich wyróżnikiem jest silniejsza rola jednego z kapitałów: ludzkiego lub społecznego. Prowadząc rozważania nad teorią kapitału społecznego, należy się jeszcze zastanowić nad inną hipotezą. Molekularny model rozwoju powinien się charakteryzować dominacją kapitału społecznego wiążącego, gdzie mocne więzi dają możliwości rozwoju zamkniętym grupom. Model wspólnotowy powinien się natomiast opierać przede wszystkim na kapitale społecznym pomostowym, czyli współpracy międzygrupowej.

Interesującą perspektywę badawczą przyjęli warszawscy geografowie pod kierunkiem P. Swianiewicza, którzy podjęli się diagnozy wielkości zasobów kapitału społecznego na poziomie regionów, ze szczególnym uwzględnieniem województw dolnośląskiego i małopolskiego (Herbst, Swianiewicz, 2008), oraz ich wpływu na efektywność wykorzystania środków unijnych (Swianiewicz, 2008). Przyjęta przez nich konceptualizacja pojęcia obejmuje różne wymiary (strukturalny i normatywny, formalny i nieformalny) powiązań wiążących, pomostowych i łączących. Stosując przy tym wskaźniki dobrze wypełniające postulaty trafności (opisują kapitał społeczny sam w sobie, a nie jego determinanty czy skutki) oraz różnorodności źródeł, z których pochodzą dane.

W ostatecznym rozrachunku autorzy analizują na poziomie województw dwa syntetyczne wskaźniki kapitału społecznego: wiążącego oraz pomostowego z łączącym. Charakterystyczne jest według nich to, że wysokim wartościom jednego rodzaju kapitału towarzyszą niskie wartości drugiego. W układzie przestrzennym wskazują na opozycję wschód–zachód. Polska wschodnia i południowa charakteryzują się wyższymi wartościami kapitału wiążącego, a zachodnia – pomostowego. Badacze mówią przy tym o „wspólnotowym” wschodzie kraju i „zrzeszeniowym” zachodzie.

Wyrażają niepokój, że kombinacja niskich zasobów jednego rodzaju i wysokich drugiego może być niekorzystna dla rozwoju regionów. Powołują się przy tym na rozważania M. Woolcocka (1998):

Jeśli przypomnieć argumenty czołowych teoretyków pojęcia, przestrzegających, że brak synergii między różnymi wymiarami kapitału społecznego może prowadzić do szeregu efektów i układów negatywnie oddziałujących na procesy gospodarcze i polityczne, wyniki te należy z pewnością uznać za niepokojące (Herbst, Swianiewicz, 2008: 118).

Autorzy zwracają jednak uwagę na brak możliwości zweryfikowania tej hipotezy w swoich badaniach, stąd też próba taka zostanie podjęta w niniejszej pracy. Podkreślają również nieadekwatność prowadzenia badań jedynie w skali regionalnej, które uniemożliwiają odkrycie zróżnicowania w skali subregionalnej czy nawet lokalnej.

Główną hipotezą badawczą wspomnianej publikacji było twierdzenie, że charakter kapitału społecznego ma wpływ na efektywność wykorzystania funduszy strukturalnych. Teoretycznie powinna być ona wyższa w regionach o wysokim poziomie kapitału pomostowego, a niższa w regionach o wysokim poziomie kapitału wiążącego. Niski poziom zaufania powinien mieć przełożenie na jakość kontaktów pomiędzy regionalnymi aktorami. Autorzy zwracają w tym miejscu uwagę, na to, że ma on charakter „zmiennej interweniującej”, która oddziałuje wraz z innymi podstawowymi czynnikami. Uzyskane przez nich współczynniki korelacji przeczą postawionej we wstępie tezie – sugerują one, że to kapitał wiążący sprzyjał absorpcji środków unijnych. Zastrzegają jednak, że ze względu na niedoskonałość przyjętych wskaźników wyniki te należy traktować jako wstęp do bardziej pogłębionych badań (Swianiewicz, 2008).

Kolejne prace (Sztadynger, 2005; Herbst, 2007b; Janc, 2009) podejmowały bezpośrednio próbę określenia relacji pomiędzy różnie zdefiniowanym kapitałem społecznym a wzrostem gospodarczym czy poziomem rozwoju gospodarczego. J.J. Sztadynger (2005) wykorzystuje krytykowane wcześniej wskaźniki zróżnicowania dochodów czy przestępczości¹⁰. W równaniu wzrostu gospodarczego dla Polski w latach 1961–2001 użył zmiennej opisującej średnioroczną liczbę przestępstw stwierdzonych w zakończonych postępowaniach przygotowawczych na 1000 osób. Miara ta wyraża jedynie pośrednio zjawisko kapitału społecznego i jest jego bardzo słabym przybliżeniem. Zarzucić również można, że definicja przestępstwa oraz modele gospodarki zmieniały się w badanym okresie. Model przez niego skonstruowany wykazał negatywny wpływ poziomu przestępczości (czyli pozytywny wpływ kapitału społecznego w jego rozumieniu) na wzrost PKB (Sztadynger, 2005).

M. Herbst (2007b) uwzględnił w swoim modelu wzrostu gospodarczego kapitał społeczny, wykorzystując dane dostępne na poziomie podregionów (bez ich analizy przestrzennej). Zwrócił on uwagę na trudności w wykonaniu tego typu analiz w Polsce, wynikające ze stosunkowo krótkiego okresu funkcjonowania gospodarki rynko-

¹⁰ Im większe zróżnicowanie dochodów, tym bardziej utrudnione kontakty społeczne, czyli niższe zasoby kapitału społecznego. Drugi wskaźnik odnosi się natomiast do potencjalnych konsekwencji występowania kapitału społecznego – im wyższe jego zasoby, tym niższy powinien być poziom przestępczości.

wej czy niedostępności odpowiednich danych. Starał się więc uchwycić wpływ kapitału społecznego jedynie na krótkookresowy wzrost gospodarczy, wyrażony stopą wzrostu PKB w podziale na podregiony statystyczne w latach 1995–2003. M. Herbst brał pod uwagę wpływ takich czynników jak frekwencja w wyborach samorządowych i parlamentarnych oraz liczba fundacji i stowarzyszeń na jednego mieszkańca na początku badanego okresu. W swoim modelu kontrolował wskaźniki kapitału ekonomicznego i ludzkiego (przyrost wartości brutto środków trwałych, przyrost stopy bezrobocia rejestrowanego oraz odsetek ludności z wyższym wykształceniem). Krytycznie można się odnieść do zastosowanego przez niego wskaźnika uczestnictwa w wyborach, które, jak sam pisze, „jest odzwierciedleniem zaangażowania obywateli w sprawy publiczne i poczucie wspólnoty terytorialnej” (Herbst, 2007b: 199), a tylko pośrednio łączy się z kapitałem powiązań społecznych. Wyniki przeprowadzonej przez niego estymacji nie potwierdziły istotnego wpływu kapitału społecznego na wzrost gospodarczy. Uczestnictwo w wyborach miało ujemny wpływ na wzrost gospodarczy, a aktywność stowarzyszeniowa dodatni, ale w obu przypadkach okazał się on nieistotny statystycznie (Herbst, 2007b). Obie z tych prób można uznać za nieudane ze względu na niską trafność wskaźników dobranych przez pierwszego autora oraz z powodu zbyt wąskiego ujęcia kapitału społecznego w przypadku drugiej pracy.

O wiele bardziej interesującą i dogłębną analizę przedstawił K. Janc (2009). Wykorzystał on większy zestaw zmiennych oraz zbadał zróżnicowanie przestrzenne. Zwrócił też uwagę na zasoby kapitału społecznego w dwóch wymiarach: instytucjonalnym (liczba fundacji i stowarzyszeń, liczba imprez organizowanych przez domy kultury itp., liczba kół artystycznych i zainteresowań) oraz uczestnictwa (członkostwo w klubach sportowych, zespołach artystycznych, kołach zainteresowań oraz udział w wyborach różnego szczebla). Większość danych, poza danymi o aktywności wyborczej Polaków, pochodziła z Banku Danych Regionalnych GUS. W tym przypadku można skrytykować użycie do analizy danych na temat frekwencji wyborczej. K. Janc wykorzystał metody regresji przestrzennej, by ocenić wpływ tych wskaźników na efektywność gospodarek lokalnych, mierzoną dochodami gmin z tytułu podatków PIT i CIT, poziomem przedsiębiorczości oraz stopą bezrobotnych w wieku do 35 lat. Jego model nie uwzględniał kontroli zmiennych niezależnych opisujących wartości kapitału ekonomicznego i ludzkiego. Dzięki dużej liczbie badanych jednostek podstawowych oraz zastosowaniu wyrafinowanych metod analizy przestrzennej uzyskał istotne wyniki obrazujące wpływ kapitału społecznego na poziom zamożności mieszkańców oraz dochodowość przedsiębiorstw. W szczególności wykazał dodatni wpływ zastosowanych przez siebie wskaźników: członkostwa w kołach zainteresowań, frekwencji wyborczej, liczby fundacji i stowarzyszeń czy członkostwa w klubach sportowych. Ujemny wpływ miało za to członkostwo w zespołach artystycznych, co autor tłumaczy faktem, że są one wyrazem kultywowania tradycji, czyli przejawem mocnych więzi, które w teorii mają mieć właśnie negatywny wpływ (Janc, 2008). Niestety, w tak skonstruowanym modelu nie można porównać współczynników regresji dla wskaźników kapitału społecznego z wpływem innych czynników, takich jak kapitał ludzki czy ekonomiczny.

K. Janc podejmuje również ważną kwestię zależności pomiędzy kapitałem społecznym a kapitałem ludzkim. Wskazuje, że relacja pomiędzy tymi dwoma rodza-

jami kapitału ma charakter dwukierunkowy. Wyniki jego analiz ukazują dodatnie współzależności pomiędzy poziomem wykształcenia a kapitałem społecznym, jak to określa: „mającym swe źródła w nowoczesnych postawach” (Janc, 2009: 95), czyli w aktywności stowarzyszeniowej czy członkostwie w klubach sportowych. Ujemne związki wykrył natomiast pomiędzy kapitałem ludzkim a tymi elementami kapitału społecznego, które są związane z tradycją i jej kultywowaniem (Janc, 2009). Janc podjął również próbę określenia wpływu obu rodzajów kapitału na badaną przez niego efektywność gospodarek lokalnych. W skonstruowanych modelach regresji użył syntetycznych wskaźników dla kapitału ludzkiego i społecznego, najpierw każdego z nich oddzielnie, a później obu razem. Wskazały one na bardziej znaczącą rolę pierwszego z nich. Autor konkluduje:

Można stwierdzić, że w analizowanym układzie odniesienia w Polsce kapitał ludzki stanowi podstawowy czynnik determinujący poziom rozwoju społeczno-ekonomicznego, a kapitał społeczny stanowi komponent wzmacniający ten wpływ, jednak w skali całego zbioru powiatów nie jest on znaczny. [...] Kilkuprocentowe zwiększenie jakości modelu po uwzględnieniu kapitału społecznego świadczy, że jego wpływ na efektywność gospodarek lokalnych przy jednoczesnym uwzględnieniu kapitału ludzkiego, nie spełnia do końca oczekiwań stawianych tej koncepcji względem wyjaśniania nierówności w rozwoju społeczno-ekonomicznym (Janc, 2009: 97–98).

Praca K. Janca jest – jak na razie – najlepsza, choć i ona nie spełnia wszystkich postulatów, które pojawiają się w nurcie krytycznym badań nad kapitałem społecznym.

Przedstawione tutaj nieliczne prace autorów próbujących się zmierzyć z kwestią wpływu analizowanego zjawiska na rozwój gospodarczy w warunkach polskich mają następujące mankamenty:

- brak wykorzystania większych i bardziej zróżnicowanych zbiorów zmiennych opisujących całe spektrum różnego rodzaju powiązań (najlepiej udało się to K. Jancowi, ale także u niego większość zmiennych pochodziło z GUS-u i opisywało jedynie aktywność stowarzyszeniową o mniej lub bardziej formalnym charakterze);
- wykorzystywanie jako wskaźników zmiennych opisujących potencjalne skutki występowania kapitału społecznego lub jego braku (w szczególności u J.J. Sztaudyngera, ale również u innych badaczy stosujących miary zaangażowania obywatelskiego, np. udział w wyborach);
- brak głębszej refleksji nad przyczynami zróżnicowania zasobów kapitału społecznego, w tym niepodjęcie dyskusji o wpływie regionów historycznych na występowanie tego zjawiska;
- brak ujęcia kapitału społecznego w modelach wzrostu gospodarczego uwzględniających inne rodzaje kapitału (częściowo taką próbę podjął K. Janc, uwzględniając w modelu regresji wskaźniki kapitału ludzkiego i społecznego, ale jego analizy miały ograniczony charakter; model regresji M. Herbsta, w którym zastosowano pełny model wzrostu gospodarczego, można z kolei uznać jedynie za pracę o charakterze przyczynkowym, ze względu na dobór wskaźników samego kapitału społecznego).

2.3.4. Regiony historyczne a zróżnicowanie kapitału społecznego w Polsce

Wracając do pracy Janca (2009), warto podkreślić, że jej dodatkową zaletą było zobrazowanie przestrzennego zróżnicowania badanego zjawiska. Na znaczenie tych rozbieżności zwrócił uwagę m.in. C. Marsh, analizując zasoby kapitału społecznego w Rosji (Marsh, 2000). Choć w przypadku całego państwa poziom jego zasobów okazał się stosunkowo niski, to wewnątrz kraju występowały duże różnice regionalne. Kontekst regionalny może się więc okazać znaczący w analizie procesów społecznych (Mohan, Mohan, 2002). Takiego zróżnicowania powinniśmy się spodziewać również w Polsce, choć – jak sugeruje T. Zarycki (1998, 2002) – interpretacja struktur historycznych w kontekście różnic w zasobach kapitału społecznego nie jest łatwa. Na dużą rolę tradycji historycznych regionów w kształtowaniu się współczesnego zróżnicowania kapitału społecznego wskazuje J. Bartkowski (2002).

Najczęściej przywoływany jest w tym kontekście podział współczesnej Polski na regiony historyczne¹¹ obejmujące obszary zaborów oraz ziemie zachodnie i północne. Regionalne zróżnicowanie to struktury długiego trwania, które kształtowały się w ciągu długich procesów historycznych. Genezy struktur gospodarczych można się doszukiwać już w okresie przedrozbiorowym, kiedy do tej części Europy napływały z zachodu kolejne fale rozwojowe i cywilizacyjne. Dodatkowo wskazuje się na Wisłę jako barierę rozwojową. Struktury społeczne (systemy wartości, postawy, zachowania) ukształtowały się w dużej mierze w okresie zaborów (Jałowiecki, Szczepański, 2007). Wynika to z silnego i długotrwałego wpływu państw zaborczych oraz narzuconych przez nich wzorów, które odcisnęły piętno na procesach modernizacji społecznej (Bartkowski, 2003). Trzy państwa zaborcze różniły się poziomem rozwoju gospodarczego i infrastruktury oraz zaawansowaniem procesów urbanizacji. Niebagatelny wpływ miała odmienność systemów prawnych, zachowań ludności oraz krajobrazu kulturowego (Jałowiecki, Szczepański, 2007).

J. Bartkowski (2003), który analizuje wpływ historycznych regionów na kształtowanie się kultury społecznej i politycznej, wymienia następujące cechy różnicujące te obszary: charakter ustroju państwa zaborczego oraz możliwości rozwojowe zbiorowości polskiej w jego ramach, poziom rozwoju ekonomicznego i społecznego, cechy struktury społecznej, tradycje dobrowolnego zrzeszania się oraz postawy praworządności. Tak silne oddziaływanie historycznych struktur na współczesne wzory zachowań wynika również z tego, że na przełomie XIX i XX wieku zachodziły w tej

¹¹ W tym miejscu należy uściślić stosowane w tej pracy określenia regionów historycznych i ich zasięg terytorialny. Zostały one uproszczone ze względu na zmienność historyczną polskich granic oraz wynikającą z tego potrzebę użycia skrótowych nazw. „Zabór pruski” oznacza ziemie II Rzeczypospolitej, które przed 1918 rokiem wchodziły w skład Prus – nie wszystkie te terytoria stanowiły zabór pruski *sensu stricto* zajęty przez Prusy pod koniec XVIII wieku. Ziemie zaboru pruskiego w tym ujęciu nie obejmują ziem zachodnich i północnych – określenie to dotyczy wyłącznie terytoriów niemieckich włączonych do Polski po II wojnie światowej. Analogicznie przyjęto określenie „zabór austriacki”, który w tej pracy obejmuje również Śląsk Cieszyński, wchodzący w skład Austrii jeszcze w okresie przedrozbiorowym. Nieznaczących zmian dokonano również w przypadku przypisywania podregionów i powiatów do określonych regionów historycznych.

części Europy procesy modernizacji społecznej, rozumianej jako „zanik izolacji tradycyjnych wspólnot i włączanie szerokich grup społecznych w bardziej uniwersalistyczne struktury nowoczesnych narodów” (Bartkowski, 2003: 13). Wiązało się to z zachodzącymi wówczas procesami industrializacji i demokratyzacji, które miały odmienne tempo w poszczególnych państwach zaborczych.

W wyniku mobilizacji masy społeczne zostają wyjęte z fizycznej i intelektualnej izolacji, rozszerza się ich świadomość zewnętrznego świata, a ich horyzonty życiowe i poznawcze zwielokrotniają się. Jednostki uwalniają się z tradycyjnych więzów, stają się społecznie i przestrzennie mobilne. [...] Przez wykorzenienie z dotychczasowych więzi społecznych stają się otwarte na nowe wzorce integracji społecznej i ekonomicznej narodu (Bartkowski, 2003: 79).

W tym okresie kształtowały się również czynniki społeczne, które sprzyjały rozwojowi aktywności stowarzyszeniowej: rozwój zaufania do przedstawicieli innych grup, wytworzenie się sfery publicznej, poprawa komunikacji w działaniu zbiorowym, wydłużenie perspektywy czasowej ludzkiej działalności czy wreszcie wzrost poczucia sprawczości wobec otoczenia (Bartkowski, 2003).

Przyjrzyjmy się pokrótce cechom kultury społecznej historycznych regionów Polski oraz przedstawianym w literaturze poglądom na wielkość ich zasobów kapitału społecznego. Warto zwrócić przy tym uwagę na to, że niektóre twierdzenia mają charakter stereotypowy, np. gdy mówi się o szykanowanej politycznie, ale gospodarnej Wielkopolsce, autonomicznej Galicji czy zacofanej Kongresówce. Niektóre z przytaczanych poglądów bywają względem siebie sprzeczne, stanowiąc wynik pewnych postaw przyjmowanych przez samych autorów. Charakterystykę historycznych dzielnic Polski oparto przede wszystkim na pracy J. Bartkowskiego (2003), który szczegółowo przeanalizował ich rozwój oraz wynikające z tego zróżnicowanie. Z pozostałych prac wyciągnięto głównie wnioski dotyczące poziomu kapitału społecznego.

W zaborze pruskim polska zbiorowość była pod silną presją polityczną i gospodarczą ze strony państwa. Jego legalistyczny charakter pozwalał jednak zakładać stowarzyszenia kulturalne i społeczne, co na początku XX wieku skutkowało najwyższymi wskaźnikami tego rodzaju aktywności na ziemiach polskich. W Wielkopolsce aktywnie działały polskie warstwy wyższe i inteligencja. Z nich wywodziło się wielu znanych liderów społecznych. Obszar ten był jedną z najlepiej rozwiniętych cywilizacyjnie części Polski – z lepiej działającą oświatą, wyższym poziomem urbanizacji, większą zamożnością wszystkich warstw społecznych oraz lepszym położeniem chłopstwa. J. Bartkowski wskazuje również na postępującą demokratyzację samej społeczności polskiej, co przejawiało się większym współdziałaniem międzystanowym i rozwojem solidaryzmu społecznego. W procesie modernizacji społecznej tego regionu pojawiła się tendencja do łączenia rozwoju indywidualnego i interesu społecznego (Bartkowski, 2003).

Na Górnym Śląsku podkreśla się natomiast specyficzną rolę mocnych więzi wspólnotowych, opartych na trzech środowiskach: rodzinie, miejscu pracy i miejscu zamieszkania. Widoczne było ponadto silne zakorzenienie takich norm i wartości, jak praworządność, poszanowanie własności czy etyka i dyscyplina pracy. Stosunkowo wysoki, zważywszy na poziom urbanizacji, był tutaj poziom religijności

mieszkańców. Silniejsze związki ze wspólnotą kościelną oraz pewna odrębność regionalnej mniejszości posługującej się dialektem śląskim sprawiły, że rozwinęło się wówczas silne poczucie wspólnoty i swojskości oraz dystans wobec obcych (Bartkowski, 2003).

Galicja cieszyła się największymi swobodami kulturalnymi i politycznymi, co wyrażało się w możliwości stowarzyszania się oraz w rozwoju samorządności lokalnej. J. Bartkowski podkreśla jednak niski poziom rozwoju społeczno-gospodarczego oraz występowanie napięć i izolacji międzygrupowej. W strukturze agrarnej dominowały małe gospodarstwa, a galicyjska wieś była przeludniona, co skutkowało silnym odpływem ludności i migracjami zagranicznymi. Pomimo możliwości zakładania stowarzyszeń, w porównaniu z ludnością Wielkopolski społeczeństwo galicyjskie cechowała raczej bierność i brak cnót obywatelskich. J. Bartkowski podaje za historykami, że ówczesną cechą tej części kraju była izolacja grup i warstw społecznych, co przekładało się na charakter partii politycznych i stowarzyszeń opartych głównie na klasowo-warstwowych powiązaniach (Bartkowski, 2003). Za ważną cechę regionu należy uznać utrzymujące się silne i żywe wspólnoty lokalne, co jest pochodną wpływu tradycji, integracji lokalnej i zasiedziałości mieszkańców (Kubiak, 1999). Na poczucie zasiedziałości miało również wpływ znaczenie przypisywane indywidualnej własności oraz poczucie przywiązania do ziemi. Warto także zwrócić uwagę na wysoki poziom religijności mieszkańców i przywiązanie do lokalnego Kościoła i parafii (Bartkowski, 2008). R. Putnam (1995) sugeruje, że nie zawsze idzie ona w parze z otwartością na innych, czyli możliwością rozwoju kapitału pomostowego.

W Królestwie Kongresowym represjom politycznym towarzyszyło dodatkowo zacołanie gospodarcze niektórych obszarów. Uprzemysłowiona Warszawa, Łódź i Zagłębie Dąbrowskie oraz rozwinięte rolniczo Kujawy, ziemia łowicka i kutnowska kontrastowały z bardzo słabo rozwiniętymi obszarami kresowymi. J. Bartkowski zwraca uwagę na bariery w rozwoju kultury społecznej tego obszaru: prawne ograniczenia dla tworzenia stowarzyszeń, niski stan oświaty, semifeudalne stosunki społeczne na wsi oraz słabszą pozycję Kościoła. Brakowało klas średnich, które mogłyby animować aktywność społeczną. Na obszarze zaboru rosyjskiego szersze formy stowarzyszania się były zakazane do 1905 roku. Wcześniej wiele organizacji, np. religijnych, rozwiązano po powstaniach. Nawet takie organizacje jak ochotnicze straże pożarne nie mogły funkcjonować do początku XX wieku. Większość działających stowarzyszeń miało charakter wyłącznie lokalny – niemożliwe było tworzenie szerszych struktur regionalnych i wypracowanie wzorów działań zbiorowych. Zakazy prowadziły do powstawania organizacji o charakterze radykalnym, utopijnym i rewolucyjnym.

Podsumowując te rozważania, w przypadku dawnego zaboru pruskiego warto zwrócić uwagę na istotne tam postawy legalistyczne, tradycje zrzeszania się i próby przełamywania barier międzystanowych. Na Górnym Śląsku z powodu sytuacji gospodarczej, politycznej i narodowościowej dodatkowo można było zaobserwować pewne tendencje do zwracania się w stronę silnych, zamkniętych wspólnot. W dawnym zaborze austriackim podkreśla się znaczenie autonomii kulturalnej i edukacyjnej, która dotyczyła przede wszystkim wyższych warstw społecznych. Jednocześnie porusza się kwestię bierności wielu grup społecznych i ich izolowania się, zwłaszcza

na słabiej rozwiniętych obszarach wiejskich. Dużą rolę odgrywała tutaj zasiedziałość i religijność, które prowadziły do tworzenia się silnych wspólnot lokalnych. Na drugim krańcu znajduje się natomiast zabór rosyjski, gdzie działalność stowarzyszeniowa była ograniczana, a niedorozwój społeczny i gospodarczy utrudniał rozwój życia zbiorowego.

Zupełnie odmienną strukturę społeczną mają ziemie zachodnie i północne, które ukształtowały się po II wojnie światowej w wyniku masowych migracji i przesiedleń, co „uformowało zbiorowość mobilną i otwartą, ale zarazem i w pewien sposób wykorzystaną” (Bartkowski, 2003: 16). Na skutek zmian granic na przyłączone do Polski ziemie napłynęła ludność z przeludnionych obszarów Polski centralnej i południowej, przesiedleńcy zza Bugu z terenów przyłączonych do Związku Radzieckiego oraz polscy emigranci powracający z Europy Zachodniej i Południowej. Tym samym w procesie integracji mieszkańców pochodzących z różnych obszarów doszło do ukształtowania się różnorodnej, młodej demograficznie i prężnej społecznie zbiorowości postmigracyjnej. Powstawały wówczas nowe społeczności lokalne stanowiące amalgamat grup z różnych części kraju. Początkowe konflikty między grupami o różnym pochodzeniu w większości zanikły po kilkunastu latach.

W tym przypadku można mówić o tworzeniu nowych więzi przez jednostki migrujące na te obszary i często uciekające od kontroli społecznej w swoich poprzednich miejscach zamieszkania. Nowa rzeczywistość stała się dla nich impulsem, który uruchomił otwartość na zmianę i przedsiębiorczość (Jałowiecki, Szczepański, 2007; Herbst, Swianiewicz, 2008). Przyczyniła się do tego również przymusowa modernizacja osadników, którzy przybyli na obszary o wyższym poziomie rozwoju gospodarczego (Bartkowski, 2003). Z tego też względu stawiana jest teza, że ziemie zachodnie i północne mają większe zasoby kapitału społecznego pomostowego (Kamiński, 2008). Na wyższą aktywność społeczną wskazują badania organizacji pozarządowych (Gumkowska, Herbst, 2005; Gumkowska, Herbst, 2006) oraz pierwsze, ale nadal dość powierzchowne, próby diagnozy zasobów kapitału społecznego w Polsce (Działek, 2008; Herbst, Swianiewicz, 2008). W przypadku frekwencji wyborczej analizy zachowań wyborczych wskazują ich średni poziom w porównaniu z całym krajem (Zarycki, 2000). Ziemie te są postrzegane jednak jako trapiące bezrobociem i patologiami społecznymi, wyzbyte wspólnej tradycji i tożsamości mieszkańców. Wynika to z wykorzenienia ludzi, mniejszego stopnia zadowolenia się postmigracyjnej społeczności, poczucia tymczasowości oraz mniejszego przywiązania do ziemi, mających swe źródło również w obawach natury geopolitycznej. Nowa dla nich sytuacja społeczna wywoływała różne zachowania, ale o podobnej naturze wykraczania poza normy (Bartkowski, 2003). Mogą one mieć charakter patologii społecznej (np. wyższy poziom przestępczości) czy też wyłamywania się z tradycyjnych wzorów życia rodzinnego (rozwoły, związki kohabitacyjne). Sprzyja również wychodzeniu poza dotychczasowe wspólnoty (otwartość, mobilność) lub podejmowaniu nowych zachowań w sferze gospodarczej (kreatywność, innowacyjność). Inną kwestią jest silniejsza rola państwa i partii w okresie PRL-u, które w większym stopniu organizowały tutaj życie społeczne i gospodarcze. Przejawem tego były roszczeniowe postawy mieszkańców popegeerowskich wsi po 1989 roku.

Tak ukształtowane struktury regionalne są kojarzone z różnym poziomem aktywności społecznej. Na podstawie rozważań B. Jałowieckiego i M. Szczepańskiego można stwierdzić, że dawna Kongresówka jest postrzegana jako obszar słabo rozwinięty, z mało aktywną ludnością. Na przeciwnym biegunie ma się znajdować Wielkopolska, gdzie poziom aktywności społecznej uznaje się za najwyższy. Również Galicję przedstawia się jako obszar, na którym aktywność społeczna powinna być wysoka ze względu na wspomniane możliwości rozwoju polskich organizacji i stowarzyszeń w warunkach autonomii (Bartkowski, 2002). Wskazują na to dane z początku XX wieku, które zebrał F. Rasiński w 1915 roku (za Bartkowski, 2003): w Galicji na 1000 mieszkańców przypadało 0,57 stowarzyszeń, a w Wielkopolsce – 2,25. Najwięcej osób zrzeszonych w stowarzyszeniach było w Wielkopolsce (104,3 na 1000 mieszkańców), potem na Śląsku Cieszyńskim (93,1) i w Galicji (41,6), a najmniej w Królestwie (23,7). Taki układ na poziomie województw potwierdzają raporty Stowarzyszenia Klon/Jawor (Gumkowska, Herbst, 2005; Gumkowska, Herbst, 2006), ze średnim poziomem wskaźników w Galicji i Wielkopolsce oraz bardzo niskimi w województwach historycznej Kongresówki. Do podobnych wniosków doszedł J. Bartkowski (2002), który analizował współczesną i historyczną aktywność stowarzyszeniową w historycznych regionach Królestwa, Galicji, Wielkopolski i Pomorza, Górnego Śląska oraz ziem zachodnich i północnych. Autor pominął jednak zmienność zjawiska wewnątrz regionów, poprzestając jedynie na wyliczeniu średnich wartości. Analiza aktywności sportowej w klubach piłkarskich w skali gminnej i powiatowej wskazuje na jej słaby rozwój na obszarze dawnego zaboru rosyjskiego, na Warmii i Mazurach, na Pomorzu oraz w ziemi lubuskiej (Plaza, 2008). Bardzo wysoką aktywność tego rodzaju można natomiast zaobserwować na obszarze dawnej Galicji oraz na Górnym i Dolnym Śląsku. W tym względzie dużym wewnętrznym zróżnicowaniem charakteryzują się ziemie zachodnie i północne oraz dawny zabór pruski. Niektórzy autorzy wskazują na analogię pomiędzy aktywnością stowarzyszeniową a mobilizacją polityczną wyborców: w tym przypadku Wielkopolska, Pomorze oraz Galicja charakteryzują się wysoką frekwencją, w przeciwieństwie do dawnego zaboru rosyjskiego, gdzie jest ona raczej niska (Zarycki, 2000).

Dominujące typy aktywności społecznej, jakimi cechują się mieszkańcy dawnych historycznych regionów, J. Bartkowski (2008) określił na podstawie wyników badań sondażowych CBOS z 2006 roku. Ponownie mamy do czynienia z wartościami średnimi, ale wyniki te są interesujące ze względu na bezpośrednie odwołanie się do terminologii powiązanej z kapitałem społecznym (tab. 2.6). We wszystkich regionach większość mieszkańców charakteryzuje się biernością, w największym stopniu w byłej Kongresówce, ale również na ziemiach zachodnich i północnych. W dawnej Galicji dominuje aktywność oparta na kapitale społecznym wiążącym, natomiast w zaborze pruskim oraz na ziemiach zachodnich i północnych – oparta na kapitale społecznym pomostowym (Bartkowski, 2008).

Dyskusja nad różnicami w zasobach kapitału społecznego w różnych historycznych regionach Polski stanowi przedmiot dyskursu politycznego różnych opcji (Zarycki, 2004). Dla pravicowych konserwatystów, idealizujących przednowoczesne społeczeństwo okresu międzywojennego, ucieleśnieniem tradycyjnej społeczności jest

Tab. 2.6. Aktywność społeczna w regionach historycznych

	Dominujący typ aktywności społecznej w %			
	bierny	wiążący	pomostowy	wiążący i pomostowy
Kongresówka	86,0	5,2	6,1	2,7
Galicja	76,2	10,8	8,5	4,6
Wielkopolska i Pomorze	78,2	5,3	13,8	2,7
Górny Śląsk	77,2	3,9	11,0	7,9
Ziemie zachodnie i północne	81,5	0,9	11,6	6,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bartkowski, 2008: 73, badania CBOS.

obszar dawnej Galicji. Szczególną rolę odgrywają tutaj Kościół katolicki i wartości rodzinne. Dla krytyków owej koncepcji ta część kraju reprezentuje Polskę zamkniętą i zaściankową. Osoby o poglądach lewicowych przeciwstawiają Małopolsce ziemie zachodnie i północne, których struktury społeczne są najbardziej zbliżone do zsekularyzowanych społeczeństw zachodnich. Bardziej istotne jest tu działanie za pośrednictwem organizacji pozarządowych niż poprzez więzi rodzinne reprezentujące według nich amoralny familiaryzm. Dla zwolenników opcji prawicowej ziemie zachodnie i północne zamieszkują słabo wykształceni, niesamodzielni i roszczeniowo nastawieni mieszkańcy dawnych PGR-ów, stanowiący egzemplifikację anomii społecznej. Przedstawione przez T. Zaryckiego konkurencyjne wizje prawicowe i lewicowe posługują się terminologią naukową (Woolcock, 1998), ale stanowią jedynie przedmiot walki politycznej o głosy wyborców z poszczególnych części kraju.

Podobnie uproszczony obraz prezentuje T. Żukowski (2003). Ziemie zachodnie i północne cechują się według niego niskim poziomem kapitału społecznego, gdyż nikt nie animuje tam aktywności społecznej. Ma o tym świadczyć ujemne saldo migracji, wysoki poziom bezrobocia (w tym długotrwale bezrobotnych) oraz duża liczba przestępstw przeciwko mieniu. Tereny zaboru pruskiego cechują się umiarkowanym kapitałem społecznym, o czym świadczy przynależność do organizacji pozarządowych oraz wysoki poziom inwestycji w rolnictwie. Na niekorzyść ma przemawiać stosunkowo wysokie bezrobocie rejestrowane. Co ciekawe, zdaniem T. Żukowskiego dużymi zasobami kapitału społecznego cechuje się nie tylko Galicja, ale również Kongresówka. W dawnym zaborze austriackim wskazują na to: lokalna aktywność społeczna, trwałe i dietne rodziny, zatrudnienie w rolnictwie, działania władz lokalnych animujące aktywność społeczną oraz praktyki religijne. W dawnym zaborze rosyjskim świadczą o tym natomiast: aktywność społeczna, ogólnokrajowa aktywność wyborcza, działalność parafii jako animatorów aktywności społecznej, zasiedloność społeczności lokalnych, praktyki religijne i niska przestępczość (Żukowski, 2003).

Problemem w większości opisywanych tutaj interpretacji jest to, że nie zostały one do końca zweryfikowane i pozostają w sferze przypuszczeń. W większości opierają się na powtarzanych wielokrotnie sądach, a niekiedy na zupełnie stereotypowych obrazach poszczególnych części kraju. Analizy prowadzone są dla całych regionów

Tab. 2.7. Hipotezy o wielkości zasobów kapitału społecznego w historycznych regionach Polski

Region historyczny	Kapitał społeczny wiążący	Kapitał społeczny pomostowy
Zabór austriacki	+	+
Zabór rosyjski	+	–
Zabór pruski – Wielkopolska i Pomorze	+	+
Zabór pruski – Górny Śląsk	+	–
Ziemie zachodnie i północne	–	+

Uwagi: znaki + i – oznaczają odpowiednio wysokie lub niskie zasoby kapitału w stosunku do średniej krajowej.
Źródło: opracowanie własne.

historycznych bez wnikania w ich wewnętrzne zróżnicowanie. Dodatkowo brakuje w nich rozróżnienia na typy kapitału społecznego, których uwzględnienie mogłoby dać interesujące, pogłębione rezultaty. Ważne jest zatem dokonanie analizy przestrzennego rozmieszczenia zasobów kapitału społecznego różnego typu oraz zbadanie ich wpływu na rozwój gospodarczy różnych części kraju.

Mimo pewnego zróżnicowania sądów w tej kwestii na podstawie przedstawionych wcześniej przemyśleń, zostały jednak sformułowane pewne hipotezy na temat wielkości zasobów kapitału społecznego w regionach historycznych (tab. 2.7), a mianowicie hipotezy o wysokich zasobach obu typów kapitału społecznego w Galicji i Wielkopolsce, o wysokim poziomie kapitału wiążącego w Kongresówce i na Górnym Śląsku oraz o wysokim poziomie kapitału pomostowego na ziemiach zachodnich i północnych.

2.3.5. Podsumowanie

Operacjonalizacja pojęcia kapitału społecznego zastosowana w niniejszej pracy powinna uwzględniać kwestie podnoszone na etapie konceptualizacji oraz doświadczenia dotychczas prowadzonych badań, a mianowicie:

- wskaźniki kapitału społecznego powinny uwzględniać różne jego aspekty i typy oraz obrazować jak najszerze spektrum powiązań społecznych; dodatkowo wskazane jest stosowanie danych pochodzących z różnych źródeł, obejmujących różne przejawy rzeczywistości społecznej oraz wykorzystujących różne metody zbierania danych;
- w przypadku ujęcia kapitału społecznego jako charakterystyki pewnych zbiorowości należy zastosować wskaźniki zagregowane, opisujące gęstość sieci powiązań różnego typu lub stopień akceptowania norm w zbiorowościach zamieszkujących dany obszar;
- wskaźniki powinny opisywać kapitał społeczny jako taki, a nie jego determinanty lub potencjalne rezultaty;

- następnym krokiem powinno być określenie czynników różnicujących wielkość zasobów kapitału społecznego w różnych częściach kraju, w szczególności istotne jest sprawdzenie hipotez o wpływie regionów historycznych na jego rozmieszczenie;
- użycie wskaźników kapitału społecznego (oraz ich kombinacji) w modelach wzrostu gospodarczego powinno dawać odpowiedź, na ile można dzięki nim dodatkowo wyjaśnić różnice w tempie wzrostu gospodarczego na różnych obszarach, ale przy równoczesnym uwzględnieniu innych czynników wzrostu; stąd też należy wyjść poza proste korelacje pomiędzy wskaźnikami kapitału społecznego i wzrostu gospodarczego oraz zastosować bardziej zaawansowane metody statystyczne, np. regresję wielokrotną;
- zastosowane wskaźniki powinny uwzględniać przyczynowo-skutkowy charakter zjawisk, tzn. zmienne niezależne powinny pochodzić z okresu wcześniejszego niż zmienne zależne;
- należy unikać określeń „pozytywny” lub „negatywny” kapitał społeczny, a raczej starać się zweryfikować, czy jego różne formy mają dodatni/ujemny wpływ na rozwój gospodarczy i czy jest on zgodny z przewidywaniami teoretycznymi co do kierunku tych zależności;
- w kontekście polskim istotne jest zweryfikowanie hipotezy J. Czapieńskiego o braku znaczenia kapitału społecznego w rozwoju gospodarczym kraju.

3. Źródła danych i metody

3.1. Źródła danych

Badacze kapitału społecznego zmagają się często z trudnościami w przejściu z etapu konceptualizacji do operacjonalizacji w taki sposób, by jak najtrafniej ująć analizowane zjawisko. W niniejszej pracy założono, że należy znaleźć wskaźniki charakteryzujące różne przejawy i typy kapitału społecznego, opisane w części teoretycznej, tj. po pierwsze, jego aspekt strukturalny i normatywny, a po drugie, powiązania o charakterze wiążącym i pomostowym. Statystyki publiczne rzadko i na dość ogólnym poziomie dostarczają odpowiednich danych (Blume, Sack, 2008). Badacze stają zatem z jednej strony przed problemem dostępności danych, a z drugiej – ich trafności (van Deth, 2003). Z reguły najłatwiej pozyskać dane dla regionów, co jednak ze względu na ich wielkość oraz wewnętrzne zróżnicowanie nie daje zadowalających rezultatów. Im niżej w hierarchii jednostek podziału administracyjnego, tym trudniej o wiarygodne dane. Na poziomie gmin dostępne są tylko dane GUS-u, które opisują niewielki wycinek analizowanego zjawiska. Na tym szczeblu należałoby przeprowadzić własne szczegółowe badania, niemożliwe byłyby jednak wówczas porównania w skali całego kraju.

W badaniach opisanych w niniejszej publikacji zdecydowano się na analizę zjawiska w trzech skalach geograficznych: na poziomie województw (NUTS 2), podregionów statystycznych (NUTS 3) i powiatów (NUTS 4). Pierwszy poziom stanowi tło wprowadzające do głównej części analizy, która będzie prowadzona na poziomie podregionów. W tej ostatniej skali geograficznej można bowiem osiągnąć optimum pod względem dostępności i różnorodności danych oraz możliwość zobrazowania zróżnicowania zjawiska w przestrzeni i liczbę jednostek niezbędnych do przeanalizowania statystycznych zależności pomiędzy kapitałem społecznym a rozwojem gospodarczym. Na końcu zostaną uwzględnione dane zebrane na poziomie powiatów, których analiza będzie stanowić uzupełnienie dla wybranych aspektów badanego zjawiska.

Analizy zasobów kapitału społecznego będą prowadzone na poziomie danych zagregowanych dla jednostek podziału administracyjnego. Zostaną użyte wskaźniki określające stopień zaangażowania ludzi w różnego rodzaju sieci oraz stopień, w jakim ich uczestnicy ufają sobie wzajemnie. Będzie zatem mowa o gęstości kapitału społecznego na danym obszarze. Stopień rozwinięcia sieci powiązań i poziom zaufania zostaną następnie skonfrontowane ze wskaźnikami opisującymi poziom rozwoju gospodarczego oraz tempo wzrostu gospodarczego.

Podczas pisania niniejszej pracy niezbędny okazał się kompromis pomiędzy zakresem badań, postawionymi hipotezami badawczymi, postulatami metodologicznymi a dostępnością danych. Udało się spełnić postulat wieloaspektowego ujęcia badanego zjawiska. Należy mieć jednak na uwadze ograniczenia wynikające z konstrukcji wskaźników oraz metod zbierania danych. Jednym z postulatów metodologicznych było to, by dane na temat kapitału społecznego pochodziły sprzed okresu, dla którego zebrano informacje o tempie wzrostu gospodarczego. Niestety, nie udało się spełnić tego wymogu: wszystkie pochodzą z tego samego okresu po 2000 roku. Zebranie odpowiedniego zbioru wcześniejszych danych jest niemożliwe ze względu na ich niedostępność oraz zmiany w podziale administracyjnym kraju. Przyjęto, że poszczególne elementy analizowanego zjawiska, a w szczególności ich rozkłady przestrzenne, są względnie stałe i stabilne w tym okresie oraz że oddziałują one przez cały okres z podobnym natężeniem.

Stosunkowo nieliczne dane ze statystyk oficjalnych zostały uzupełnione o dane z innych źródeł. Z jednej strony opisują one częściowo podobny zakres przedmiotu badań, dzięki czemu można skonfrontować rzetelność obu źródeł. Z drugiej strony przedstawiają aspekty kapitału społecznego nieuwzględnione w innych źródłach. Kombinacja informacji pochodzących z różnych baz danych, opisujących różne elementy badanego zjawiska na różnych poziomach szczegółowości, może przynieść wiele interesujących wyników. Podobną metodę zastosowali Blume i Sack (2008), choć zdecydowana większość ich wskaźników kapitału społecznego pochodzi z sondaży społecznych, podczas gdy źródła użyte w niniejszych badaniach, choć mniej liczne, wykazują się większą różnorodnością.

Ostatecznie pozyskano dane z pięciu źródeł: ze statystyki publicznej (GUS – Bank Danych Regionalnych), z baz danych innych instytucji (Stowarzyszenie Klon/Jawor, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego) oraz z sondażowych badań społecznych (*Diagnoza Społeczna*, *Polski Generalny Sondaż Społeczny*). Poniżej zostały one przedstawione bardziej szczegółowo wraz z informacją o dostępnych tam danych oraz miarach wybranych do analizy w dalszej części pracy. W ostatniej części podrödziału opisano wybrane wskaźniki oraz przeprowadzono ich analizę w kontekście wcześniejszych rozważań teoretycznych.

3.1.1. Główny Urząd Statystyczny

Statystyka publiczna tylko w niewielkim stopniu może być źródłem danych do opisu zasobów kapitału społecznego. Dostarcza jedynie informacji o działalności o charakterze stowarzyszeniowym, i to dość wyrywkowych. Inaczej niż instytucje tego typu w innych krajach (np. we Francji czy Włoszech), GUS nie prowadzi sondażowych badań społecznych, które obejmowałyby takie kwestie, jak zaufanie, kontakty sąsiedzkie, zaangażowanie w stowarzyszenia itp.

Bank Danych Regionalnych dostarcza wartościowych informacji o uczestnictwie w stowarzyszeniach o charakterze kulturalnym i sportowym (tab. 3.1), czyli o działalności w zespołach artystycznych, kołach zainteresowań w domach i ośrodkach kultu-

Tab. 3.1. Mierniki kapitału społecznego dostępne w Banku Danych Regionalnych Głównego Urzędu Statystycznego

Miernik	Dostępne lata	Dostępny poziom agregacji statystycznej
Zespoły artystyczne	2003, 2005, 2007	gmina
Członkowie zespołów artystycznych	2003, 2005, 2007	gmina
Koła (kluby)	2003, 2005, 2007	gmina
Członkowie kół (klubów)	2003, 2005, 2007	gmina
Kluby sportowe (łącznie z klubami wyznaniowymi i UKS)	2002, 2004, 2006	powiat
Członkowie klubów sportowych	2002, 2004, 2006	powiat
Fundacje	1995–2007	gmina
Stowarzyszenia i organizacje społeczne	1995–2007	gmina

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

ry, klubach i świetlicach oraz w klubach sportowych. Dane te, zbierane w dwuletnich cyklach, są dostępne na poziomie gmin (dla działalności kulturalnej) i powiatów (dla działalności sportowej). Owe informacje okazują się interesujące z tego względu, że teoria kapitału społecznego w wydaniu R. Putnama (2000) zwraca szczególną uwagę na tego typu aktywność i jej związki z dobrobytem społecznym i gospodarczym.

Dodatkowo prowadzony przez GUS rejestr REGON dostarcza informacji o formach prawnych rejestrowanych w Polsce podmiotów gospodarczych, wśród których można wyróżnić, istotne z punktu widzenia tych badań, fundacje oraz stowarzyszenia i organizacje społeczne. Chociaż brakuje informacji o członkostwie w tych organizacjach, to dane te są ważne choćby z tego względu, że obejmują okres od 1995 do 2007 roku. Z uwagi na zmiany podziału administracyjnego można w pełni wykorzystać te dane jedynie dla lat 2002–2007. Dodatkowo REGON bywa krytykowany za znaczące nieścisłości wynikające z faktu, że wiele podmiotów nie wyrejestrowuje się z niego nawet po zawieszeniu działalności, co może dotyczyć w szczególności działalności o charakterze społecznym. Z tego też względu dane ze statystyki publicznej należy porównać z danymi z innego źródła, np. z bazą organizacji pozarządowych prowadzoną przez Stowarzyszenie Klon/Jawor czy danymi z sondaży społecznych.

3.1.2. Stowarzyszenie Klon/Jawor

Innym źródłem danych na temat aktywności stowarzyszeniowej Polaków jest administrowana przez Stowarzyszenie Klon/Jawor baza danych organizacji pozarządowych i instytucji, umieszczona na portalu organizacji pozarządowych www.ngo.pl. Stanowi ona jedyny tak duży i wiarygodny zbiór danych. W styczniu 2009 roku zawierała ona informacje o około 143 tys. organizacji i instytucji. Blisko 124 tys. z nich miało status aktywnych, tj. takich, które przynajmniej raz w latach 2000–2009 zaktu-

alizowały informacje o swojej działalności. Administratorzy bazy czuwają również, by wykreślać z bazy te organizacje, o których wiadomo, że zakończyły działalność.

Baza obejmuje zbiór różnych inicjatyw. Najbardziej istotne z punktu widzenia tej pracy są te zakwalifikowane jako organizacje pozarządowe. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują organizacje pożytku publicznego (OPP), ponieważ są one najbardziej aktywnymi podmiotami polskiego sektora organizacji pozarządowych. Na początku 2009 roku baza ngo.pl rejestrowała istnienie ponad 94 tys. aktywnych organizacji pozarządowych, z których blisko 6,5 tys. miało status OPP. Na podstawie wpisów w tej bazie zebrano dane na temat liczby aktywnych organizacji pozarządowych oraz organizacji pożytku publicznego we wszystkich powiatach Polski (tab. 3.2).

Tab. 3.2. Mierniki kapitału społecznego dostępne w bazie ngo.pl Stowarzyszenia Klon/Jawor

Miernik	Dostępne lata	Dostępny poziom agregacji statystycznej
Organizacje pozarządowe aktywne	2000–2009	mięscowość
Organizacje pożytku publicznego uprawnione do otrzymywania 1% podatku	2008	mięscowość

Źródło: opracowanie własne.

3.1.3. Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego

Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego (ISKK) to instytucja Kościoła rzymskokatolickiego powołana do prowadzenia badań statystycznych nad religijnością Polaków. Jedną z jego publikacji jest wykaz parafii rzymsko- i greckokatolickich istniejących na terenie Polski (Zdaniewicz i in., 2006). Można w nim znaleźć listę ruchów i stowarzyszeń kościelnych działających przy każdej parafii wraz z liczbą ich członków (tab. 3.3). Obejmuje ona szerokie spektrum organizacji, od grup modlitewnych po instytucje o charakterze charytatywnym. Informacje z tego źródła umożliwiają poznanie stopnia zaangażowania społecznego części ludności, które nie jest rejestrowane w oficjalnych statystykach czy bazach organizacji pozarządowych. Dane z ISKK są dostępne na poziomie parafii, stąd też zostały one przeliczone do jednostek podziału administracyjnego, od szczebla powiatowego wzwyż.

Tab. 3.3. Mierniki kapitału społecznego dostępne w wykazie parafii Instytutu Statystyki Kościoła Katolickiego

Miernik	Dostępne lata	Dostępny poziom agregacji statystycznej
Członkowie ruchów, stowarzyszeń i innych grup kościelnych	2005	parafia

Źródło: opracowanie własne.

3.1.4. Diagnoza Społeczna

Diagnoza Społeczna to cykliczne badania społeczne realizowane przez Radę Monitoringu Społecznego pod kierunkiem prof. Janusza Czapińskiego z Uniwersytetu Warszawskiego (Czapiński, Panek, 2000; Czapiński, Panek, 2003; Czapiński, Panek, 2006; Czapiński, Panek, 2007). W swoim zamierzeniu mają one stanowić uzupełnienie dla danych gromadzonych przez instytucje publiczne, a w szczególności urzędy statystyczne. Sondaż ten, prowadzony na dużej grupie gospodarstw domowych oraz ich członków, którzy ukończyli 16 lat, dostarcza szerokiego spektrum informacji o sytuacji życiowej, opiniach i postawach Polaków.

Ze względu na dużą liczbę respondentów, którzy biorą udział w tych badaniach, możliwe jest pozyskanie danych dla poszczególnych jednostek przestrzennych. W przypadku *Diagnozy Społecznej* są dostępne informacje na temat pochodzenia badanych w podziale na powiaty i województwa. Dla powiatów niemożliwe jest pozyskanie informacji nieobarczonych znaczącym błędem statystycznym, natomiast dla województw informacje te są zbyt ogólne. Dane przeliczono więc do poziomu podregionów (NUTS 3), co umożliwiło prowadzenie analiz przestrzennych przy zapewnieniu odpowiedniej jakości danych. Dodatkowo zastosowano procedurę stosowaną w wielu badaniach nad kapitałem społecznym (Casey, 2004; Knack, 2003; Beugelsdijk, van Schaik, 2005; Blume, Sack, 2008), polegającą na zakumulowaniu wyników sondaży społecznych z kilku okresów. Dzięki takiemu zabiegowi średnio na każdy podregion, w zależności od liczby badań, w których zadawane było dane pytanie, przypada 463 lub 540 respondentów. Dla poszczególnych podregionów wartości te wahają się od 200 do 1200 osób w zależności od jego wielkości. Takie wielkości prób dla jednostek przestrzennych są akceptowalne ze statystycznego punktu widzenia i zdecydowanie wyższe od wielkości wykorzystywanych w innych badaniach tego typu (Blume, Sack, 2008).

Spośród kilkuset pytań zadawanych w czterech dotychczas zrealizowanych badaniach *Diagnozy Społecznej* pięć z nich dotyczyło kapitału społecznego i było jednocześnie zadawanych w co najmniej trzech kolejnych sondażach (tab. 3.4). Dotyczyły one różnych aspektów analizowanego zjawiska. Pytanie na temat członkostwa w organizacjach o różnym stopniu sformalizowania stanowi cenne uzupełnienie danych o liczbie tego typu organizacji, pochodzących z baz GUS-u i Stowarzyszenia Klon/Jawor. Następne trzy pytania opisują nieuwzględnione wcześniej kontakty społeczne o charakterze przyjacielskim (pytanie o osoby zaliczane do grona przyjaciół) i sąsiedzkim (pytania o angażowanie się w działalność dla społeczności lokalnej oraz udział w zebraniach publicznych). Dodatkowo dzięki *Diagnozie Społecznej* możliwe jest określenie poziomu uogólnionego zaufania w zbiorowościach regionalnych. Respondentom zadawano klasyczne pytanie, czy można ufać większości ludzi, czy też w postępowaniu z ludźmi ostrożności nigdy za wiele, które stosowane jest w wielu badaniach tego typu na całym świecie (Beugelsdijk, van Schaik, 2005), choć bywa również krytykowane za swoją ogólnikowość (Zagała, 2008).

Tab. 3.4. Mierniki kapitału społecznego dostępne w *Diagnozie Społecznej*

Miernik	Dostępne lata	Dostępny poziom agregacji statystycznej
Ile osób zalicza Pan(i) do grona swoich przyjaciół?	2000, 2003, 2005, 2007	podregion
Czy w ciągu ostatnich 2 lat ¹ angażował(a) się Pan(i) w działania na rzecz społeczności lokalnej (gminy, osiedla)?	2000, 2003, 2005, 2007	podregion
Czy jest Pan(i) członkiem jakichś organizacji, stowarzyszeń, partii, komitetów, rad, grup religijnych, związków lub kół?	2003, 2005, 2007	podregion
Czy w ostatnim roku był(a) Pan(i) na jakimś zebraniu publicznym (ale nie w miejscu pracy)?	2003, 2005, 2007	podregion
Ogólnie rzecz biorąc, czy uważa Pan(i), że można ufać większości ludzi, czy też sądzi Pan(i), że w postępowaniu z ludźmi ostrożności nigdy za wiele?	2003, 2005, 2007	podregion

Źródło: opracowanie własne.

3.1.5. Polski Generalny Sondaż Społeczny

Badania *Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego* (PGSS), prowadzone regularnie w latach 1992–2008, są częścią międzynarodowego programu badawczego (Cichomski i in., 2009). Odpowiedzi na przewidziane w nich pytaniach mogą obrazować zjawisko kapitału społecznego, jednak ze względu na zmiany metodologiczne tylko część z nich da się wykorzystać do porównań regionalnych. Pytania zadawane respondentom w różnych edycjach badań dotyczyły takich kwestii, jak zaufanie do ludzi oraz rozmaitych instytucji politycznych i społecznych, kontakty towarzyskie i rodzinne oraz uczestnictwo w różnego rodzaju organizacjach. W 2002 roku zrealizowano nawet dodatkowy moduł badawczy, *Social Relations and Support Systems II*, który koncentrował się właśnie na kwestiach będących przedmiotem badań opisanych w niniejszej pracy. Liczba respondentów w tej próbie (około 1200 osób) była jednak zbyt niska, żeby analizować odpowiedzi nawet na poziomie województw.

Najpoważniejszym problemem, utrudniającym skorzystanie z danych PGSS, okazują się zmiany podziału administracyjnego. Dane z pierwszego okresu badań są dostępne jedynie w podziale na 49 starych województw. Dla następnego okresu wprowadzono nowy podział administracyjny, ale bez zmiennej opisującej przynależność do powiatów. Dodatkowo części pytań dotyczących kapitału społecznego nie zadawano we wszystkich edycjach PGSS, co, przy mniejszym niż w *Diagnozie Społecznej* zakresie sondażu, uniemożliwia zebranie odpowiedniej wielkości próby. Niektóre dane można zatem zaprezentować jedynie dla całego kraju, a czasami dla 16 województw.

¹ W badaniu *Diagnozy Społecznej* w 2000 roku pytano o angażowanie się w działania na rzecz społeczności lokalnej w ciągu ostatniego roku, a w 2003 roku – w ciągu ostatnich 3 lat. W 2005 i 2007 roku zadawano pytanie w formie przedstawionej w tabeli.

Tab. 3.5. Mierniki kapitału społecznego dostępne w Polskim Generalnym Sondażu Społecznym

Miernik	Dostępne lata	Dostępny poziom agregacji statystycznej
Jak często spotyka się Pan(i) w celach towarzyskich z krewnymi?	1999, 2002	województwo
Jak często spotyka się Pan(i) w celach towarzyskich z sąsiadami?	1999, 2002	województwo
Jak często spotyka się Pan(i) w celach towarzyskich z innymi znajomymi?	1999, 2002	województwo
Jak często wychodzi Pan(i) do kawiarni lub restauracji?	1999, 2002	województwo
Jak często uczestniczy Pan(i) w mszach i nabożeństwach?	1999, 2002, 2005, 2008	województwo
Czy należy Pan(i) do związku zawodowego?	1999, 2002, 2005, 2008	województwo
Ogólnie rzecz biorąc, czy uważa Pan(i), że można ufać większości ludzi, czy też sądzi Pan(i), że w postępowaniu z ludźmi ostrożności nigdy za wiele?	1999, 2002	województwo

Źródło: opracowanie własne.

Z danych zebranych w ramach PGSS zdecydowano się więc wykorzystać siedem zmiennych, dostępnych przynajmniej w dwóch badaniach z tego cyklu (tab. 3.5). Pierwsze cztery zmienne opisują częstotliwość interakcji z różnymi grupami osób, które różnią się charakterem więzi. Za najmocniejsze więzi można uznać spotkania z krewnymi, dalej z sąsiadami, a za najluźniejsze – spotkania towarzyskie z innymi znajomymi czy spotkania w kawiarniach lub restauracjach. Następna zmienna opisuje uczestnictwo w mszach i nabożeństwach. Zostanie ona skonfrontowana z danymi ISKK obrazującymi członkostwo w grupach i ruchach religijnych. PGSS jest również jedynym źródłem informacji na temat przynależności do związków zawodowych, które według teorii są uznawane za przykład grup olsonowskich oraz „negatywnego” kapitału społecznego. Postanowiono również w celach porównawczych wykorzystać pytanie dotyczące zaufania społecznego, które zadawano w taki sam sposób jak w *Diagnozie Społecznej*.

W przypadku pytań, dla których było możliwe zebranie odpowiedzi z czterech edycji badania, dawało to średnią liczbę respondentów przypadających na jedno województwo wynoszącą 457 osób, a wahającą się od około 200 do 1000 osób w zależności od jego wielkości. W przypadku pytań dostępnych w dwóch edycjach sondażu wartości te były dwukrotnie mniejsze.

3.1.6. Wskaźniki kapitału społecznego

Ostatecznie w niniejszej pracy wykorzystano 19 wskaźników, pochodzących z pięciu źródeł (tab. 3.6). Liczba wskaźników jest różna w zależności od poziomu analizy. Dla województw (16 jednostek) badania są prowadzone przy użyciu wszyst-

kich 19 wskaźników, dla podregionów statystycznych (66 jednostek) – 12 wskaźników z 4 źródeł, a dla powiatów (379 jednostek) – 7 wskaźników z 3 źródeł.

Tab. 3.6. Wskaźniki kapitału społecznego wykorzystane w niniejszej pracy wraz z poziomem ich analizy

Nazwa wskaźnika	Konstrukcja wskaźnika	Źródło danych	Poziom analizy		
			województwa	podregiony	powiaty
stow_gus	średnia liczba fundacji oraz stowarzyszeń i organizacji społecznych zarejestrowanych w systemie REGON w latach 2002–2007 na 10 tys. mieszkańców	GUS	x	x	x
art_czlonk	średnia liczba członków zespołów artystycznych w latach 2003, 2005 i 2007 na 10 tys. mieszkańców	GUS	x	x	x
zaint_czlonk	średnia liczba członków kół i klubów zainteresowań w latach 2003, 2005 i 2007 na 10 tys. mieszkańców	GUS	x	x	x
sport_czlonk	średnia liczba członków klubów sportowych w latach 2002, 2004 i 2006 na 10 tys. mieszkańców	GUS	x	x	x
stow_ngo.pl	liczba organizacji pozarządowych zarejestrowanych w bazie ngo.pl, które zarejestrowały lub zaktualizowały wpis w latach 2000–2009 (stan na I 2009) na 10 tys. mieszkańców	ngo.pl	x	x	x
opp_ngo.pl	liczba organizacji pożytku publicznego uprawnionych do otrzymywania 1% podatku za 2008 rok na 10 tys. mieszkańców	ngo.pl	x	x	x
kosc_czlonk	liczba członków organizacji parafialnych w 2005 roku na 100 mieszkańców	ISKK	x	x	x
stow_czlonk	średnia liczba członków organizacji, stowarzyszeń, partii, komitetów, rad, grup religijnych, związków lub kół w latach 2003, 2005 i 2007 na 100 respondentów ²	Diagnoza Społeczna	x	x	
udzial_spol	średni odsetek respondentów, którzy angażowali się w działania na rzecz społeczności lokalnej (gminy, osiedla) w latach 2000, 2003, 2005 i 2007	Diagnoza Społeczna	x	x	
udzial_zebr	średni odsetek respondentów, którzy w ostatnim roku przed badaniem brali udział w zebraniu publicznym poza miejscem pracy w latach 2003, 2005 i 2007	Diagnoza Społeczna	x	x	
przyjaciele	średnia liczba przyjaciół w latach 2000, 2003, 2005 i 2007	Diagnoza Społeczna	x	x	

² Respondenci mogli zadeklarować członkostwo w jednej, dwóch lub trzech i większej liczbie organizacji.

zaufanie_diagn	średni odsetek respondentów, którzy na pytanie: „Ogólnie rzecz biorąc, czy uważa Pan/Pani, że można ufać większości ludzi, czy też sądzi Pan/Pani, że w postępowaniu z ludźmi ostrożności nigdy za wiele?” odpowiedzieli: „Można ufać większości ludzi”, w latach 2003, 2005 i 2007	Diagnoza Społeczna	x	x	
spotk_krewn	średni odsetek respondentów, którzy spotykali się towarzysko z krewnymi co najmniej kilka razy w miesiącu w latach 1999 i 2002	PGSS	x		
spotk_sasiad	średni odsetek respondentów, którzy spotykali się towarzysko z sąsiadami co najmniej kilka razy w miesiącu w latach 1999 i 2002	PGSS	x		
spotk_znajom	średni odsetek respondentów, którzy spotykali się towarzysko ze znajomymi co najmniej kilka razy w miesiącu w latach 1999 i 2002	PGSS	x		
spotk_kaw	średni odsetek respondentów, którzy chodzili do kawiarni lub restauracji co najmniej kilka razy w miesiącu w latach 1999 i 2002	PGSS	x		
udzial_msza	średni odsetek respondentów, którzy uczestniczyli w mszy lub nabożeństwie co najmniej 2–3 razy w miesiącu w latach 1999, 2002, 2005 i 2008	PGSS	x		
zwzaw_czlonk	średni odsetek respondentów, którzy należeli do związku zawodowego w latach 1999, 2002, 2005 i 2008	PGSS	x		
zaufanie_pgss	średni odsetek respondentów, którzy na pytanie: „Ogólnie rzecz biorąc, czy uważa Pan/Pani, że można ufać większości ludzi, czy też sądzi Pan/Pani, że w postępowaniu z ludźmi ostrożności nigdy za wiele?” odpowiedzieli: „Można ufać większości ludzi”, w latach 1999 i 2002	PGSS	x		

Źródło: opracowanie własne.

Zgodnie z wcześniejszymi założeniami badawczymi wskaźniki pochodzą z całego okresu, dla którego są dostępne dane o wzroście gospodarczym, czyli z lat 2000–2007. Zebrane wskaźniki opisują również różne teoretyczne elementy kapitału społecznego (tab. 3.7). W większości są to zmienne obrazujące jego aspekt strukturalny, czyli powiązania społeczne. Część z nich to powiązania o charakterze bardziej otwartym (pomostowym), pozostałe – bardziej zamkniętym (wiązącym). Na podstawie prac teoretycznych i empirycznych (Putnam, 2000; Bartkowski, 2005; Herbst, Swianiewicz, 2008) do pierwszego rodzaju można zaliczyć zaangażowanie w działalność stowarzyszeń, organizacji pozarządowych czy grup o charakterze hobbystycznym, a także zmienne opisujące powiązania społeczne o charakterze luźnych więzi, np. ze znajomymi. Wśród powiązań wiążących znajdują się kontakty o charakterze przyjacielskim i sąsiedzkim, członkostwo w grupach kościelnych czy też członkostwo w związkach zawodowych. Dodatkowo dwie zmienne opisują aspekt normatywny kapitału społecznego, czyli zaufanie społeczne.

Tab. 3.7. Wskaźniki kapitału społecznego a jego ujęcia teoretyczne

Koncepcje teoretyczne		Wskaźniki	
Aspekt strukturalny – powiązania społeczne	pomostowe	stow_gus stow_ngo.pl opp_ngo.pl art_czlonk zaint_czlonk	sport_czlonk stow_czlonk spotk_znajom spotk_kaw
	wiążące	kosc_czlonk udzial_spol udzial_zebr przyjaciele	spotk_krewn spotk_sasiad udzial_msze zwzaw_czlonk
Aspekt normatywny – zaufanie społeczne		zaufanie_diagn zaufanie_pgss	

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 3.8. Poziom pomiaru wskaźników kapitału społecznego

Powiązania społeczne			
w grupach		poza grupami	
liczba instytucji	liczba członków	gęstość kontaktów	częstość kontaktów
stow_gus stow_ngo.pl opp_ngo.pl	art_czlonk zaint_czlonk sport_czlonk stow_czlonk kosc_czlonk zwzaw_czlonk	przyjaciele	udzial_spol udzial_zebr spotk_krewn spotk_sasiad spotk_znajom spotk_kaw udzial_msze

Źródło: opracowanie własne.

Warto również zwrócić uwagę, że zmienne opisujące powiązania społeczne są mierzone na różnych poziomach szczegółowości (tab. 3.8). Wśród tych odnoszących się do powiązań społecznych w ramach grup, można wyróżnić takie, które mierzą je jedynie na poziomie liczby takich instytucji, oraz takie, które mierzą liczbę ich członków. Pozostała część wskaźników obrazuje powiązania społeczne spoza uczestnictwa w grupach. Wśród nich są opisujące liczbę osób uczestniczących w sieciach powiązań oraz opisujące częstość kontaktów rodzinnych, sąsiedzkich, przyjacielskich itp.

3.1.7. Wskaźniki rozwoju gospodarczego

W modelu wyjaśniającym wpływ kapitału społecznego na dynamikę rozwoju gospodarczego jako zmienne zależne wybrano stopę wzrostu produktu krajowego brutto na jednego mieszkańca w latach 2000–2007 oraz stopę wzrostu wartości podatku od osób fizycznych przypadającego na jedną osobę w wieku produkcyjnym w latach 2000–2007. Dane o PKB na poziomie podregionów pochodzą bezpośrednio z Banku

Danych Regionalnych GUS. Informacje o wysokości podatku od osób fizycznych obliczono na podstawie danych o wielkości wpływów z tego tytułu do budżetów samorządów terytorialnych.

Dodatkowo w niektórych modelach regresji wykorzystano wskaźniki określające poziom rozwoju gospodarczego: PKB *per capita* w 2007 roku, wartość podatku PIT na jedną osobę w wieku produkcyjnym w 2007 roku oraz poziom przedsiębiorczości – średnią liczbę podmiotów prywatnych na 1000 osób w wieku produkcyjnym w latach 2000–2007.

3.2. Metody analizy statystycznej

3.2.1. Analiza głównych składowych

Analiza głównych składowych to jedna ze statystycznych metod wielowymiarowej analizy danych, które mają na celu określenie wewnętrznych relacji pomiędzy zmiennymi. W swojej konstrukcji i głównych założeniach jest ona podobna do analizy czynnikowej³. Obie są wykorzystywane, aby informacje zawarte w dużej liczbie zmiennych sprowadzić do mniejszego zbioru czynników lub składowych. Redukcja liczby wymiarów powinna przy tym powodować jak najmniejszą utratę informacji z pierwotnego zbioru danych. Nowe zmienne mają opisywać pewną ukrytą strukturę badanego zjawiska, którą oryginalne wskaźniki przybliżały jedynie w niedoskonały sposób, a którą można wywnioskować ze związków pomiędzy oryginalnymi danymi (Racine, Reymond, 1977; Dunteman, 1989; Zakrzewska, 1994; Górniak, 2000; Jaroszevska-Brudnicka, 2004; Sztemberg-Lewandowska, 2008).

Analizę głównych składowych stosuje się najczęściej w następujących przypadkach (Chadule, 1997; Górniak, 2000):

- gdy celem analizy jest eksploracja struktury zbioru danych poprzez odkrycie zależności pomiędzy zmiennymi przy jak najmniejszym zniekształceniu relacji pomiędzy nimi;
- gdy analizie są poddawane zmienne, pomiędzy którymi występują dość wysokie korelacje;
- gdy analizie są poddawane zmienne o charakterze ilościowym wyrażone w różnych jednostkach miary;
- gdy celem jest wyznaczenie nieskorelowanych zmiennych, które mogą być zastosowane w dalszych analizach, np. w analizie regresji lub dyskryminacji.

Matematyczna transformacja w analizie głównych składowych nie prowadzi wprost do redukcji liczby zmiennych, ale najpierw do ich transformacji. Liczba używanych głównych składowych jest taka sama jak liczba cech w pierwotnym zbiorze

³ Obie metody – analiza czynnikowa i analiza głównych składowych – są określane wspólnym mianem analizy czynnikowej (Racine, Reymond, 1977; Jaroszevska-Brudnicka, 2004).

danych, a ogólna wariancja składowych równa się wariancji pierwotnych zmiennych, z tym że pierwszych kilka głównych składowych wyjaśnia największą część wariancji oryginalnych zmiennych i to one stanowią podstawę do dalszych analiz (Jaroszevska-Brudnicka, 2004). Istnieje kilka kryteriów określania liczby głównych składowych. Najczęściej stosuje się kryterium postulujące pozostawienie tych składowych, których wartości własne są większe od jeden (Górniak, 2000).

Analiza głównych składowych opiera się przede wszystkim na matematycznej transformacji wcześniej przygotowanych danych. Drugim etapem analizy jest jednak interpretacja uzyskanych wyników, która opiera się już na wiedzy i zdolnościach badacza. Daje przy tym możliwość potwierdzenia prawidłowości teoretycznych oraz formułowania nowych hipotez, wynikających ze współzmienności niektórych wskaźników (Czyż, 1971). Interpretacji dokonuje się na podstawie ładunków czynnikowych wnoszonych przez oryginalne zmienne do każdej składowej głównej. Im większy ładunek, tym dana zmienna jest bardziej istotna w interpretacji. Przyjmuje się, że pod uwagę powinno się brać cechy z ładunkami powyżej $\pm 0,4$, a w przypadku mniejszych zbiorów danych szczególne znaczenie należy przypisać cechom z ładunkami powyżej $\pm 0,7$. Zadaniem badacza jest uchwycenie cech wspólnych łączących zmienne o wysokich wartościach ładunków dla danej głównej składowej. W przypadku trudności interpretacyjnych istnieje możliwość rotacji układu odniesienia, która prowadzi do uproszczenia wzoru ładunków. Końcowym rezultatem analizy może być wyliczenie dla każdej obserwacji – w badaniach geograficznych dla każdej jednostki przestrzennej – wartości czynnikowych dla poszczególnych składowych (Racine, Reymond, 1977; Chadule, 1997; Górniak, 2000; Szttemberg-Lewandowska, 2008).

Podsumowując, analiza głównych składowych w badaniach geograficznych zakłada następujące etapy (Racine, Reymond, 1977; Jaroszevska-Brudnicka, 2004):

- przygotowanie pierwotnej macierzy informacji przestrzennej (n obserwacji) \times (m cech przestrzennych);
- standaryzację macierzy informacji przestrzennej (n obserwacji) \times (m cech przestrzennych standaryzowanych);
- obliczenie macierzy korelacji cech przestrzennych (m cech przestrzennych) \times (m cech przestrzennych);
- obliczenie macierzy czynnikowej (m cech przestrzennych) \times (p głównych składowych);
- interpretację głównych składowych na podstawie ładunków poszczególnych cech przestrzennych w macierzy czynnikowej;
- rotowanie układu odniesienia w razie problemów interpretacyjnych i obliczenie uproszczonej macierzy czynnikowej (m cech przestrzennych) \times (p głównych składowych);
- obliczenie wartości czynnikowych i stworzenie zredukowanej macierzy informacji przestrzennej (n obserwacji) \times (p głównych składowych).

Metoda głównych składowych znalazła zastosowanie w nurcie geograficznych badań ilościowych (Kossowski, 2003; Parysek, Ratajczak, 2002; Racine, Reymond, 1977), w analizach zróżnicowania przestrzeni społeczno-ekonomicznej Polski (Czyż, 1971;

Chojnicki, Czyż, 1972; Chojnicki i in., 1978; Micek, 2006) oraz niektórych polskich miast (Węclawowicz, 1975; Jaroszevska-Brudnicka, 2004), a także struktury produkcji przemysłu przetwórczego państw na świecie (Paszowski, 1996). Była ona również wielokrotnie wykorzystywana w analizach zasobów kapitału społecznego (Serra, 1999; Whiteley, 2000; Kaldaru, Parts, 2005; Sabatini, 2005; Blume, Sack, 2008; Sabatini, 2008), w większości z uwzględnieniem wymiaru przestrzennego tego zjawiska.

Stosowanie powyższej metody w badaniach nad kapitałem społecznym stanowi próbę uporania się z przedstawionymi wcześniej trudnościami napotykanymi przez badaczy, a w szczególności z problemami w skwantyfikowaniu tego wielowymiarowego zjawiska społecznego. W niniejszej pracy zastosowano strategię zebrania jak największej liczby wskaźników, które najlepiej opisują to zjawisko zgodnie z przyjętą definicją. Nie zawsze są to miary idealne, a nierzadko zdarza się, że są one z sobą skorelowane. Ponadto niektóre z nich opisują te same elementy (np. działalność stowarzyszeniową czy zaufanie społeczne), ale pochodzą z różnych źródeł, z których każde ma swoje ograniczenia. Analiza głównych składowych umożliwia zredukowanie tego zbioru danych, a dodatkowo pozwala go lepiej poznać.

Alternatywą dla tej metody byłoby stworzenie wskaźników syntetycznych opartych na koncepcjach teoretycznych. Mogłoby to jednak prowadzić do błędów, które wynikałyby z poglądów badacza, np. w momencie, gdy klasyfikacja niektórych wskaźników do danego rodzaju kapitału społecznego jest niejednoznaczna. Analiza głównych składowych pozwala uniknąć apriorycznych sądów badacza, pozostawiając kwestie współzależności analizie matematycznej. Wspomniana metoda okazuje się przydatna w badaniach nad kapitałem społecznym również z tego względu, że jego koncepcja znajduje się ciągle na początkowym etapie rozwoju, a analiza głównych składowych daje możliwość eksploracji danych, reinterpretacji dotychczas stawianych hipotez oraz badania zależności pomiędzy zmiennymi w odmiennym kontekście społeczno-gospodarczym.

3.2.2. Analiza regresji wielokrotnej

Analiza regresji wielokrotnej (wielorakiej) to jedna ze statystycznych metod wielowymiarowej analizy danych mających na celu badanie zależności pomiędzy zmiennymi. W tym przypadku jedna zmienna zależna określona na skali metrycznej jest objaśniana przez kombinację dwóch lub więcej metrycznych lub niemetrycznych zmiennych niezależnych (Sztemberg-Lewandowska, 2008). Ogólny model regresji liniowej ma następującą postać (Blalock, 1977; Zieliński, 1998):

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_k X_k + \varepsilon,$$

gdzie:

Y – zmienna zależna (objaśniana),

X_j – kolejne zmienne niezależne (objaśniające), $j \in \{1, 2, \dots, k\}$,

β_j – parametry (współczynniki) modelu regresji, $j \in \{0, 1, \dots, k\}$,

ε – element losowy modelu.

Pytanie o zależność pomiędzy zmienną zależną Y a zmiennymi niezależnymi X_1, \dots, X_k sprowadza się do następujących etapów (Zieliński, 1998):

- weryfikacji hipotezy, że wszystkie parametry regresji są równe zero, tj.
 $H_0 : \beta_1 = \dots = \beta_k = 0$,
- po jej odrzuceniu dokonanie estymacji parametrów β_1, \dots, β_k ,
- analizy jakości opisu zależności.

Ostatni etap może prowadzić do usunięcia niektórych zmiennych niezależnych z równania lub rozszerzenia równania o nowe zmienne prowadzące do poprawy jakości modelu. Wartość parametrów β_j w równaniu regresji wielokrotnej określa wpływ danej zmiennej X_j przy pozostałych zmiennych pozostających na tym samym poziomie. W niniejszej pracy w szczególności były analizowane standaryzowane współczynniki regresji β , które można obliczyć po wcześniejszej standaryzacji wszystkich zmiennych w modelu. Współczynniki standaryzowane pozwalają zmierzyć bezpośrednią siłę wpływu wszystkich zmiennych niezależnych i porównać je między sobą.

Najczęściej stosowana metoda estymacji parametrów modelu regresji to metoda najmniejszych kwadratów. Polega ona na poszukiwaniu takiej prostej, dla której suma kwadratów odchyłeń obserwowanych wartości od niej jest najmniejsza. Współczynnik korelacji R określa miarę rozrzutu obserwacji od liniowego równania najmniejszych kwadratów. Kwadrat współczynnika korelacji R^2 , czyli współczynnik determinacji, informuje natomiast o części zróżnicowania zmiennej zależnej wyjaśnionej przez zmienną niezależną, a w przypadku regresji wielokrotnej – przez kombinację liniową zmiennych niezależnych. W tym drugim przypadku stosuje się również skorygowany R^2 , który w swojej konstrukcji uwzględnia liczbę zmiennych niezależnych w modelu regresji. Najlepszy model regresji powinien się charakteryzować jak najwyższym współczynnikiem determinacji R^2 przy możliwie jak najmniejszej liczbie zmiennych (Blałock, 1977; Zieliński, 1998).

Na jakość dopasowania modelu mogą mieć wpływ obserwacje odstające. Takie nietypowe przypadki prowadzą niekiedy do wyciągania błędnych wniosków o istnieniu zależności i jej sile lub obniżają stopień wyjaśnienia wariancji zmiennej zależnej przez model. Odrzucenie obserwacji nietypowej może prowadzić w pierwszym przypadku do odkrycia braku faktycznego związku pomiędzy zmiennymi, natomiast w drugim przypadku – do poprawy wyjaśnienia tej zależności. Analiza obserwacji odstających stanowi czasem powód do poszerzenia równania regresji o zmienne lepiej opisujące cechy odrzucanych obserwacji. Takie rozwiązanie jest z merytorycznego punktu widzenia lepsze, gdyż umożliwia zachowanie całego zbioru obserwacji.

Doboru modelu regresji, czyli tych zmiennych niezależnych, które najlepiej opisują zróżnicowanie zmiennej zależnej, można dokonać dwoma metodami: testowania wszystkich możliwych równań regresji lub metodą krokową (Zieliński, 1998). W tym drugim przypadku można wyróżnić następujące dwie techniki: metodę w tył (eliminacji wstecznej) lub metodę w przód. Pierwsza z nich polega na usuwaniu za każdym razem po jednej zmiennej, charakteryzującej się najniższym poziomem istotności, aż do momentu gdy uzyskamy zbiór zmiennych, które mają zakładany poziom istotności (z reguły $p < 10\%$). W technice krokowej w przód wychodzi się od modelu

z jedną zmienną niezależną. Dodaje się do niej kolejne zmienne, sprawdzając, czy przyczyniają się do istotnego zwiększenia współczynnika determinacji i zmniejszenia standardowego błędu oszacowania. W niniejszej pracy zastosowane będą obie techniki. Metoda eliminacji wstecznej będzie wykorzystana w doborze najlepszego modelu wyjaśniającego determinanty zasobów kapitału społecznego oraz w niektórych modelach wzrostu gospodarczego mających wskazać, który rodzaj kapitału – ekonomiczny, ludzki lub społeczny – ma istotny wpływ na wyjaśnienie poziomu rozwoju gospodarczego. Metoda krokowa w przód znajdzie zastosowanie w momencie, gdy zostanie opracowany model regresji uwzględniający klasyczne czynniki wzrostu gospodarczego. Do takiego modelu podstawowego będą dodawane poszczególne wskaźniki kapitału społecznego, dla których będzie testowana zmiana współczynnika determinacji tak skonstruowanego nowego modelu.

Estymacja parametrów metodą najmniejszych kwadratów w modelu regresji wielokrotnej wymaga spełnienia pewnych podstawowych założeń: istnienia liniowego związku pomiędzy zmienną zależną a poszczególnymi zmiennymi niezależnymi, braku współliniowości zmiennych niezależnych, normalnego rozkładu wartości dla każdej zmiennej niezależnej, normalnego rozkładu reszt z regresji, braku wpływu obserwacji nietypowych na dopasowanie modelu oraz braku heteroskedastyczności.

Liniowy charakter związków pomiędzy zmienną zależną a zmiennymi niezależnymi da się określić metodami graficznymi. W przypadku stwierdzenia nieliniowego związku można dokonać transformacji matematycznej zmiennych, np. logarytmowania. Współliniowość zmiennych niezależnych oznacza natomiast, że istnieje silna korelacja pomiędzy nimi, a zatem niosą one podobny zakres informacji. Wykluczenie zmiennej niezależnej słabiej wpływającej na zmienną zależną prowadzi do poprawy dopasowania modelu. Ze współliniowością można sobie również poradzić, stosując metodę eliminacji wstecznej, w której zmienne o wysokiej współliniowości i mniej istotnym wpływie na zmienną zależną są z modelu odrzucane.

Założenie o normalnym rozkładzie reszt z regresji można sprawdzić graficznie na histogramie dla standaryzowanych reszt regresji oraz na normalnym wykresie probabilistycznym lub statystycznie za pomocą testów Shapiro-Wilka i Kołmogorowa-Lilieforsa. Odchylenia na wykresach sugerują występowanie związku nieliniowego lub silny wpływ skrajnych przypadków. Heteroskedastyczność oznacza natomiast niejednorodność wariancji reszt z regresji, która może być wykryta na wykresie rozrzutu reszt wobec standaryzowanych wartości przewidywanych zmiennej zależnej. Modele niespełniające tych założeń wymagają dodatkowej analizy: redukcji liczby zmiennych w modelu, wykluczenia przypadków odstających czy transformacji matematycznej zmiennych.

Oprócz odkrycia zależności pomiędzy zmienną zależną a zmiennymi niezależnymi analiza regresji daje również możliwość analiz przestrzennych. Zastosowanie znajduje tu metoda reszt z regresji, polegająca na zbadaniu różnic pomiędzy wartościami obserwowanymi i oszacowanymi w równaniu regresji. Da się je przedstawić graficznie na wykresie lub na mapie. Analiza reszt z regresji może prowadzić do wykrycia grup jednostek przestrzennych o podobnych charakterystykach, które cechują się podobnym odchyleniem od linii regresji (Racine, Raymond, 1977).

4. Zasoby kapitału społecznego w Polsce

4.1. Zasoby kapitału społecznego na poziomie województw

Analiza zasobów kapitału społecznego na poziomie 16 województw opiera się na 19 wskaźnikach, których statystyki opisowe przedstawiono w tabeli 4.1. Najmniejszym zróżnicowaniem charakteryzują się zmienne opisujące średnią liczbę przyjaciół oraz liczbę stowarzyszeń zarejestrowanych w regionach. Duża zmienność cechuje natomiast trzy wskaźniki: członkostwa w organizacjach kościelnych, liczby organizacji pożytku publicznego oraz członkostwa w związkach zawodowych.

Tab. 4.1. Statystyki opisowe wskaźników kapitału społecznego dla województw

Wskaźniki	Średnia	Wartość minimalna	Wartość maksymalna	Odchylenie standardowe	Współczynnik zmienności w %
stow_gus	20,01	15,09	24,96	2,17	10,8
art_czlonk	69,82	44,38	110,84	18,01	25,8
zaint_czlonk	58,94	38,13	91,92	12,88	21,9
sport_czlonk	231,19	156,28	331,09	47,44	20,5
stow_ngo.pl	25,07	18,32	30,40	2,79	11,1
opp_ngo.pl	1,69	0,91	3,00	0,62	36,6
kosc_czlonk	6,45	3,47	13,40	2,38	36,9
zaufanie_diagnoza	12,56	9,76	20,06	2,48	19,7
udzial_spol	12,90	9,72	17,66	1,99	15,4
czlonk_stow	16,56	11,23	21,22	2,47	14,9
udzial_zebr	19,62	15,27	23,62	2,28	11,6
przyjaciele	6,51	5,58	7,56	0,57	8,8
spotk_krewn	47,04	36,81	60,91	7,61	16,2
spotk_sasiad	46,52	34,78	59,38	7,54	16,2
spotk_znajom	46,27	34,07	55,46	6,34	13,7
spotk_kaw	15,20	8,75	22,14	3,92	25,8
udzial_msza	61,94	46,89	83,62	11,14	18,0
zwzaw_czlonk	8,13	4,64	13,06	2,59	31,9
zaufanie_pgss	12,68	3,94	20,46	3,79	29,9

Źródło: opracowanie własne.

Analiza głównych składowych umożliwiła zredukowanie pierwotnego zestawu wskaźników do sześciu komponentów, które wyjaśniają 83% oryginalnej wariancji zmiennych. Pierwsze trzy główne składowe, o wartościach własnych powyżej 3, mają największą moc wyjaśniającą – 54,5% (tab. 4.2).

Warto zwrócić uwagę, że w prowadzonej tutaj analizie liczba oryginalnych zmiennych przewyższa liczbę jednostek przestrzennych, co może powodować zniekształcenia w procesie transformacji zmiennych. By przeanalizować te zniekształcenia, dokonano jednocześnie dwóch dodatkowych analiz. Zbiór zmiennych podzielono na dwa podzbiory¹. Wybrano dla nich wskaźniki o podobnych cechach: pierwsze 7 zmiennych opisujących liczebność i członkostwo w organizacjach, pochodzących z baz danych różnych instytucji oraz kolejne 12 zmiennych pochodzących z badań sondażowych, opisujących inne aspekty kontaktów społecznych (ich zasięg, częstość, charakter),

Tab. 4.2. Analiza głównych składowych dla 19 wskaźników kapitału społecznego na poziomie 16 województw

Składowe główne	Początkowe wartości własne			Sumy kwadratów ładunków po rotacji		
	ogółem	% wariancji	% skumulowany	ogółem	% wariancji	% skumulowany
1.	5,147	27,091	27,091	4,127	21,719	21,719
2.	3,025	15,921	43,012	3,188	16,779	38,498
3.	2,977	15,670	58,681	3,043	16,018	54,516
4.	1,779	9,362	68,043	2,240	11,790	66,306
5.	1,453	7,649	75,692	1,657	8,722	75,028
6.	1,376	7,244	82,936	1,503	7,908	82,936
7.	0,984	5,180	88,116			
8.	0,895	4,713	92,829			
9.	0,470	2,474	95,303			
10.	0,377	1,983	97,286			
11.	0,200	1,053	98,339			
12.	0,183	0,965	99,304			
13.	0,096	0,505	99,809			
14.	0,032	0,170	99,979			
15.	0,004	0,021	100,000			
16.	0,000	0,000	100,000			
17.	0,000	0,000	100,000			
18.	0,000	0,000	100,000			
19.	0,000	0,000	100,000			

Uwagi: zastosowano rotację Quartimax z normalizacją Kaisera (rotacja osiągnęła zbieżność w sześciu iteracjach). Składowe o wartościach własnych poniżej 1 zostały pominięte.

Źródło: opracowanie własne.

¹ Macierze składowych dla tych analiz znajdują się w załączniku na końcu pracy.

jak również poziom zaufania. Uzyskano w ten sposób dwie macierze składowych – pierwszą zawierającą 3 składowe główne i drugą z 5 składowymi. Porównując je z tabelą macierzy składowych dla wszystkich 19 zmiennych, da się zauważyć powiązania między wielkościami ładunków dla poszczególnych składowych. Składowe główne z macierzy dla 7 zmiennych można zidentyfikować z pierwszą, trzecią i piątą składową z macierzy dla 19 zmiennych, natomiast składowe z macierzy dla 12 zmiennych – z pierwszą, drugą, trzecią, czwartą i szóstą składową pełnej macierzy zmiennych. Rozdzielenie zbioru zmiennych na dwa podzbiory powoduje dodatkowo utratę informacji o powiązaniu wskaźników pochodzących z baz danych statystycznych i badań sondażowych. Szczególnie ważne informacje przynoszą składowe pierwsza i trzecia w macierzy składowych dla 19 zmiennych, które są kształtowane przez zmienne z obu podzbiorów danych. Mając zatem ciągle na uwadze możliwe zniekształcenia danych, postanowiono jednak się przyjrzyć wynikom analizy głównych składowych dla wszystkich zmiennych dostępnych na poziomie województw. Będzie ona stanowić tło dla bardziej pogłębionych analiz na poziomie podregionów i powiatów, gdzie problem liczby zmiennych w stosunku do liczby obiektów nie będzie już występować.

Pierwotna macierz głównych składowych dla 19 zmiennych dawała stosunkowo wysokie ładunki czynnikowe dla wielu zmiennych w większości dla dwóch, a niekiedy dla trzech składowych. Tak otrzymane wyniki nie zawsze były jednoznaczne i łatwe do zinterpretowania, dlatego macierz została poddana rotacji Quartimax z normalizacją Kaisera, dzięki której możliwe było uproszczenie wzoru składowych (tab. 4.3). Jej zastosowanie prowadzi do sytuacji, w której każda zmienna ma wysokie ładunki dla jak najmniejszej liczby składowych (najlepiej dla jednej), a w przypadku pozostałych – ładunki jak najbliższe zeru. Ten rodzaj rotacji prowadzi do przekształceń w wierszach macierzy ładunków, uwydatniając rolę najważniejszych wskaźników dla poszczególnych składowych. Dzięki temu interpretacja macierzy ładunków jest łatwiejsza, choć trzeba się liczyć z utratą części informacji.

Otrzymany układ głównych składowych oraz zmiennych wnoszących do nich największe ładunki sprawia nadal pewne kłopoty interpretacyjne w kontekście przedstawionych w poprzednich rozdziałach rozważań teoretycznych. Część zmiennych, które w zamierzeniu miały opisywać odmienne typy kapitału społecznego (np. wiążącego lub pomostowego), znalazło się w wyniku przeprowadzonych transformacji w tych samych kategoriach (tab. 4.4). Może to wynikać z ograniczeń spowodowanych liczbą jednostek podstawowych, dla których zmienność wartości wskaźników jest mniejsza. Z jednej strony, podobieństwa w rozkładzie niektórych zmiennych mogą być tym samym przypadkowe. Z drugiej strony, wyniki te mogą wskazywać na inne możliwości wyjaśnienia obserwowanych współzależności i prowadzić do reinterpretacji przyjętych hipotez. Wskaźniki mogą w rzeczywistości opisywać inny element badanego zjawiska niż to się wydawało na początku.

Pierwsza składowa, która wyjaśnia blisko 22% wariancji całego zbioru danych, obejmuje największą liczbę zmiennych. Dwie z nich określają indywidualne zaangażowanie w działalność grup o charakterze hobbystycznym – zespołów artystycznych lub klubów sportowych. Te zmienne scharakteryzowano wcześniej jako opisujące bardziej kapitał społeczny o charakterze otwartym, czyli luźne więzi w terminologii

Tab. 4.3. Ładunki czynnikowe dla wskaźników kapitału społecznego w macierzy rotowanych składowych na poziomie 16 województw

Wskaźniki	Składowe główne					
	1.	2.	3.	4.	5.	6.
stow_gus			0,939			
art_czlonk	0,899					
zaint_czlonk					0,974	
sport_czlonk	0,841					
stow_ngo.pl			0,865			
opp_ngo.pl		0,591				0,409
kosc_czlonk	0,866					
zaufanie_diagnoza			0,610	0,528		
udzial_spol		0,896				
czlonk_stow		0,818				
udzial_zebr		0,799				
przyjaciele	0,589					
spotk_krewn				0,756	0,588	
spotk_sasiad	0,656			0,412		
spotk_znajom				0,797		
spotk_kaw						0,836
udzial_msza	0,752					
zwzaw_czlonk			-0,449			0,714
zaufanie_pgss	-0,434		0,699			

Uwagi: w tabeli uwzględniono wskaźniki o ładunkach czynnikowych powyżej $\pm 0,4$; zastosowano rotację Quartimax z normalizacją Kaisera.

Źródło: opracowanie własne.

M. Granovettera. Pozostałe wskaźniki, które się znalazły w tej składowej, opisują jednak zupełnie inny rodzaj powiązań – raczej mocne więzi religijne, członkostwo w grupach religijnych i uczestnictwo w nabożeństwach oraz kontakty sąsiedzkie i przyjacielskie. Mielibyśmy w takim razie do czynienia raczej z kapitałem społecznym wiążącym, czyli bardziej zamkniętym na powiązania wychodzące na zewnątrz. Taką interpretację może dodatkowo sugerować to, że wskaźnik zaufania społecznego ma dość wysoki ujemny ładunek czynnikowy. Oznacza to, że więzi charakteryzowane przez tę składową cechuje nieufność wobec obcych, czyli osób spoza sieci bliskich znajomości. Można zatem domniemywać, że powiązania członków analizowanych tu zespołów artystycznych czy grup sportowych mają podobny zamknięty charakter i są przedłużeniem więzi przyjacielskich czy sąsiedzkich. Składową tę można zatem określić mianem kapitału społecznego powiązań wspólnotowych, w którym kontakty społeczne ograniczają się raczej do małych grup o charakterze wspólnot (sąsiedzkich, przyjacielskich, religijnych, hobbystycznych), charakteryzujących się nieufnością wobec osób spoza niej.

Tab. 4.4. Interpretacja składowych głównych dla analizy na poziomie 16 województw

Składowe główne	Wskaźniki o najwyższych ładunkach	Interpretacja wskaźników	Interpretacja składowych
1.	art_czlonk kosc_czlonk sport_czlonk udzial_msza spotk_sasiad przyjaciele (zaufanie_pgss)	bardzo duże zaangażowanie indywidualne w działalność grup o charakterze hobbystycznym; bardzo duże zaangażowanie indywidualne w życie religijne i działalność organizacji kościelnych; duża gęstość i częstość kontaktów sąsiedzkich i przyjacielskich; niski poziom zaufania	powiązania wspólnotowe
2.	udzial_spol czlonk_stow udzial_zebr opp_ngo.pl	duże zaangażowanie w życie społeczności lokalnej bardzo duże zaangażowanie w działalność stowarzyszeniową, w tym OPP	powiązania społecznościowe
3.	stow_gus stow_ngo.pl zaufanie_pgss zaufanie_diagnoza (zwzaw_czlonk)	bardzo duża gęstość organizacji pozarządowych; bardzo wysoki poziom zaufania; słabe zaangażowanie w działalność grup o charakterze zamkniętym	powiązania stowarzyszeniowe
4.	spotk_znajom spotk_krewn zaufanie_diagnoza spotk_sasiad	bardzo wysoka częstość kontaktów rodzinnych, przyjacielskich i sąsiedzkich; wysoki poziom zaufania	częstość kontaktów społecznych
5.	zaint_czlonk spotk_krewn	bardzo duże zaangażowanie w działalność grup o charakterze hobbystycznym	powiązania hobbystyczne
6.	spotk_kaw zwzaw_czlonk opp_ngo.pl	bardzo wysoka częstość kontaktów przyjacielskich; bardzo duże zaangażowanie w działalność grup o charakterze zamkniętym	interpretacja niejednoznaczna

Uwagi: w tabeli uwzględniono wskaźniki o ładunkach czynnikowych powyżej $\pm 0,4$, pogrubioną czcionką oznaczono wskaźniki o ładunkach czynnikowych powyżej $\pm 0,7$, a w nawiasach wskaźniki o negatywnych ładunkach czynnikowych (por. tab. 4.3).

Źródło: opracowanie własne.

Druga składowa, wyjaśniająca blisko 17% wariancji zmiennych, również na pierwszy rzut oka wykazuje pewien brak spójności. Znajdują się tutaj bowiem zarówno wskaźniki opisujące częstość angażowania się w pewne nieformalne działania w środowisku lokalnym, jak również uczestnictwo w różnego rodzaju formalnych bądź nieformalnych stowarzyszeniach i grupach, w szczególności w organizacjach pożytku publicznego (tab. 4.4). Wspólną cechą owych czterech zmiennych jest pewna celowość tych działań, zaangażowanie oraz nakierowanie na lokalną społeczność. Ich zakres wydaje się szerszy niż w przypadku opisanych wcześniej powiązań wspólnotowych. Wychodzą one poza wąskie grupy o charakterze zamkniętym i mają na celu szerszy interes publiczny, stąd też w odniesieniu do tej składowej będzie używane określenie kapitału społecznego powiązań społecznościowych.

W przypadku trzeciej składowej, wyjaśniającej około 16% zmienności zbioru danych, sytuacja jest o wiele bardziej klarowna. Mamy tu dwa wskaźniki opisujące

liczbę stowarzyszeń oraz dwa wskaźniki opisujące zaufanie społeczne. Potwierdza to, że zmienne pochodzące z czterech różnych źródeł, pomimo swoich różnych ograniczeń, opisują ten sam zakres badanego zjawiska. Dodatkowo interesujący jest fakt, że zmienne opisujące aktywność stowarzyszeniową i zaufanie społeczne trafiły do tej samej kategorii. Stanowi to potwierdzenie, że dwa aspekty kapitału społecznego, strukturalny i normatywny, są z sobą silnie powiązane. Zaufanie społeczne łączy się z powiązaniami pomostowymi. W powiązaniach o charakterze bardziej zamkniętym (opisywanym przede wszystkim przez pierwszą składową) powinno dominować zaufanie osobiste, którego miary nie udało się pozyskać w badaniach. Tę składową można zatem określić mianem kapitału społecznego powiązań stowarzyszeniowych.

Warto w tym momencie zwrócić uwagę, że trzy pierwsze główne składowe układają się w pewien charakterystyczny wzór, który można osadzić w rozważaniach teoretycznych różnych autorów (tab. 4.5), zaczynając od powiązań społecznych ograniczonych do małych, zamkniętych grup, przez powiązania obejmujące szersze społeczności, po powiązania o bardziej otwartym charakterze, wychodzące na zewnątrz poza zamknięte wspólnoty czy społeczności. Mamy zatem do czynienia z przejściem od kapitału społecznego wiążącego do kapitału społecznego pomostowego, w innych ujęciach określanym parami pojęć zakorzenienie–autonomia czy mocne–luźne więzi. Można się tutaj również posłużyć określeniami J. Czapińskiego, choć w jego przypadku słowo „wspólnotowy” ma inne znaczenie niż w powyższych rozważaniach. Społeczeństwo molekularne J. Czapińskiego charakteryzuje się mocnymi więziami wspólnotowymi, natomiast społeczeństwo wspólnotowe – luźnymi więziami stowarzyszeniowymi. Podobnie się dzieje z zaufaniem. W przypadku powiązań opisywanych przez pierwszą składową mamy do czynienia z zaufaniem osobistym (zidentyfikowanym tutaj przez negatywny ładunek przy zmiennej opisującej zaufanie społeczne), a w przypadku trzeciej składowej – z zaufaniem społecznym. Promień zaufania (w terminologii F. Fukuyamy) w każdej z otrzymanych składowych ma zatem coraz szerszy zasięg. Spójność interpretacji tych składowych oraz

Tab. 4.5. Interpretacja trzech pierwszych składowych głównych a teoretyczne ujęcia kapitału społecznego

Składowe główne	1. składowa	2. składowa	3. składowa
interpretacja	powiązania wspólnotowe	powiązania społecznościowe	powiązania stowarzyszeniowe
Putnam, 2000	kapitał społeczny wiążący	◀────────────────▶	kapitał społeczny pomostowy
Woolcock, 1998	zakorzenienie	◀────────────────▶	autonomia
Granovetter, 1974	mocne więzi	◀────────────────▶	luźne więzi
Burt, 1992	ograniczenia sieci	◀────────────────▶	dziury strukturalne
Czapiński, 2007	społeczeństwo molekularne	◀────────────────▶	społeczeństwo wspólnotowe
różni autorzy	zaufanie osobiste	◀────────────────▶	zaufanie społeczne
Fukuyama, 1997	wąski promień zaufania	◀────────────────▶	szeroki promień zaufania

Źródło: opracowanie własne.

fakt, że wyjaśniają one ponad połowę zmienności danych, skłaniają do zwrócenia na nie szczególnej uwagi przy dalszych analizach kapitału społecznego na poziomie regionalnym.

Interpretacja następnej składowej jest również jednoznaczna. Zgrupowane zostały tutaj trzy wskaźniki określające częstość różnego rodzaju spotkań: z krewnymi, sąsiadami czy znajomymi. Mamy zatem do czynienia z więziami zarówno o mocnym charakterze (rodzina, sąsiedzi), jak również luźniejszym (znajomi). Istotnym wyróżnikiem tej składowej w porównaniu z poprzednimi jest zatem nie charakter powiązań, ale ich częstość. Warto również zwrócić uwagę, że większa częstość kontaktów społecznych wiąże się z wyższym poziomem zaufania społecznego.

Piąta i szósta główna składowa wnoszą po około 8–9% do wyjaśnienia wariancji danych. Składowe te trudno jednoznacznie opisać, używając przyjętych wcześniej kategorii teoretycznych, co najpewniej wynika z niewielkiej liczby jednostek podstawowych. Pierwsza z nich opisuje przede wszystkim udział w kołach zainteresowań. W mniejszym stopniu związana jest z nią zmienna obrazująca intensywność spotkań rodzinnych. Udział w grupach hobbyistycznych został ujęty w dużej mierze w pierwszej składowej, a częstość kontaktów społecznych – w czwartej.

Szósta główna składowa również sprawia trudności interpretacyjne. Wyróżnia ją obecność zmiennej opisującej członkostwo w związkach zawodowych. Stanowią one przykład grup olsonowskich, czyli formalnego kapitału społecznego wiążącego. Silniejszy ładunek wnosi tutaj wskaźnik opisujący intensywność kontaktów towarzyskich, a nieco słabszy – zmienna określająca liczbę organizacji pożytku publicznego. Każda z nich odnosi się do innych elementów kapitału społecznego. Taka współzmienność różniących się od siebie wskaźników może wynikać z faktu, że są one charakterystyczne dla obszarów miejskich, a nie z ukrytych związków między zmiennymi. Stąd też użycie tej składowej w dalszych interpretacjach będzie ograniczone.

Tabela 4.6 zawiera wartości składowych obliczone dla poszczególnych województw, przedstawione również na mapach (ryc. 4.1). Bardzo gęstymi sieciami powiązań wspólnotowych (pierwsza składowa) charakteryzują się województwa Polski wschodniej i południowej, a w szczególności województwo podkarpackie.

Na pozostałych obszarach sieci te są natomiast słabo rozwinięte, poniżej średniej dla kraju. Szczególnie niską ich gęstość można zaobserwować w trzech województwach ziem zachodnich i północnych – lubuskim, dolnośląskim i opolskim. Podobnie niską wartość dla tej składowej uzyskało województwo pomorskie. Najniższą wartość w zbiorze 16 województw charakteryzuje się jednak świętokrzyskie, które cechuje się najsłabszą siecią powiązań wspólnotowych. Rozkład ten jest podobny do wyników uzyskanych przez J. Herbsta i P. Swianiewicza (2008) dla syntetycznego wskaźnika wiążącego kapitału społecznego, aczkolwiek w ich analizie wysokimi zasobami tego typu kapitału cechowały się również województwa wielkopolskie i świętokrzyskie.

W przypadku powiązań społecznościowych, o nieco szerszym zasięgu niż powiązania wspólnotowe (druga składowa), największą ich gęstość notuje się w województwie opolskim. Dużą gęstością charakteryzuje się również województwo pomorskie. Wysokie pozycje tych dwóch województw można wiązać m.in. z obecnością mniejszości narodowych i regionalnych (Niemcy, Ślązacy, Kaszubi). Przekłada się to na

Tab. 4.6. Wartości składowych głównych dla 16 województw

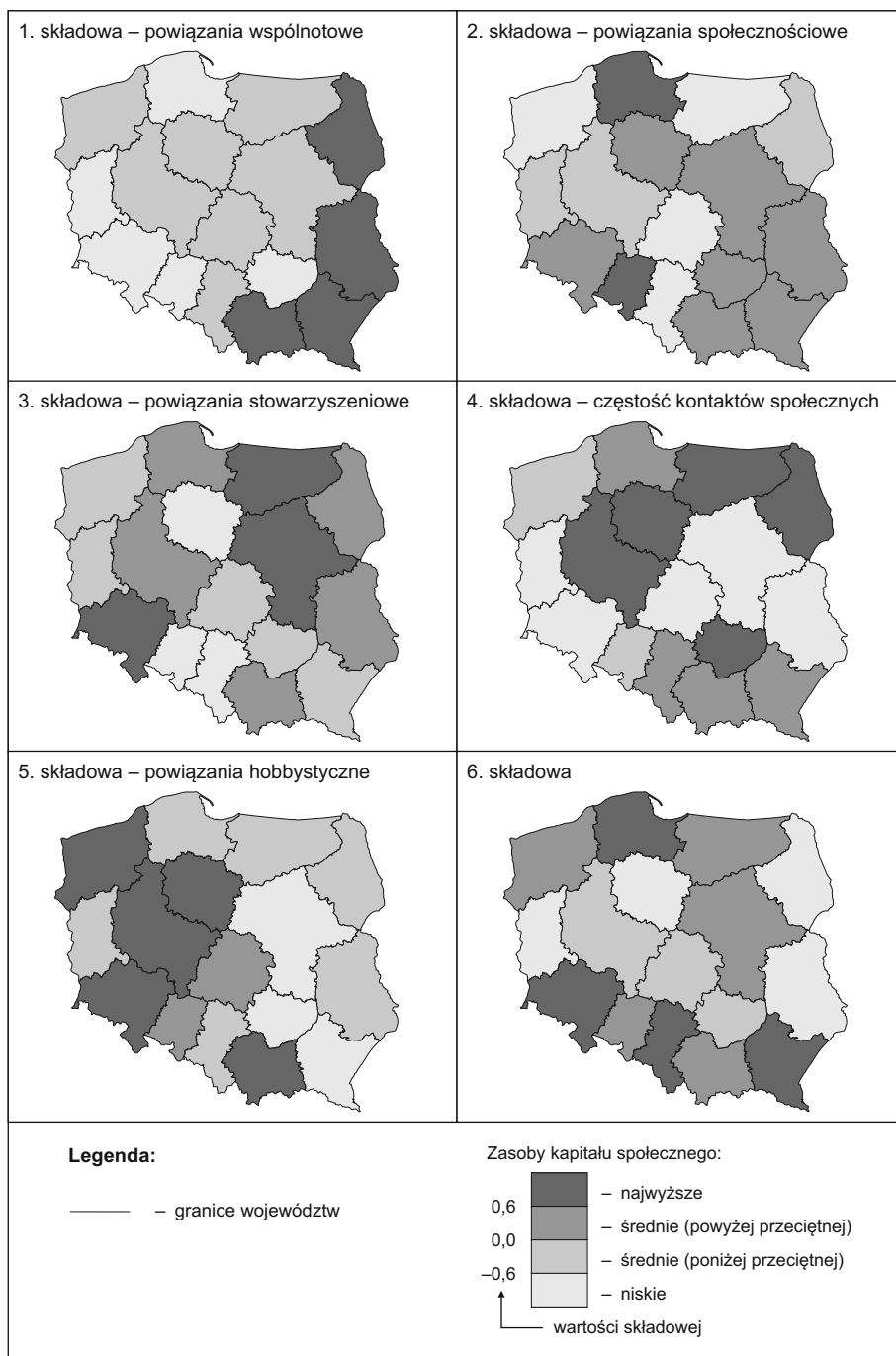
Województwo	Składowe główne					
	1.	2.	3.	4.	5.	6.
Dolnośląskie	-0,68	0,43	0,68	-1,27	1,11	0,69
Kujawsko-pomorskie	-0,36	0,06	-1,02	1,34	0,98	-1,77
Lubelskie	1,33	0,42	0,56	-1,01	-0,33	-1,26
Lubuskie	-0,75	-0,32	-0,29	-0,67	-0,62	-1,22
Łódzkie	-0,14	-0,98	-0,50	-2,02	0,07	-0,58
Małopolskie	1,22	0,43	0,12	0,56	2,47	0,40
Mazowieckie	-0,51	0,50	1,99	-0,66	-0,74	0,12
Opolskie	-0,67	2,49	-1,07	-0,05	0,08	0,14
Podkarpackie	2,75	0,20	-0,40	0,03	-1,23	0,78
Podlaskie	0,65	-0,35	0,12	0,67	-0,62	-0,85
Pomorskie	-0,66	0,73	0,54	0,06	-0,23	1,74
Śląskie	-0,26	-1,04	-1,99	0,18	-0,50	1,75
Świętokrzyskie	-1,01	0,57	-0,50	0,90	-1,52	-0,41
Warmińsko-mazurskie	-0,32	-1,17	1,70	1,82	-0,34	0,31
Wielkopolskie	-0,12	-0,12	0,34	0,65	0,79	-0,13
Zachodniopomorskie	-0,46	-1,86	-0,28	-0,53	0,63	0,29

Źródło: opracowanie własne.

zaangażowanie w działalność stowarzyszeń lokalnych dla dobra tej społeczności oraz generalnie na większy udział we wspólnych działaniach na jej rzecz. Nie dochodzi tam do zamykania się wewnątrz małych grup rodzinno-sąsiedzkich, ale też brakuje otwartości na kontakty wychodzące poza społeczność lokalną (tak jest w szczególności w województwie opolskim).

W siedmiu następnych województwach wartości dla tej składowej utrzymują się powyżej średniej, ale nie na najwyższym poziomie. Są wśród nich ponownie województwa Polski południowej i wschodniej, które miały również wysokie wartości pierwszej składowej (poza podlaskim). Dodatkowo znalazły się w tym gronie województwa: mazowieckie, kujawsko-pomorskie i dolnośląskie. Warto zwrócić uwagę na to, jak odróżniają się województwa opolskie i dolnośląskie od pozostałych części ziem zachodnich i północnych, zwłaszcza w porównaniu z województwami warmińsko-mazurskim i zachodniopomorskim, które się cechują najsłabszymi sieciami powiązań społecznościowych. Interesujące jest, czy ten wzór będzie się pojawiać na kolejnych poziomach analizy. Ważne okazuje się również poznanie przyczyn takiego stanu rzeczy. Porównywalne niskie wartości uzyskały województwa łódzkie i śląskie.

W przypadku trzeciego typu powiązań otrzymano natomiast inny układ przestrzenny. Bardzo wysokie wyniki trzeciej składowej odnotowano w województwach mazowieckim i warmińsko-mazurskim. Duże zasoby tego kapitału obserwujemy również w województwach: dolnośląskim, lubelskim, pomorskim i wielkopolskim.

Ryc. 4.1. Przestrzenny rozkład wartości składowych głównych dla 16 województw

Źródło: opracowanie własne.

Z jednej strony można się zastanawiać, jak duży wpływ mają stowarzyszenia rejestrowane w głównych miastach. Z drugiej strony wiele organizacji zarejestrowanych w stolicach województw ma członków rozsianych po całym regionie. Dodatkowo można znaleźć regiony z dużymi miastami, które mają bardzo słabo rozwinięte powiązania stowarzyszeniowe, np. łódzkie, zachodniopomorskie, kujawsko-pomorskie czy śląskie. Zwłaszcza to ostatnie odnotowuje najniższe wartości w skali całego kraju. Wyniki te różnią się znacząco od końcowego rezultatu badań J. Herbsta i P. Swianiewicza (2008) dla kapitału społecznego pomostowego i łączącego. Widać w nich wysokie wartości tego wskaźnika w województwach zachodnich i północnych, a niskie dla obszaru dawnego zaboru rosyjskiego.

Obraz zasobów kapitału społecznego na poziomie regionalnym jest uogólniony i zniekształcony. Województwa obejmują duże obszary o znaczącym zróżnicowaniu wewnętrznym, czego dobitnym przykładem jest województwo mazowieckie. Mimo to można zaobserwować interesujące różnice międzyregionalne (tab. 4.7). Charakterystyczną grupę stanowią cztery województwa o niskich zasobach powiązań społecznych każdego z trzech typów: śląskie, zachodniopomorskie, łódzkie i lubuskie. Następną grupę tworzą województwa świętokrzyskie i kujawsko-pomorskie również cechujące się raczej niskimi zasobami kapitału społecznego, ale w przypadku powiązań społecznościowych można tu odnotować wartości nieco powyżej średniej.

Tab. 4.7. Województwa według wielkości zasobów kapitału społecznego dla trzech pierwszych składowych

Województwo	Składowe główne		
	1.	2.	3.
Lubelskie	++	+	+
Małopolskie	++	+	+
Podkarpackie	++	+	--
Podlaskie	++	-	+
Pomorskie	--	++	+
Opolskie	--	++	--
Mazowieckie	-	+	++
Dolnośląskie	--	+	++
Warmińsko-mazurskie	-	--	++
Wielkopolskie	-	-	+
Świętokrzyskie	--	+	-
Kujawsko-pomorskie	-	+	--
Lubuskie	--	-	-
Łódzkie	-	--	-
Zachodniopomorskie	-	--	-
Śląskie	-	--	--

Objaśnienia: ++ oznacza wysokie; + średnie, powyżej 0; - średnie, poniżej 0; a -- niskie zasoby kapitału społecznego danego typu, zgodnie z wartościami dla kolejnych składowych (por. tab. 4.6 i ryc. 4.1).

Źródło: opracowanie własne.

Województwa dolnośląskie, warmińsko-mazurskie i wielkopolskie charakteryzują się natomiast gęstymi sieciami powiązań stowarzyszeniowych, podczas gdy pozostałe formy kapitału są z reguły na niskim poziomie. Województwo podlaskie wykazuje natomiast mocne więzi wspólnotowe oraz dość silne więzi stowarzyszeniowe. Województwa opolskie i pomorskie mają dokładnie odwrotną strukturę – dominują tutaj silne więzi w ramach społeczności lokalnej.

Wśród czterech województw o najwyższych zasobach kapitału społecznego można wyróżnić trzy rodzaje regionów. Podobne do siebie są jedynie województwa małopolskie i lubelskie, które mają zasoby wszystkich typów kapitału społecznego powyżej średniej, choć dominują tam zdecydowanie więzi wspólnotowe o najmocniejszym charakterze. Podobna dominacja tego rodzaju powiązań występuje w województwie podkarpackim, ale tu bardzo niska jest aktywność stowarzyszeniowa. W końcu, w województwie mazowieckim najwyższe wartości osiąga składowa opisująca właśnie powiązania stowarzyszeniowe, natomiast więzi wspólnotowe są dużo słabsze.

Podjmując kolejną próbę przeanalizowania wielkości zasobów kapitału społecznego według regionów historycznych, można zwrócić uwagę na pewne podobieństwa i rozbieżności. Wspólną cechą pięciu województw, które leżą w większości na obszarze ziem zachodnich i północnych (dolnośląskie, lubuskie, opolskie, warmińsko-mazurskie, zachodniopomorskie) jest niskie znaczenie więzi wspólnotowych. W pozostałych dwóch typach powiązań występuje już znaczne zróżnicowanie: województwa zachodniopomorskie i lubuskie mają niskie wartości wszystkich typów kapitału społecznego, opolskie charakteryzują wysokie wartości powiązań społecznościowych, warmińsko-mazurskie – stowarzyszeniowych, natomiast dolnośląskie ma dość duże zasoby zarówno powiązań społecznościowych, jak i stowarzyszeniowych.

Dwa województwa Polski południowej, wchodzące w skład dawnej Galicji, charakteryzują się bardzo wysokimi powiązaniami wspólnotowymi, a dla dwóch pozostałych typów wartości kapitału społecznego są niższe, ale z reguły powyżej średniej. W przypadku województw położonych na obszarze dawnego zaboru rosyjskiego zupełnie brakuje natomiast cech wspólnych w rozkładzie trzech analizowanych składowych. W każdym przypadku można znaleźć województwa reprezentujące skrajne wartości. Województwu lubelskiemu bliżej do województw małopolskiego i podkarpackiego, natomiast łódzkie jest podobne do województwa zachodniopomorskiego czy lubuskiego z niskimi wartościami na wszystkich trzech wymiarach. Pozostałe cztery województwa, których duże części wchodziły w skład dawnego zaboru pruskiego, są podobne w pewnym stopniu do ziem zachodnich i północnych o słabym znaczeniu więzi wspólnotowych.

4.2. Zasoby kapitału społecznego na poziomie podregionów

Spśród 12 wskaźników kapitału społecznego zebranych dla 66 podregionów największą zmienność wykazuje zmienna opisująca liczbę organizacji pożytku publicznego (tab. 4.8). W tym przypadku różnice pomiędzy podregionami są bardzo duże.

Tab. 4.8. Statystyki opisowe wskaźników kapitału społecznego dla podregionów

Wskaźniki	Średnia	Wartość minimalna	Wartość maksymalna	Odchylenie standardowe	Współczynnik zmienności w %
stow_gus	19,36	11,28	42,46	4,88	25,2
art_czlonk	71,02	21,45	139,41	25,68	36,2
zaint_czlonk	60,11	21,90	220,96	29,05	49,1
sport_czlonk	233,30	139,26	420,43	62,19	26,7
stow_ngo.pl	24,30	12,69	48,28	6,51	26,8
opp_ngo.pl	1,55	0,32	4,93	0,95	61,3
kosc_czlonk	6,52	2,28	15,27	2,85	43,7
stow_czlonk	16,92	4,78	27,78	4,50	26,6
udzial_spol	12,99	7,02	21,87	2,86	22,0
udzial_zebr	19,29	8,20	26,42	3,33	17,3
przyjaciele	6,63	5,02	9,47	0,78	11,8
zaufanie	12,08	5,96	22,89	4,08	33,8

Źródło: opracowanie własne.

Znaczącym zróżnicowaniem w zbiorze obserwacji charakteryzują się zmienne opisujące członkostwo w klubach zainteresowań oraz grupach kościelnych. Podobnie jak w przypadku województw najmniejszą zmiennością cechują się wskaźniki opisujące liczbę przyjaciół oraz zaangażowanie w działania w społeczności lokalnej.

Pierwotny zbiór wskaźników został przetransformowany i uproszczony do trzech głównych składowych o wartościach własnych powyżej 1, które mają odzwierciedlać strukturę leżącą u podstaw związków obserwowanych między tymi zmiennymi. Wyjaśniają one w sumie 64,8% całkowitej wariancji przyjętych na początku zmiennych (tab. 4.9), czyli mniej niż w przypadku analizy prowadzonej na poziomie województw. W tym przypadku nie mamy jednak do czynienia z problemami wynikającymi z większej liczby zmiennych w stosunku do liczby obiektów. Macierz składowych głównych w analizie na poziomie podregionów nie została poddana rotacji, gdyż czynność ta nie przyczyniała się w żadnym wypadku do ułatwienia interpretacji składowych. Jej zastosowanie mogłoby jedynie prowadzić do zniekształcenia danych, stąd też poprzestano na pierwszym, nierotowanym modelu.

Pierwsza główna składowa wyjaśnia około 28% wariancji zmiennych. Spośród 12 zmiennych pięć osiąga wysokie ładunki dla tej składowej (tab. 4.10). Aż cztery z nich opisują różne aspekty aktywności stowarzyszeniowej, zarówno na poziomie instytucjonalnym, jak i w zakresie indywidualnego zaangażowania w działalność różnego rodzaju organizacji. Wart podkreślenia jest fakt, że są to nie tylko zmienne opisujące ten sam aspekt kapitału społecznego na różnym poziomie pomiaru (liczba organizacji, liczba członków), ale także pochodzące z trzech różnych źródeł (GUS, Stowarzyszenie Klon/Jawor, *Diagnoza Społeczna*). Reasumując, mamy tutaj do czynienia z organizacjami o charakterze formalnym, zapisanymi w oficjalnych rejestrach.

Tab. 4.9. Analiza głównych składowych dla 12 wskaźników kapitału społecznego na poziomie 66 podregionów

Składowa	Początkowe wartości własne			Sumy kwadratów ładunków po wyodrębnieniu		
	ogółem	% wariancji	% skumul.	ogółem	% wariancji	% skumul.
1.	3,359	27,994	27,994	3,359	27,994	27,994
2.	2,653	22,110	50,104	2,653	22,110	50,104
3.	1,763	14,689	64,794	1,763	14,689	64,794
4.	0,997	8,305	73,099			
5.	0,950	7,921	81,020			
6.	0,614	5,118	86,138			
7.	0,524	4,365	90,504			
8.	0,369	3,078	93,582			
9.	0,324	2,703	96,285			
10.	0,220	1,832	98,117			
11.	0,183	1,521	99,638			
12.	0,043	0,362	100,000			

Uwagi: analiza głównych składowych bez rotacji. Składowe o wartościach własnych poniżej 1 zostały pominięte.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 4.10. Ładunki czynnikowe dla wskaźników kapitału społecznego w macierzy składowych na poziomie 66 podregionów

Wskaźniki	Składowe główne		
	1.	2.	3.
stow_gus	0,897		
art_czlonk		0,544	0,573
zaint_czlonk			0,457
sport_czlonk		0,455	0,762
stow_ngo.pl	0,909		
opp_ngo.pl	0,823		
kosc_czlonk		0,821	
czlonk_stow	0,587		
udzial_spol		0,679	-0,522
udzia_zebr		0,681	
przyjaciele		0,598	
zaufanie_diagnoza	0,592		

Uwagi: w tabeli uwzględniono wskaźniki o ładunkach czynnikowych powyżej $\pm 0,4$.

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie rozważań teoretycznych składową tę można zinterpretować jako kapitał społeczny pomostowy, stąd też pierwsza składowa modelu będzie nazywana formalnym kapitałem społecznym pomostowym.

Piątym wskaźnikiem, który również ma wysoki ładunek dla tej składowej, jest natomiast zmienna opisująca zaufanie społeczne. Potwierdza to zatem wyniki uzyskane w analizie na poziomie województw, gdzie analogiczna sytuacja zaistniała w przypadku trzeciej składowej (powiązań stowarzyszeniowych). Trzeba zwrócić uwagę, że ze względu na większą liczbę oryginalnych zmiennych wzór składowych i ładunków dla poszczególnych zmiennych jest tam nieco inny. Zdecydowano się zatem na odmienne nazewnictwo składowych uzyskanych w analizie w obu skalach geograficznych. Potwierdza się jednak związek pomiędzy zaufaniem społecznym a bardziej luźnymi powiązaniem społecznymi o charakterze pomostowym. Podsumowując, pierwsza główna składowa rozróżnia podregiony o gęstej sieci powiązań stowarzyszeniowych oraz wysokim zaufaniu społecznym od obszarów o słabym zaangażowaniu w działalność organizacji pozarządowych i niskim zaufaniu.

W przypadku drugiej składowej uzyskano sześć zmiennych o wysokich ładunkach, które mogą służyć jej zinterpretowaniu (tab. 4.10). Wyjaśnia ona 22% wariancji danych. W największym stopniu udział w niej ma zmienna opisująca członkostwo w różnego rodzaju wspólnotach i ruchach kościelnych. Następne trzy zmienne o nieco niższych ładunkach, ale równie istotnych dla tej składowej, opisują zaangażowanie w więzi sąsiedzkie (działania na rzecz lokalnej społeczności, zebrania publiczne) czy sieci kontaktów przyjacielskich. Ostatnie dwie zmienne dotyczą przynależności mieszkańców do klubów sportowych oraz zespołów artystycznych, choć wskaźniki te mają większy udział w kolejnej składowej. Porównując to z wynikami uzyskanymi wcześniej dla województw można stwierdzić, że druga składowa dla podregionów łączy w sobie pierwszą i drugą składową dla województw, czyli powiązania wspólnotowe i społecznościowe. Mamy tu więc do czynienia z mniej lub bardziej mocnymi więziami granovetterowskimi, stojącymi w opozycji do luźniejszych więzi stowarzyszeniowych. By użyć dla nich jednego określenia, trzeba by zatem mówić w ich przypadku o nieformalnym kapitale społecznym wiążącym.

Trzecia składowa główna w tym modelu wyjaśnia blisko 15% wariancji zmiennych. Wśród wskaźników o najwyższych ładunkach dla tej składowej wyróżniają się trzy opisujące różnego rodzaju grupy o zainteresowaniach hobbystycznych (tab. 4.10). Trzeba zwrócić jednak uwagę, że dwie z nich miały również udział, choć nieco mniejszy, w drugiej składowej. Wcześniej zaprezentowane wyniki na poziomie województw sugerowały, że udział w aktywnościach czysto hobbystycznych jest silnie powiązany z kapitałem społecznym wiążącym, czyli inaczej niż twierdzi R. Putnam, dla którego jest on przejawem kapitału pomostowego. Tymczasem w przypadku trzeciej składowej na poziomie podregionów dochodzi jeszcze czwarta zmienna o negatywnym ładunku (udział_spol), która wskazuje raczej na odwrócenie się od lokalnej społeczności i brak zaangażowania w mocne więzi w ramach lokalnej społeczności. To wywołuje pewne trudności interpretacyjne. Pewnym rozwiązaniem może być hipoteza, że taka aktywność zarówno jest przejawem pewnych silnych więzi lokalnych (wyrażonych drugą składową), jak i daje możliwości wyjścia poza społeczność

Tab. 4.11. Dwa wymiary składowych głównych w modelu dla podregionów

	Kapitał społeczny pomostowy	Kapitał społeczny wiążący
Formalny	1. składowa	–
Nieformalny	3. składowa	2. składowa

Źródło: opracowanie własne.

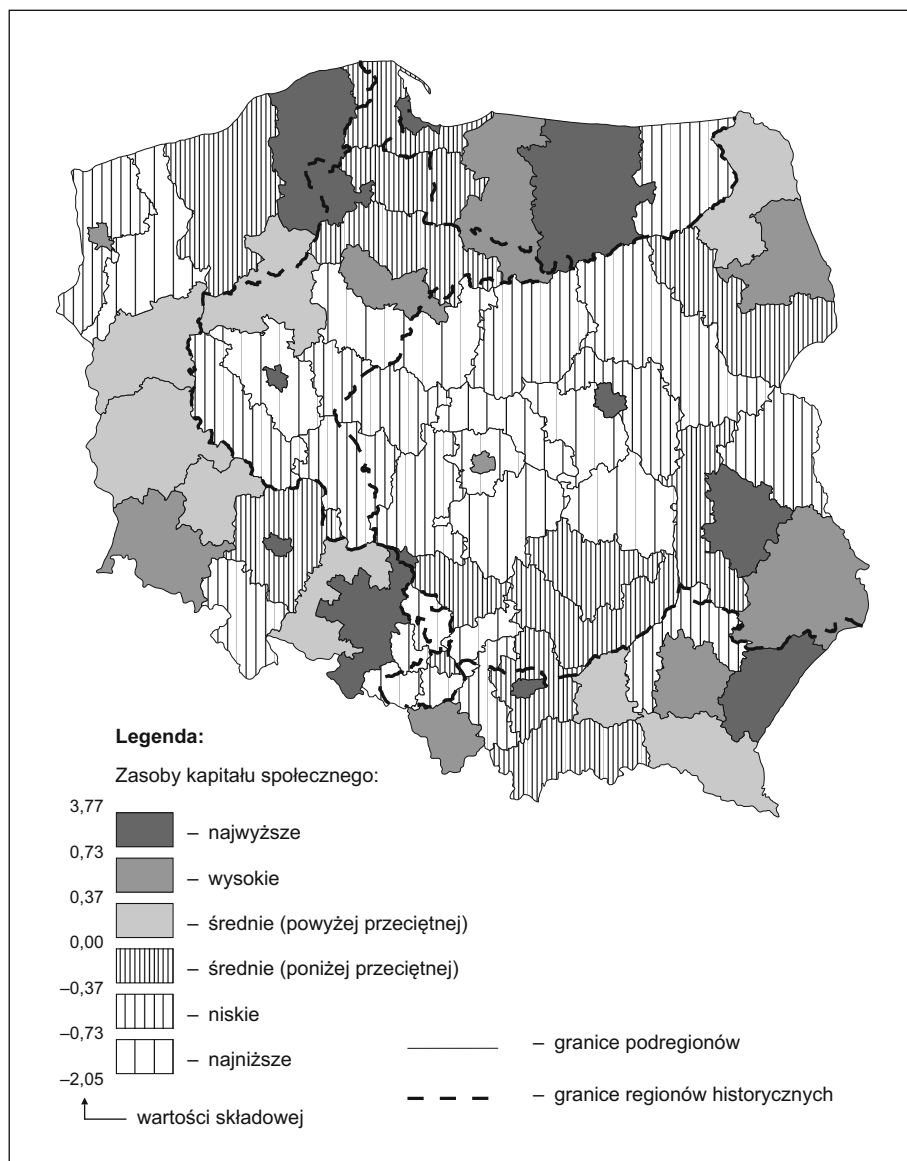
i nawiązania kontaktów na zewnątrz. Tym samym, uwzględniając przedstawione tu wątpliwości, można określić trzecią z uzyskanych głównych składowych mianem nieformalnego kapitału społecznego pomostowego.

Podsumowując tę część rozważań, należy zwrócić uwagę, że główne składowe układają się w pewien wzór, który można opisać w dwóch wymiarach: kapitał społeczny pomostowy i wiążący oraz powiązania formalne i nieformalne (tab. 4.11). Tym samym daje się zauważyć brak zmiennych, które opisywałyby formalny kapitał społeczny wiążący, czyli zaangażowanie w związki zawodowe, stowarzyszenia przedsiębiorców czy partie polityczne. Brakuje niestety odpowiednich danych na tym poziomie analizy. Ów typ kapitału społecznego został częściowo opisany przez szóstą składową na poziomie województw.

Podobnie jak w poprzednim podrozdziale dla każdego podregionu zostały obliczone wartości wszystkich otrzymanych głównych składowych. Dzięki temu uzyskano mapy obrazujące wielkość zasobów różnego rodzaju kapitału społecznego. Ze względu na odmienne wskaźniki, które zostały użyte w analizie na poziomie podregionów, nie można ich bezpośrednio porównywać z mapami w poprzednim podrozdziale.

W przypadku kapitału społecznego pomostowego o charakterze formalnym (pierwsza składowa) wyróżniają się duże miasta (Warszawa, Poznań, Kraków, Wrocław, Trójmiasto, nieco mniej Szczecin i Łódź) wydzielone jako odrębne podregiony. Skupia się w nich wiele organizacji o zasięgu ogólnokrajowym (zwłaszcza w Warszawie) oraz regionalnym. Zasoby kapitału społecznego są przez to nieco zawyżone, gdyż zarejestrowane tam instytucje mają również członków w innych częściach kraju. Większość z nich charakteryzuje się jednak rzeczywiście wysokim lub co najmniej średnim poziomem zaangażowania w działalność różnego rodzaju organizacji, na co wskazują wartości wskaźnika opisującego członkostwo w stowarzyszeniach. Właśnie użycie tej dodatkowej zmiennej opisującej indywidualne zaangażowanie mieszkańców stanowi istotne uzupełnienie obrazu badanego zjawiska. Dodatkowo fakt, że znalazła się ona w tej samej składowej świadczy, że obszary o większej liczbie instytucji cechują się również większym zaangażowaniem mieszkańców w tego rodzaju działalność (ryc. 4.2).

Warto jednak również zwrócić uwagę na dwa inne spostrzeżenia. Po pierwsze, w kilku miejskich podregionach województwa śląskiego (gliwicki, rybnicki, bytomski, tyski, sosnowiecki) zasoby kapitału społecznego pomostowego są bardzo niskie, w szczególności w podregionie sosnowieckim, w którym są one najniższe w kraju. Po drugie, można znaleźć kilkanaście innych podregionów o wysokich lub przynajmniej

Ryc. 4.2. Zasoby formalnego kapitału społecznego pomostowego (wartości pierwszej głównej składowej) dla 66 podregionów

Źródło: opracowanie własne.

wyższych niż przeciętne zasobach kapitału pomostowego. Wysoką aktywność stowarzyszeniową da się zaobserwować w podregionach Polski południowo-wschodniej, częściowo na Podlasiu oraz na niektórych obszarach ziem zachodnich i północnych (Warmia i Mazury, śląskie, lubuskie, jeleniogórskie czy Opolszczyzna).

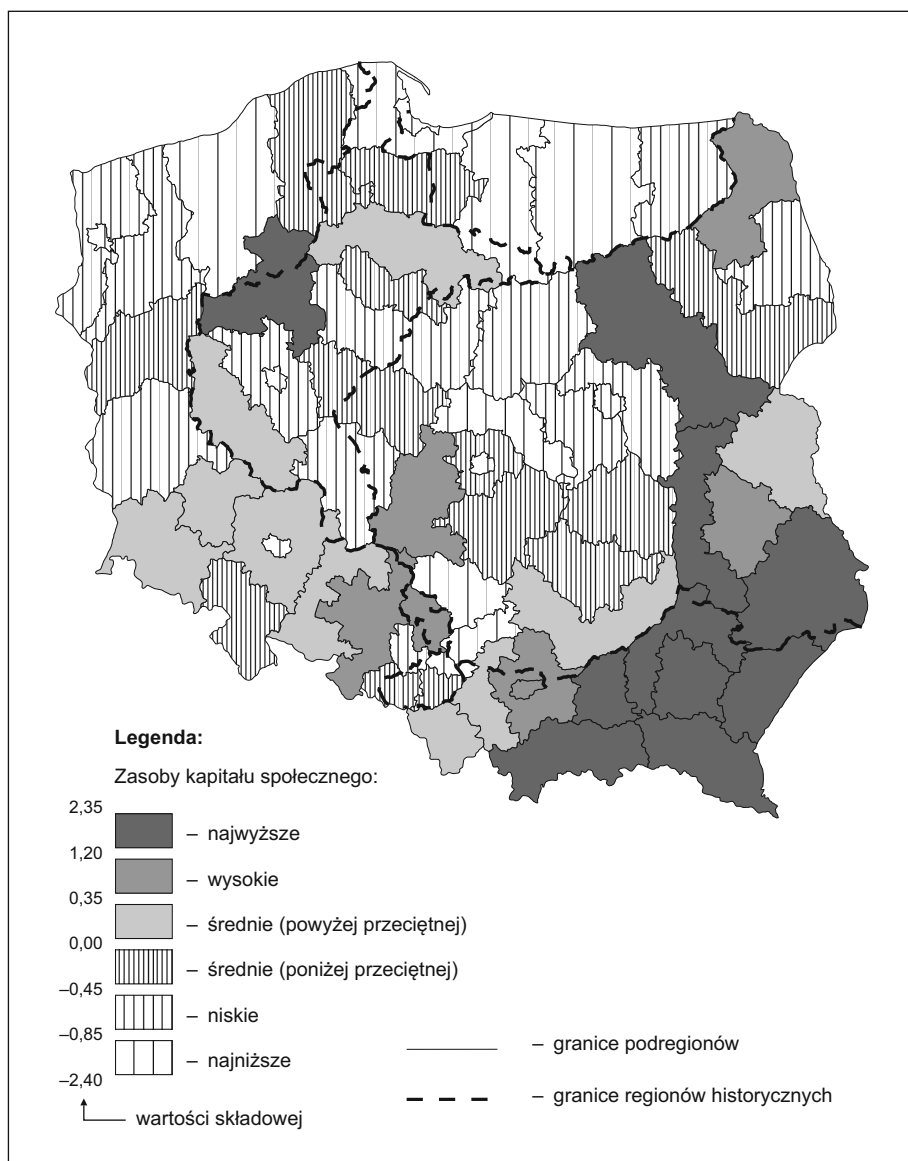
Na ziemiach zachodnich i północnych oraz w dawnym zaborze austriackim jest najwięcej podregionów o wyższych niż średnie zasobach kapitału społecznego pomostowego. Znajdują się tam jednocześnie obszary o niskich, a nawet bardzo niskich zasobach tego typu kapitału, w szczególności w podregionie wałbrzyskim oraz w Zachodniopomorskim, a w dawnej Galicji – w województwie małopolskim oraz północnej części podkarpackiego.

Poza wspomnianym już województwem śląskim, niskimi, a równie często bardzo niskimi zasobami kapitału społecznego pomostowego charakteryzuje się rozległy obszar Polski centralnej, począwszy od Wielkopolski, poprzez Kujawy, Łódzkie, aż po Mazowsze z podregionem radomskim. Średnimi zasobami, ale o wartościach składowej poniżej 0, cechuje się Świętokrzyskie i Pomorze Gdańskie. Ten ostatni region wyróżnia się *in minus* na tle sąsiednich podregionów. Podsumowując, obszary dawnego zaboru rosyjskiego i pruskiego charakteryzują się najniższymi w kraju wielkościami formalnego kapitału społecznego pomostowego.

Gdy analizuje się przestrzenny rozkład drugiej składowej (ryc. 4.3) najbardziej uderzającą jego cechą jest zwarty obszar o bardzo wysokich wartościach, rozciągający się w południowo-wschodniej części kraju, w województwach małopolskim, podkarpackim i lubelskim. Pozostałe obszary o wysokich zasobach kapitału wiążącego to podregiony ostrołęcko-siedlecki, pільski, bytomski, opolski, gdański, suwalski i sieradzki. Warto zwrócić uwagę, że na ziemiach zachodnich i północnych, gdzie mocne więzi sąsiedzkie czy przyjacielskie są z reguły słabo rozwinięte, wyjątek stanowią niektóre podregiony województw dolnośląskiego i opolskiego, które mają wartości tej składowej powyżej średniej. Oba te regiony różniły się od pozostałych części ziem zachodnich i północnych również w analizach prowadzonych przez J. Herbsta i P. Swianiewicza (2008). W przypadku Opolszczyzny, a w szczególności podregionu opolskiego, wartość tę można wyjaśnić obecnością mniejszości niemieckiej i śląskiej, która tworzy tutaj silną społeczność regionalną (wskazuje na to również składowa opisująca powiązania społecznościowe w analizie na poziomie województw). Niższymi niż przeciętne wartościami zasobów kapitału wiążącego cechują się obszary dawnej Kongresówki na zachód od linii Wisły oraz Wielkopolska i Kujawy.

Ostatnia z uzyskanych głównych składowych opisuje zasoby nieformalnego kapitału społecznego pomostowego (ryc. 4.4). W tym przypadku szczególnie wysokimi wartościami wyróżniają się podregiony województw zachodniopomorskiego i warmińsko-mazurskiego, okolice Jeleniej Góry oraz znacząca część województwa łódzkiego i podkarpackiego. Niskimi i bardzo niskimi zasobami charakteryzują się natomiast podregiony województw dolnośląskiego, opolskiego, świętokrzyskiego, pomorskiego oraz mazowieckiego.

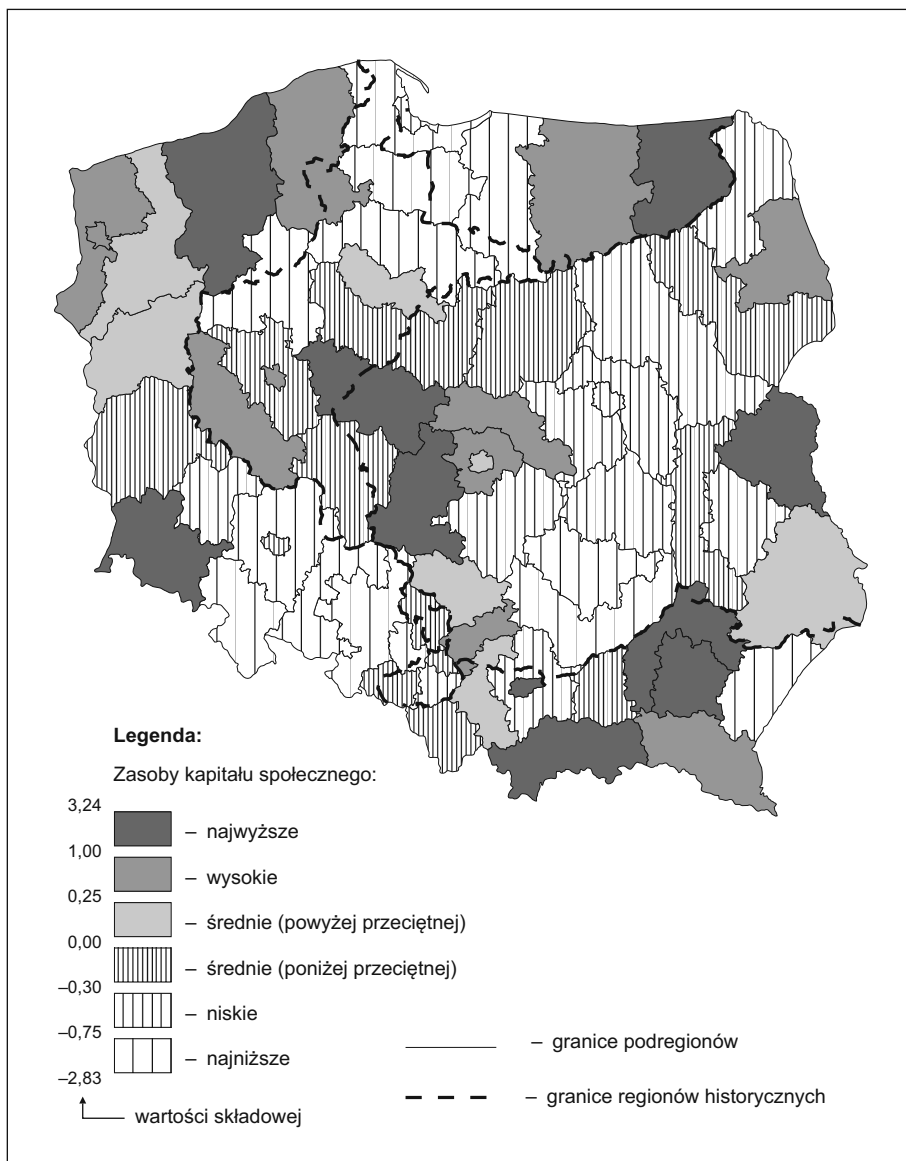
W przypadku ziem zachodnich i północnych wartości te są nieomal lustrzanym odbiciem wartości drugiej składowej. Dominującym tutaj typem więzi (poza Dolnym Śląskiem) są nieformalne luźne powiązania. W pozostałych regionach kraju trudno mówić o jakichkolwiek prawidłowościach w rozkładzie – ma on raczej charakter mozaikowy.

Ryc. 4.3. Zasoby nieformalnego kapitału społecznego wiążącego (wartości drugiej głównej składowej) dla 66 podregionów

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 4.12 przedstawia zestawienie wszystkich podregionów według wielkości zasobów kapitału społecznego różnego typu wyznaczonych na podstawie analizy głównych składowych, a zobrazowanych wcześniej na mapach (ryc. 4.2, 4.3 i 4.4).

Ryc. 4.4. Zasoby nieformalnego kapitału społecznego pomostowego (wartości trzeciej głównej składowej) dla 66 podregionów

Źródło: opracowanie własne.

Do stworzenia syntetycznego obrazu kapitału społecznego na poziomie podregionów zostały wybrane dwie pierwsze składowe, które wyjaśniają największą część wariancji pierwotnego zbioru zmiennych. Dodatkowo, te dwie składowe są powiąza-

Tab. 4.12. Podregiony według wielkości zasobów trzech rodzajów kapitału społecznego

Zasoby kapitału społecznego	1. składowa Formalny kapitał społeczny pomostowy	2. składowa Nieformalny kapitał społeczny wiążący	3. składowa Nieformalny kapitał społeczny pomostowy
Najwyższe	Warszawa Poznań Kraków Wrocław trójmiejski lubelski przemyski olsztyński śląpski opolski	krośnieński chełmsko-zamojski przemyski tarnowski nowosądecki puławski rzeszowski tarnobrzeski ostrołęcko-siedlecki pilski	białski tarnobrzeski Kraków nowosądecki rzeszowski koszaliński koniński sieradzki jeleniogórski ełcki
Wysokie	Szczecin Łódź bielski jeleniogórski rzeszowski bydgosko-toruński elbląski chełmsko-zamojski białostocki	krakowski bytomski opolski gdański suwalski sieradzki Kraków lubelski	śląpski łódzki skierniewicki Szczecin białostocki szczeciński sosnowiecki leszczyński Poznań olsztyński krośnieński
Średnie (powyżej przeciętnej)	pilski krośnieński legnicko-głogowski gorzowski suwalski zielonogórski nyski tarnowski	jeleniogórski nyski białski bielski tyski leszczyński sandomiersko-jędrze- jowski wrocławski oświęcimski legnicko-głogowski grudziądzki	częstochowski bydgosko-toruński stargardzki gorzowski chełmsko-zamojski oświęcimski Łódź
Średnie (poniżej przeciętnej)	koszaliński sandomiersko-jędrze- jowski grudziądzki gdański nowosądecki puławski łomżyński krakowski katowicki starogardzki kielecki wrocławski częstochowski	łomżyński starogardzki śląpski koniński bydgosko-toruński piotrkowski rybnicki radomski gorzowski łódzki kielecki wałbrzyski	kaliski bytomski zielonogórski poznański tarnowski łomżyński włocławski katowicki rybnicki puławski bielski Wrocław ciechanowsko-płocki

Niskie	wałbrzyski ostrołęcko-siedlecki leszczyński ciechanowsko-płocki sieradzki ełcki kaliski bialski tarnobrzeczki oświęcimski koniński szczeciński warszawski wschodni	białostocki poznański stargardzki gliwicki kaliski ciechanowsko-płocki warszawski wschodni Warszawa ełcki warszawski zachodni zielonogórski włocławski szczeciński	trójmiejski tyski ostrołęcko-siedlecki krakowski suwalski piotrkowski lubelski Warszawa warszawski zachodni legnicko-głogowski warszawski wschodni radomski
Najniższe	radomski gliwicki piotrkowski warszawski zachodni łódzki skierniewicki rybnicki bytomski stargardzki poznański włocławski tyski sosnowiecki	elbląski katowicki częstochowski Łódź skierniewicki trójmiejski Wrocław olsztyński koszaliński Szczecin Poznań sosnowiecki	elbląski wrocławski nyski stargardzki kielecki wałbrzyski grudziądzki pilski przemyski gliwicki sandomiersko-jędrzejowski opolski gdański

Źródło: opracowanie własne.

ne w znacznym stopniu z innymi zjawiskami społecznymi, gospodarczymi czy historycznymi, podczas gdy trzecia składowa, jak wskazują dalsze analizy, nie wykazuje takich związków. Wreszcie tym właśnie aspektom kapitału społecznego poświęcono największą uwagę w literaturze przedmiotu, w tym również tej dotyczącej związków z rozwojem gospodarczym.

Dla każdej składowej wydzielono trzy klasy podregionów różniących się między sobą wielkością zasobów kapitału społecznego danego rodzaju². Powstały one z połączenia sześciu klas wykorzystywanych w analizie poszczególnych składowych (tab. 4.12) w trzy nowe klasy: wysokie zasoby z połączenia klasy o najwyższych i wysokich zasobach, średnie – z obu klas układających się wokół wartości średnich, niskie – z klas o niskich i najniższych zasobach. Trzy klasy dla obu składowych skrzyżowano z sobą, uzyskując w ten sposób dziewięć kategorii, będących kombinacją wcześniej opisanych klas (tab. 4.13). Każdy podregion można opisać skrótowo parą określeń, odnoszących się odpowiednio do kapitału pomostowego i wiążącego, np. wysoki–niski będzie oznaczać wysoką gęstość powiązań stowarzyszeniowych oraz niską gęstość powiązań wspólnotowych.

² Taką samą procedurę klasyfikacji zastosowano w następnej części publikacji przy analizie zasobów kapitału społecznego na poziomie powiatów, co umożliwi porównanie syntetycznych obrazów uzyskanych w obu skalach geograficznych.

Tab. 4.13. Schemat klasyfikacji podregionów na podstawie wielkości zasobów kapitału społecznego wraz z liczebnością każdej klasy

		Kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)		
		niski (N = 26)	średni (N = 21)	wysoki (N = 19)
Kapitał społeczny wiązący (2. składowa)	wysoki (N = 18)	4 podregiony	8 podregionów	6 podregionów
	średni (N = 23)	9 podregionów	9 podregionów	4 podregiony
	niski (N = 25)	13 podregionów	4 podregiony	9 podregionów

Źródło: opracowanie własne.

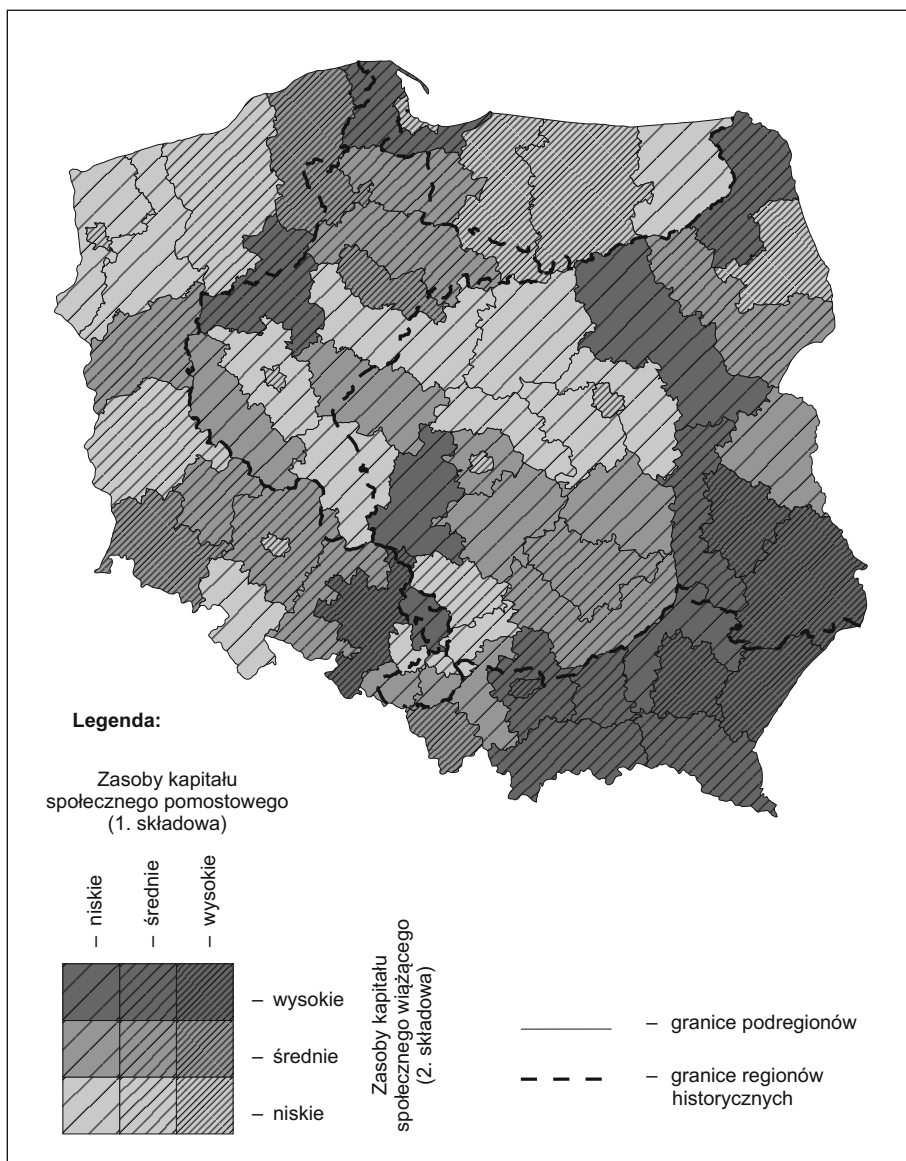
Można zidentyfikować 18 podregionów (tab. 4.13), w których przynajmniej jeden rodzaj kapitału społecznego jest na wysokim poziomie, a drugi na co najmniej średnim. Koncentrują się one w południowo-wschodniej oraz środkowo-północnej Polsce (ryc. 4.5). Najbardziej bogate w oba rodzaje kapitału są podregiony ściany wschodniej: chełmsko-zamojski, lubelski, przemyski i rzeszowski, jak również Kraków oraz podregion opolski. Ponadto w Polsce południowo-wschodniej występuje kilka podregionów o średnich zasobach kapitału pomostowego, ale za to o wysokich zasobach kapitału wiążącego (krakowski, krośnieński, nowosądecki, tarnowski i puławski). Pozostałe podregiony tego typu to gdański, pilski i suwalski. Odwrotnym układem wielkości zasobów (wysoki kapitał pomostowy – średni kapitał wiążący) cechują się cztery podregiony: bielski, bydgosko-toruński, jeleniogórski i śląski.

Wysokie zasoby kapitału pomostowego oraz niskie zasoby kapitału wiążącego (typ 4.) mają z reguły podregiony „miejskie” (białostocki, Łódź, Poznań, Szczecin, trójmiejski, Warszawa i Wrocław) oraz dwa podregiony województwa warmińsko-mazurskiego (elbląski, olsztyński). Odwrotny układ – niskie zasoby kapitału pomostowego i wysokie kapitału wiążącego (typ 6.) – jest charakterystyczny dla podregionów bytomskiego, ostrołęcko-siedleckiego, sieradzkiego i tarnobrzckiego.

Podregiony o zdecydowanie niskich zasobach obu rodzajów kapitału społecznego (typy 7., 8. i 9.) tworzą natomiast zwarty obszar w Polsce środkowej (województwa: wielkopolskie, łódzkie, mazowieckie, śląskie) oraz na Pomorzu Zachodnim. Tak wyróżnionych 26 podregionów reprezentuje różne historyczne części kraju – Kongresówkę, Wielkopolskę, Górny Śląsk oraz ziemie zachodnie i północne.

Pełne zestawienie podregionów według tej klasyfikacji przedstawia tabela 4.14.

Otrzymane wyniki tylko częściowo potwierdzają hipotezy na temat tego, jak się kształtują zasoby różnego typu kapitału społecznego w historycznych regionach Polski. Weźmy jako przykład ziemie zachodnie i północne, dla których przewidywania były dość jednoznaczne – miały się one charakteryzować niskimi zasobami kapitału wiążącego oraz wysokimi lub przynajmniej średnimi zasobami kapitału pomostowego.

Ryc. 4.5. Wielkość zasobów kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa) oraz wiążącego (druga składowa) według podregionów

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 4.14. Podregiony według wielkości zasobów kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa) oraz wiążącego (druga składowa)

		Kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)		
		niski (N = 26)	średni (N = 21)	wysoki (N = 19)
Kapitał społeczny wiążący (2. składowa)	wysoki (N = 18)	bytomski ostrołęcko-siedlecki sieradzki tarnobrzeski	gdański krakowski krośnieński nowosądecki pilski puławski suwalski tarnowski	chełmsko-zamojski Kraków lubelski opolski przemyski rzeszowski
	średni (N = 23)	białski koniński leszczyński łódzki oświęcimski piotrkowski radomski rybnicki tyski	gorzowski grudziądzki kielecki legnicko-głogowski łomżyński nyski sandomiersko-jędrzejowski starogardzki wrocławski	bielski bydgosko-toruński jeleniogórski słupski
	niski (N = 25)	ciechanowsko-płocki ełcki gliwicki kaliski poznański skierniewicki sosnowiecki stargardzki szczeciński wałbrzyski warszawski wschodni warszawski zachodni włocławski	częstochowski katowicki koszaliński zielonogórski	białostocki elbląski Łódź olsztyński Poznań Szczecin trójmiejski Warszawa Wrocław

Źródło: opracowanie własne.

Rzeczywiście, jak wskazuje tabela 4.15, podregiony tej części kraju układają się głównie w prawej dolnej części tabeli, co wskazywałoby na właśnie takie tendencje. Nie ma równocześnie podregionów, w których kapitał wiążący byłby na wysokim poziomie, a pomostowy na niskim (lewa górna część tabeli). Mimo to obraz jest jednak bardziej złożony – podregiony z tej części kraju trafiły w sumie do sześciu różnych klas. Można znaleźć pięć jednostek, w których oba typy kapitałów są na niskim poziomie. W podregionie opolskim da się natomiast zaobserwować wysoki poziom obu kapitałów.

Podsumowując, wyniki tej analizy jedynie częściowo potwierdzają rozważania przedstawione w części teoretycznej pracy. Zbieżność rezultatów z hipotezami zaobserwowano w dawnym zaborze austriackim, w części zaboru rosyjskiego oraz na

Tab. 4.15. Podregiony ziem zachodnich i północnych według wielkości zasobów kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa) oraz wiążącego (druga składowa)

		Kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)		
		niski (N = 5)	średni (N = 6)	wysoki (N = 7)
Kapitał społeczny wiążący (2. składowa)	wysoki (N = 1)			opolski
	średni (N = 6)		gorzowski legnicko-głogowski nyski wrocławski	jeleniogórski słupski
	niski (N = 11)	ełcki gliwicki stargardzki szczeciński wałbrzyski	koszaliński zielonogórski	elbląski olsztyński Szczecin Wrocław

Źródło: opracowanie własne.

niektórych obszarach ziem zachodnich i północnych. W przypadku zaboru pruskiego (Wielkopolska i Górny Śląsk) stwierdzono natomiast sytuację przeciwną. W większości przypadków nie można jednak powiedzieć, że hipotezy zostały jednoznacznie potwierdzone lub obalone. Główny wniosek jest taki, że regiony historyczne są niejednorodne pod względem wielkości zasobów kapitału społecznego. W niektórych przypadkach, np. Kongresówki, zróżnicowanie to jest bardzo duże, co skłania do zastanowienia się nad tym, jakie inne czynniki determinują obserwowany rozkład wielkości kapitału społecznego.

4.3. Determinanty kapitału społecznego na poziomie podregionów

Próbę wyjaśnienia zróżnicowania zasobów kapitału społecznego w Polsce podjęto na podstawie korelacji pomiędzy składowymi kapitału społecznego a kilkunastoma zmiennymi opisującymi czynniki demograficzne, ekonomiczne, polityczne i historyczne, które mogą mieć na niego wpływ. Wskaźniki te w różnych konfiguracjach zostały wykorzystane w modelach regresji wielokrotnej jako zmienne niezależne objaśniające poziom zasobów kapitału społecznego w podregionach. Analizę przeprowadzono najpierw dla wszystkich podregionów, a następnie osobno dla podregionów silnie zurbanizowanych (ponad 70% ludności miejskiej) oraz regionów słabiej zurbanizowanych.

W przypadku pierwszej składowej opisującej formalny kapitał społeczny pomostowy widać silną pozytywną korelację pomiędzy nią a kapitałem ludzkim mierzonym odsetkiem osób z wyższym wykształceniem. Szczególnie silna jest ta zależność

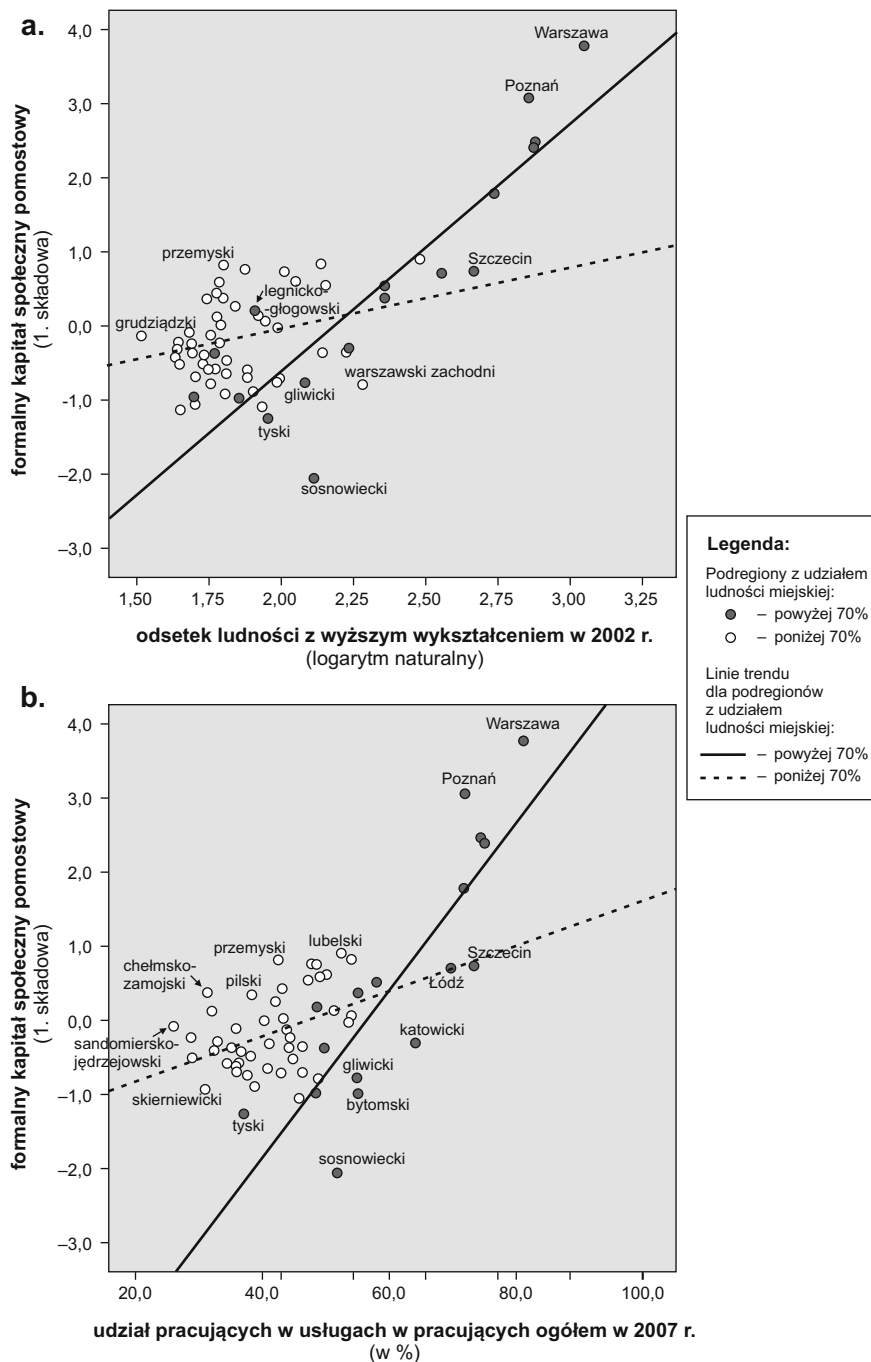
w podzbiorze podregionów najbardziej zurbanizowanych (ryc. 4.6a). Taką zależność widać w pozostałych obszarach, choć jest tu zdecydowanie słabsza. Związek ten może wynikać z jednej strony z większej skłonności ludzi wykształconych do angażowania się w działalność na rzecz innych poprzez formalne stowarzyszanie się, a z drugiej strony – z większej wiedzy na temat tego, w jaki sposób przeprowadzić proces rejestracji takiej organizacji. W skupiskach miejskich duże znaczenie ma zapewne bliskość sądów prowadzących rejestry stowarzyszeń oraz obecność instytucji wspierających organizacje pozarządowe. Podobne zależności można zaobserwować pomiędzy zasobami kapitału pomostowego a udziałem pracujących w usługach (4.6b). Warto zwrócić uwagę, że na obszarach słabiej zurbanizowanych zależność ta jest bardziej jednoznaczna i dość znacząca – większa niż w przypadku relacji z poziomem wykształcenia.

J. Bartkowski (2002) również wskazał położenie w hierarchii osadniczej jako jeden z dwóch zasadniczych czynników, obok tradycji historycznych, wyjaśniających zróżnicowanie aktywności stowarzyszeniowej w Polsce. Jako przyczyny podał koncentrację aktywności społecznej i ekonomicznej w ośrodkach centralnych oraz nierównomierne rozmieszczenie w przestrzeni czynników stanowiących podłoże dla aktywności społecznej, np. wykształcenie czy skład zawodowy. W dostępnych statystykach jest widoczny wspomniany efekt rejestrowania central organizacji krajowych i wojewódzkich w miastach (Bartkowski, 2002).

W grupie podregionów najsilniej zurbanizowanych są jednak również jednostki o niższym poziomie kapitału pomostowego niżby to wynikało z zasobów ich kapitału ludzkiego (np. w Szczecinie czy podregionie sosnowieckim) – na wykresie regresji znajdują się one poniżej linii trendu. Może to wynikać w ich przypadku z systemu przekonań mieszkańców, w których zrzeszanie się odgrywa mniejszą rolę. Wyższy poziom tego typu kapitału społecznego odnotowano natomiast w Warszawie oraz w Poznaniu czy podregionie legnicko-głogowskim (na wykresie regresji znajdują się one powyżej linii trendu). W przypadku stolicy może to wynikać z rejestrowania tam organizacji ogólnopolskich.

Warto się dłużej zatrzymać nad zależnością pomiędzy poziomem urbanizacji wyrażonym udziałem ludności miejskiej w ludności podregionu a zasobami kapitału pomostowego. W całym zbiorze danych ta zależność jest pozytywna i stosunkowo silna. Gdy jednak przyjrzymy się dokładniej zbiorowi danych, to można stwierdzić, że owa zależność wynika z tego, że zasoby wspomnianego kapitału są duże w kilku największych miastach, które odstają od pozostałych podregionów. Po wykluczeniu podregionów, które są w całości miastami, nie można już wskazać takiej zależności. W podzbiorze podregionów o najwyższym poziomie urbanizacji znajdują się zarówno obszary o wysokim poziomie kapitału pomostowego, jak i o niskich jego wartościach (tab. 4.16).

Kapitał pomostowy wykazuje zależności z innymi zmiennymi demograficznymi jedynie na obszarach silnie zurbanizowanych: pozytywne z udziałem ludności w wieku poprodukcyjnym oraz negatywne z udziałem rodzin wielodzietnych i odpływem ludności (tab. 4.17). Wydaje się, że ta ostatnia zmienna ma bezpośrednie przełożenie na wielkość zasobów kapitału społecznego – migracje mieszkańców oraz związane

Ryc. 4.6. Zależność pomiędzy zasobami kapitału pomostowego a poziomem wykształcenia (a) i udziałem pracujących w usługach (b)

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 4.16. Podregiony silnie zurbanizowane (powyżej 70% ludności miejskiej) według wielkości zasobów kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa) oraz wiążącego (druga składowa)

		Kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)		
		Niski (N = 6)	Średni (N = 2)	Wysoki (N = 9)
Kapitał społeczny wiążący (2. składowa)	Wysoki (N = 2)	bytomski		Kraków
	Średni (N = 3)	rybnicki tyski	legnicko-głogowski	bydgosko-toruński
	Niski (N = 11)	gliwicki sosnowiecki wałbrzyski	katowicki	białostocki Łódź Poznań Szczecin trójmiejski Warszawa Wrocław

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 4.17. Korelacje pomiędzy pierwszą składową a cechami społecznymi, gospodarczymi, politycznymi i historycznymi podregionów

	Podregiony		
	ogółem (N = 66)	silnie zurbanizowane (N = 17)	pozostałe (N = 49)
Wyższe wykształcenie w 2002 r. w %	0,719***	0,888***	0,286**
Ludność miejska w 2007 r. w %	0,446***	0,621***	0,099
Ludność w wieku poprodukcyjnym w 2007 r. w %	0,389***	0,585**	0,013
Rodziny z trojgiem lub z większą liczbą dzieci w 2002 r. w %	-0,317***	-0,532**	0,168
Napływ ludności w latach 2000–2007 na 1000 mieszkańców	-0,130	0,243	-0,210
Odływ ludności w latach 2000–2007 na 1000 mieszkańców	-0,244**	-0,438*	0,166
Pracujący w rolnictwie w 2007 r. w %	-0,330***	-0,368	-0,170
Pracujący w przemyśle w 2007 r. w %	-0,353***	-0,814***	-0,082
Pracujący w usługach w 2007 r. w %	0,665***	0,847***	0,399***
Ludność aktywna ekonomicznie w 2007 r. %	0,555***	0,832***	0,007
Bezrobocie w 2004 r. w %	-0,443***	-0,734***	-0,047
Poparcie dla PO w 2007 r. w %	0,395***	0,679***	0,113
Poparcie dla PiS w 2007 r. w %	-0,191	-0,426	-0,040
Poparcie dla LiD w 2007 r. w %	-0,102	-0,333	-0,058
Poparcie dla PSL w 2007 r. w %	-0,349***	-0,550**	-0,179
Ziemie zachodnie i północne	0,106	-0,044	0,284**
Zabór austriacki	0,126	0,299	0,212
Zabór rosyjski	-0,123	0,054	-0,246*
Zabór pruski	-0,081	-0,149	-0,229

Uwagi: ***, **, * oznaczają współczynniki korelacji istotne statystycznie na poziomie odpowiednio: 1%, 5% i 10%.

Źródło: opracowanie własne.

z nim zmniejszenie częstotliwości kontaktów mogą powodować ubożenie obszarów pod względem kapitału społecznego na skutek rozpadu sieci kontaktów. Kapitał społeczny, który z definicji istnieje pomiędzy osobami, zmniejsza się, gdy część z nich opuszcza sieć.

Można jednak postawić hipotezę, że przynajmniej w przypadku kapitału pomostowego ruch ludności powinien się przyczyniać do zwiększenia zasobów tej formy powiązań społecznych. Osoby migrujące (zarówno wyjeżdżające, jak i przyjeżdżające) mają bowiem luźne więzi z mieszkańcami innych obszarów, co przynajmniej w teorii powinno dawać dostęp do zasobów z zewnątrz. Na tej podstawie wskaźniki ruchu migracyjnego przyjmowano nawet w niektórych pracach jako wskaźniki samego kapitału społecznego (Callois, 2004). Było to podejście błędne, aczkolwiek opierało się na przedstawionej wcześniej hipotezie, że przemieszczanie się ludności ma wpływ na budowę kapitału społecznego. Słuszne wydaje się jednak określenie sytuacji, w której migracje sprzyjają tworzeniu się kapitału pomostowego: po pierwsze, przyjeżdżający muszą się zintegrować z dotychczasową społecznością, która musi im zaufać, by przyjmować od nich wzorce z zewnątrz; po drugie, wyjeżdżający powinni zachować kontakty ze społecznością, którą opuścili, by można było mówić o wykorzystaniu ich do transferu zasobów kapitału finansowego czy ludzkiego. Wyniki korelacji wskazują jednak, że – przynajmniej w warunkach polskich – ruchy migracyjne powodują raczej zmniejszanie się zasobów kapitału pomostowego.

Druga negatywnie skorelowana zmienna, opisująca udział rodzin wielodzietnych w ogóle gospodarstw domowych, wskazuje na dominujące na danym obszarze wartości. Odnosi się bowiem do społeczności, w których większą wagę odgrywają mocne więzi rodzinne niż luźne więzi stowarzyszeniowe. Rzeczywiście, wskaźnik ten jest silnie pozytywnie skorelowany z kapitałem społecznym wiążącym (drugą składową). Wydawałoby się, że podobny związek powinien istnieć między ludnością w wieku poprodukcyjnym jako wskaźnikiem pewnych więzi rodzinnych. Pozytywna korelacja między kapitałem pomostowym a tą zmienną wynika jednak z jej skorelowania z poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego i długością życia. Więcej osób starszych mieszka na obszarach lepiej rozwiniętych, zwykle w miastach. Ta grupa ludności ze względu na większą ilość wolnego czasu może się angażować w działalność stowarzyszeniową. W związku z brakiem jednoznacznej interpretacji zmienną tę postanowiono wykluczyć z dalszej części analizy. Zdecydowanie lepszym wskaźnikiem kapitału społecznego wiążącego, który mógłby tu być zastosowany, jest udział gospodarstw dwurodzinnych w ogólnej liczbie gospodarstw domowych. Niestety brakuje takich danych na poziomie podregionów.

W przypadku grupy wskaźników opisujących strukturę gospodarczą regionów, każdy z nich wykazuje istotne statystycznie korelacje z formalnym kapitałem społecznym pomostowym. Wynikają one również z silnych powiązań w podzbiorze podregionów o najwyższym udziale ludności miejskiej. Silne pozytywne związki występują pomiędzy poziomem aktywności ekonomicznej ludności a udziałem pracujących w sektorze usługowym. Udział pracujących w przemyśle oraz poziom bezrobocia są natomiast negatywnie skorelowane z aktywnością stowarzyszeniową i poziomem zaufania społecznego, ujętymi przez pierwszą składową. Poziom aktywności

ekonomicznej silnie się wiąże z zaangażowaniem w sferze społecznej. Być może jest to zależność dwustronna – kontakty w miejscu pracy mogą prowadzić do wzrostu interakcji oraz zwiększać chęć do współdziałania, zaś kapitał pomostowy może być czynnikiem ułatwiającym znalezienie pracy (Granovetter, 1974) oraz zakładanie i rozwój przedsiębiorstw (Westlund, Adam, 2010). Bezrobocie oraz związane z nim wykluczenie społeczne zmniejszają z kolei poziom uczestnictwa w sieciach powiązań, szczególnie w tych o szerszym, luźniejszym charakterze, oraz prawdopodobnie powodują ograniczanie się w kontaktach do najmocniejszych więzi. Analiza korelacji dla drugiej składowej wskazuje jednak, że wyższy poziom bezrobocia może się również wiązać z osłabieniem kapitału społecznego wiążącego.

Interpretacja zależności pomiędzy kapitałem społecznym a rolą usług i przemysłu w gospodarce regionalnej jest nieco trudniejsza. Być może wspomniana zależność wynika z charakteru pracy i związanych z nią interakcji społecznych. Praca w przemyśle z natury rzeczy ogranicza je do kontaktów między pracownikami zakładu oraz wymaga silnej wewnętrznej współpracy przy produkcji. Charakter tych kontaktów byłby więc bardziej wiążący. W przypadku nieformalnego kapitału wiążącego, opisanego przez drugą składową, korelacja z zatrudnieniem w przemyśle jest jednak również negatywna. Wydaje się zatem, że na obszarach, gdzie przemysł jest dobrze rozwinięty, największą rolę odgrywa kapitał społeczny wiążący, ale o charakterze formalnym (np. członkostwo w związkach zawodowych), którego jednak z powodu niedostępności danych zabrakło w tej analizie.

Praca w sektorze usługowym oznacza natomiast więcej interakcji na zewnątrz i kontaktów z osobami spoza wąskich grup rodzinnych, sąsiedzkich czy pracowniczych. Praca w usługach wymaga więc większego „przećwiczenia” kontaktów z obcymi oraz wpływa na wzrost zaufania do nich. Być może jest to uproszczenie zarówno świata kontaktów gospodarczych, jak i społecznych, ale można zaryzykować, że znaczenie powiązań i zaufania w usługach jest większe. Proste produkty działalności przemysłowej można szybciej skontrolować, w usługach większą rolę odgrywa zaufanie, że usługodawca odpowiednio się wywiąże ze swojego zadania. Warto zwrócić uwagę, że pozytywna zależność pomiędzy poziomem kapitału pomostowego a zatrudnieniem w usługach występuje w obu analizowanych podzbiorach podregionów.

Dla zmiennych opisujących poparcie dla partii politycznych w wyborach parlamentarnych w 2007 roku można wskazać pozytywną zależność w podregionach, w których wyborcy poparli Platformę Obywatelską oraz negatywną tam, gdzie poparcia udzielili Polskiemu Stronnictwu Ludowemu. Zależności te są jednak istotne statystycznie jedynie na obszarach silnie zurbanizowanych.

Zmienne zero-jedynkowe opisujące przynależność podregionów do czterech dużych regionów historycznych nie wykazują w przypadku całego zbioru danych żadnych istotnych zależności. Po wykluczeniu podregionów najsilniej zurbanizowanych jest widoczna dość słaba pozytywna zależność dla podregionów ziem zachodnich i północnych oraz słaba negatywna zależność dla podregionów w dawnym zaborze rosyjskim. Potwierdza to wcześniej zaobserwowane zależności, ale wskazuje jednocześnie, że podziały historyczne nie odgrywają decydującej roli w kształtowaniu wielkości zasobów kapitału społecznego.

W przypadku determinant wielkości zasobów nieformalnego kapitału społecznego wiążącego można również wskazać kilka czynników, które mają na nie dość istotny wpływ (tab. 4.18). Spośród charakterystyk społeczno-demograficznych najsilniejsze zależności obserwuje się między drugą składową a odsetkiem ludności miejskiej (negatywna) oraz odsetkiem rodzin wielodzietnych (pozytywna). Relacje te oraz ich siła są podobne we wszystkich analizowanych podzbiórach.

Kapitał wiążący cechuje zatem w największym stopniu obszary wiejskie. Ten typ kapitału można odnieść do wcześniej stosowanych w literaturze socjologicznej pojęć wspólnoty czy zakorzenienia. Społeczności wiejskie o większej zasiedloności charakteryzują się silniejszymi i gęstszymi mocnymi więziami rodzinnymi i sąsiedzkimi.

Warto zwrócić uwagę, że podregiony z obszaru Galicji wykazują się większymi zasobami kapitału wiążącego niż wskazywałyby na to udział ludności wiejskiej

Tab. 4.18. Korelacje pomiędzy drugą składową a cechami społecznymi, gospodarczymi, politycznymi i historycznymi podregionów

	Podregiony		
	ogółem (N = 66)	silnie zurbanizowane (N = 17)	pozostałe (N = 49)
Wyższe wykształcenie w 2002 r. w %	-0,392***	-0,351	-0,196
Ludność miejska w 2007 r. w %	-0,581***	-0,488**	-0,619***
Ludność w wieku poprodukcyjnym w 2007 r. w %	-0,132	-0,356	0,161
Rodziny z trojgiem lub z większą liczbą dzieci w 2002 r. w %	0,680***	0,569**	0,660***
Napływ ludności w latach 2000–2007 na 1000 mieszkańców	-0,107	0,118	-0,305**
Odpływ ludności w latach 2000–2007 na 1000 mieszkańców	-0,032	0,154	-0,278*
Pracujący w rolnictwie w 2007 r. w %	0,480***	0,230	0,371***
Pracujący w przemyśle w 2007 r. w %	-0,234*	0,251	-0,327**
Pracujący w usługach w 2007 r. w %	-0,443***	-0,315	-0,297**
Ludność aktywna ekonomicznie w 2007 r. %	-0,019	-0,150	0,239*
Bezrobocie w 2004 r. w %	-0,067	0,053	-0,369***
Poparcie dla PO w 2007 r. w %	-0,536***	-0,350	-0,454***
Poparcie dla PiS w 2007 r. w %	0,618***	0,687***	0,584***
Poparcie dla LiD w 2007 r. w %	-0,533***	-0,429*	-0,541***
Poparcie dla PSL w 2007 r. w %	0,335***	0,209	0,142
Ziemie zachodnie i północne	-0,298**	-0,095	-0,373***
Zabór austriacki	0,544***	0,360	0,564***
Zabór rosyjski	-0,060	-0,344	-0,051
Zabór pruski	-0,080	0,213	-0,075

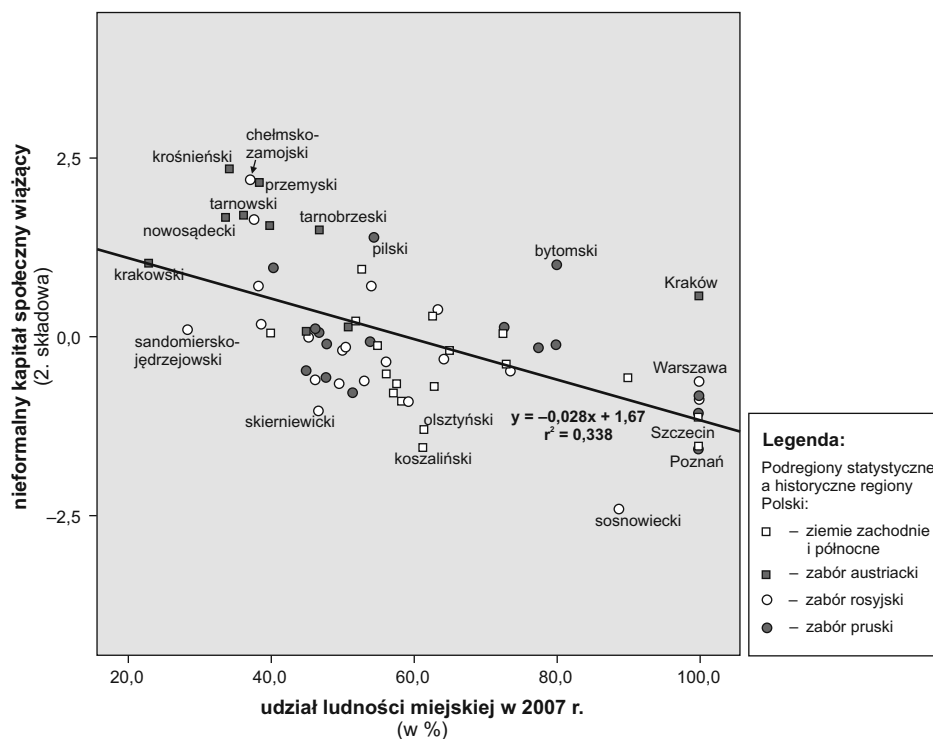
Uwagi: ***, **, * oznaczają współczynniki korelacji istotne statystycznie na poziomie odpowiednio 1%, 5% i 10%.

Źródło: opracowanie własne.

(znajdują się częściej powyżej linii trendu). Podregiony z obszaru ziem zachodnich i północnych częściej natomiast znajdują się poniżej linii dopasowania, co wskazuje na niższe zasoby, niż wynikałoby to ze średniej (ryc. 4.7).

W przypadku terenów dawnego zaboru pruskiego i rosyjskiego można wskazać jednostki rozrzucone po obu stronach linii trendu. W dawnej Kongresówce znajdują się podregiony o podobnych wartościach poziomu urbanizacji, które diametralnie się różnią poziomem kapitału wiążącego, np. chełmsko-zamojski (wysoki) oraz skier-niewicki (niski). Analizowany wykres warto porównać z mapą obrazującą zasoby formalnego kapitału pomostowego (ryc. 4.2).

Dla kapitału społecznego o charakterze wiążącym potwierdza się również hipoteza o destrukcyjnej roli migracji – zarówno napływ, jak i odpływ ludności są negatywnie skorelowane z wielkością tego typu kapitału. W przypadku cech opisujących strukturę gospodarki zależności są słabsze i dotyczą jedynie obszarów słabiej zurbanizowanych. Nie zaskakuje pozytywna korelacja pomiędzy wielkością zasobów kapitału wiążącego a udziałem ludności pracującej w rolnictwie, podobnie jak negatywne korelacje z udziałem pracujących w przemyśle oraz usługach. W wyniku moderni-

Ryc. 4.7. Zależność pomiędzy zasobami kapitału społecznego pomostowego a poziomem urbanizacji według położenia podregionów w historycznych regionach
Źródło: opracowanie własne.

zacji gospodarczej (wzrostu znaczenia przemysłu, a później usług) obserwowana jest opisana w poprzednim rozdziale modernizacja społeczna, czyli zanik tradycyjnych wspólnot. Warto zwrócić uwagę na to, że wyższa aktywność ekonomiczna ludności przekłada się na większe zasoby analizowanego kapitału. Podobnie jak w przypadku kapitału pomostowego potwierdza się również negatywny wpływ bezrobocia na zmniejszanie się tych zasobów.

Z jednej strony, wśród charakterystyk politycznych można zaobserwować wyraźną pozytywną korelację pomiędzy zasobami kapitału społecznego wiążącego a poparciem dla PiS (w mniejszym stopniu dla PSL). Z drugiej strony, zauważane są negatywne korelacje z poparciem dla PO i LiD wyrażonym w wyborach parlamentarnych.

Potwierdzają się hipotezy o wyższych zasobach poziomu kapitału wiążącego w dawnym zaborze austriackim oraz niższych na ziemiach zachodnich i północnych. Takich korelacji nie wykazano dla obszarów dawnego zaboru rosyjskiego czy pruskiego.

W przypadku trzeciej składowej opisującej kapitał społeczny pomostowy, ale o charakterze nieformalnym, tj. różnego rodzaju aktywności hobbystyczne, można zaobserwować bardzo nieliczne zależności z cechami społecznymi, gospodarczymi, politycznymi czy historycznymi podregionów (tab. 4.19). Jedynie na obszarach silnie zurbanizowanych widać pozytywny związek z poziomem edukacji oraz negatywny z odpływem ludności; są one jednak istotne statystycznie tylko na poziomie 5–10%.

Zależności te wiążą się ze stylem życia na obszarach miejskich i wśród osób lepiej wykształconych, które więcej czasu poświęcają na rozwój zainteresowań oraz na aktywność sportową. Wynika to zapewne również z faktu, że na obszarach miejskich jest gęstsza sieć placówek, w których można te aktywności rozwijać, a z których pochodzą dane zbierane przez GUS. W przypadku odpływu ludności najprawdopodobniej mamy do czynienia z podobnym zjawiskiem opisanym w kontekście analiz dla pierwszej składowej, czyli osłabieniem lub niszczeniem sieci powiązań w wyniku odpływu członków tych sieci. Dodatkowo pewne pozytywne zależności istnieją w podregionach położonych w historycznej Galicji, co można powiązać w pewien sposób z historycznymi tradycjami z czasów austriackich.

Analizy korelacji, w szczególności dla pierwszej i drugiej składowej, wskazują na pewne rozbieżności w rozkładzie kapitału społecznego w podregionach różniących się udziałem ludności miejskiej. W rzadkich przypadkach zależności te występują w obu wydzielonych typach obszarów. Częściej zależność jest charakterystyczna albo dla silnie zurbanizowanych obszarów, albo dla pozostałych obszarów. Aby uniezależnić się od wpływu tej zmiennej, obliczono korelacje cząstkowe między składowymi a przedstawionymi wcześniej wskaźnikami społeczno-gospodarczymi, kontrolując przy tym zmienną opisującą poziom urbanizacji (tab. 4.20).

W przypadku najbardziej istotnych dla tej analizy pierwszej i drugiej składowej, czyli kapitału społecznego pomostowego oraz wiążącego, otrzymane rezultaty potwierdzają niektóre wcześniejsze wyniki. W szczególności należy zwrócić uwagę na:

- silne pozytywne zależności pomiędzy kapitałem pomostowym a kapitałem ludzkim, aktywnością ekonomiczną oraz znaczeniem usług w regionalnej gospodarce;

Tab. 4.19. Korelacje pomiędzy trzecią składową główną a cechami społecznymi, gospodarczymi, politycznymi i historycznymi podregionów

	Podregiony		
	ogółem (N = 66)	silnie zurbanizowane (N = 17)	pozostałe (N = 49)
Wyższe wykształcenie w 2002 r. w %	0,067	0,421*	-0,032
Ludność miejska w 2007 r. w %	0,013	0,285	0,020
Ludność w wieku poprodukcyjnym w 2007 r. w %	0,054	0,161	0,053
Rodziny z trojgiem lub z większą liczbą dzieci w 2002 r. w %	0,071	-0,180	0,124
Napływ ludności w latach 2000–2007 na 1000 mieszkańców	-0,170	0,029	-0,219
Odpływ ludności w latach 2000–2007 na 1000 mieszkańców	-0,115	-0,419*	-0,047
Pracujący w rolnictwie w 2007 r. w %	0,032	-0,051	0,023
Pracujący w przemyśle w 2007 r. w %	-0,132	-0,378	-0,059
Pracujący w usługach w 2007 r. w %	0,053	0,338	0,025
Ludność aktywna ekonomicznie w 2007 r. %	0,092	0,200	0,081
Bezrobocie w 2004 r. w %	-0,036	-0,397	0,031
Poparcie dla PO w 2007 r. w %	-0,167	0,076	-0,224
Poparcie dla PiS w 2007 r. w %	0,171	0,035	0,187
Poparcie dla LiD w 2007 r. w %	0,030	-0,059	0,056
Poparcie dla PSL w 2007 r. w %	0,063	-0,344	0,094
Ziemie zachodnie i północne	-0,054	-0,429*	0,041
Zabór austriacki	0,285**	0,737***	0,218
Zabór rosyjski	-0,004	0,100	-0,030
Zabór pruski	-0,179	-0,041	-0,226

Uwagi: ***, **, * oznaczają współczynniki korelacji istotne statystycznie na poziomie odpowiednio 1%, 5% i 10%.

Źródło: opracowanie własne.

- silną negatywną zależność pomiędzy kapitałem pomostowym a znaczeniem przemysłu w regionalnej gospodarce (potwierdzoną również przez wskaźnik opisujący poparcie dla partii lewicowych);
- silną pozytywną zależność pomiędzy tradycyjnym stylem życia (rodziny wielodzietne, poparcie dla partii konserwatywnych) a kapitałem wiążącym;
- destrukcyjny wpływ migracji na kapitał wiążący, a w mniejszym stopniu na kapitał pomostowy (współczynniki nie są istotne statystycznie);
- destrukcyjny wpływ bezrobocia na obie formy kapitału społecznego;
- pozytywne korelacje ze wszystkimi typami kapitału dla podregionów dawnej Galicji;
- negatywną korelację z kapitałem wiążącym dla podregionów ziem zachodnich i północnych.

Tab. 4.20. Korelacje cząstkowe pomiędzy składowymi a cechami społecznymi, gospodarczymi, politycznymi i historycznymi podregionów kontrolowane ze względu na udział ludności miejskiej

	1. składowa	2. składowa	3. składowa
Wyższe wykształcenie w 2002 r. w %	0,660***	0,115	0,090
Rodziny z trojgiem lub z większą liczbą dzieci w 2002 r. w %	0,132	0,435***	0,157
Napływ ludności w latach 2000–2007 na 1000 mieszkańców	–0,027	–0,311**	–0,172
Odpływ ludności w latach 2000–2007 na 1000 mieszkańców	–0,160	–0,213*	–0,115
Pracujący w rolnictwie w 2007 r. w %	0,058	0,019	0,073
Pracujący w przemyśle w 2007 r. w %	–0,504***	–0,135	–0,137
Pracujący w usługach w 2007 r. w %	0,633***	0,165	0,085
Ludność aktywna ekonomicznie w 2007 r. %	0,503***	0,180	0,092
Bezrobocie w 2004 r. w %	–0,354***	–0,327***	–0,033
Poparcie dla PO w 2007 r. w %	0,107	–0,192	–0,264**
Poparcie dla PiS w 2007 r. w %	0,034	0,471***	0,204
Poparcie dla LiD w 2007 r. w %	–0,294**	–0,444***	0,027
Poparcie dla PSL w 2007 r. w %	–0,021	–0,194	0,110
Ziemie zachodnie i północne	0,022	–0,231*	–0,057
Zabór austriacki	0,300**	0,480***	0,302**
Zabór rosyjski	–0,078	–0,161	–0,002
Zabór pruski	–0,181	0,028	–0,184

Uwagi: ***, **, * oznaczają współczynniki korelacji istotne statystycznie na poziomie odpowiednio 1%, 5% i 10%.

Źródło: opracowanie własne.

Następnym krokiem służącym określeniu czynników w największym stopniu wpływających na wielkość zasobów kapitału społecznego różnego typu było zastosowanie analizy regresji wielorakiej. Zmiennymi zależnymi objaśnianymi w modelach regresji są kolejne składowe główne. Jako zmienne niezależne zostały wykorzystane natomiast czynniki zastosowane już wcześniej w analizie korelacji. Zgrupowano je w trzech kategoriach: czynników społeczno-demograficznych, gospodarczych oraz historycznych. Wykluczone zostały natomiast cechy opisujące poparcie wyborcze, gdyż na ich wielkość i zróżnicowanie przestrzenne oddziałuje wiele innych czynników. Na podstawie tych trzech grup stworzono kilka modeli regresji, wykorzystujących kolejno zmienne z każdej grupy oddzielnie (oprócz zero-jedynkowych zmiennych historycznych), a później kombinacje tych grup czynników³. Pełny model uwzględniał 14 zmiennych niezależnych.

³ Grupy cech oznaczono dla ułatwienia literami A (cechy społeczno-demograficzne), B (gospodarcze) i C (historyczne). Przykładowo w modelu A jako zmienne objaśniające użyto tylko cechy społeczno-demograficzne, w modelu B + C – cechy gospodarcze i historyczne, a w modelu A + B + C – wszystkie zmienne niezależne.

Analiza regresji wielokrotnej umożliwiła wyeliminowanie zmiennych wzajemnie z sobą skorelowanych oraz wskazanie czynników w największym stopniu w sposób istotny statystycznie wyjaśniających zróżnicowanie rozkładu analizowanej zmiennej zależnej. W tym celu zastosowano metodę eliminacji wstecznej, która z oryginalnego zbioru zmiennych usuwała w kolejnych iteracjach zmienne niezależne o najniższym poziomie istotności aż do zachowania tylko tych o istotności na poziomie co najmniej 10%.

W przypadku pierwszej i drugiej składowej zmienne niezależne użyte w pełnym modelu (A + B + C) w znacznym stopniu wyjaśniają zmienność obu zmiennych zależnych – odpowiednio 74,1 i 57,5%. Są one natomiast całkowicie nieprzydatne do zrozumienia zróżnicowania trzeciej z analizowanych składowych (jedynie 6,7%). Niestety w statystykach publicznych trudno znaleźć inne zmienne niezależne, które można by wykorzystać w tej analizie. Dla trzeciej składowej istotna statystycznie okazała się jedynie przynależność do dawnego zaboru austriackiego, wykazująca nieznaczny pozytywny wpływ na wielkość zasobów nieformalnego kapitału pomostowego. Z tego względu skupiono się jedynie na wyjaśnieniu najważniejszych determinant wielkości zasobów kapitału społecznego dwóch pierwszych rodzajów.

W przypadku składowej opisującej formalny kapitał społeczny pomostowy widać szczególnie wysoką pozytywną zależność z odsetkiem osób mających wyższe wykształcenie (model A). Zmienna ta lepiej wyjaśnia zróżnicowanie tego typu kapitału niż udział ludności miejskiej, który okazał się nieistotny statystycznie w modelu wykorzystującym jedynie czynniki społeczno-demograficzne (tab. 4.21). Spośród nich istotną statystycznie moc wyjaśniającą ma ponadto wskaźnik opisujący częstość występowania rodzin wielodzietnych. Co ciekawe, ma on znak dodatni. Wprawdzie jego siła jest zdecydowanie mniejsza niż w analogicznym modelu dla drugiej składowej (kapitał wiązący), ale – co interesujące – na obszarach, gdzie ludność wyznaje tradycyjne wartości, rozwijają się oba typy kapitału społecznego.

Wykorzystanie cech opisujących regionalne gospodarki zmienia nieco perspektywę analizy. W modelu B, wykorzystującym tylko te zmienne, najsilniejszy związek z wielkością kapitału pomostowego wykazuje odsetek pracujących w usługach. Ta zależność jest pozytywna, co może potwierdzać postawioną wcześniej hipotezę, że wspomniany rodzaj działalności gospodarczej sprzyja rozwojowi luźnych powiązań społecznych oraz uogólnionego zaufania. Na obszarach, gdzie dużą rolę ogrywa działalność przemysłowa, kapitał pomostowy jest natomiast słabszy. Na tej podstawie można wysnuć wniosek, że na obszarach rolniczych kapitał ten jest wyższy niż w podregionach przemysłowych, ale niższy niż w podregionach usługowych. Dodatkowo warto zwrócić uwagę, że im wyższa jest ogólna aktywność ekonomiczna ludności, tym wyższa jest również ich aktywność stowarzyszeniowa.

W modelu A + B widać, że zmienne o charakterze gospodarczym lepiej wyjaśniają zmienność zasobów kapitału pomostowego niż wykorzystany wcześniej wskaźnik kapitału ludzkiego, który wypadł z tego modelu. Odsetek osób z wyższym wykształceniem jest bowiem silnie skorelowany z udziałem pracujących w usługach. Ten drugi wskaźnik jednak w większym stopniu wykazuje korelację z analizowaną zmienną zależną. Sugeruje to, że na zasoby kapitału społecznego ma wpływ nie tylko

Tab. 4.21. Modele regresji wielokrotnej dla kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa)

		A	B	A + B	A + C	B + C	A + B + C
	Stała	-6,713***	-2,902***	3,985***	-6,427***	-3,523***	-5,090***
A	Wyższe wykształcenie	0,984***			1,296***		
	Ludność miejska			-0,657***	-0,472**		-0,716***
	Rodziny wielodzietne	0,376***			0,301*		
	Napływ ludności				-0,215**		
	Odpyły ludności			0,126*			
B	Pracujący w rolnictwie			-1,468***			
	Pracujący w przemyśle		-0,250***	-0,919***		-0,314***	
	Pracujący w usługach		0,605***			0,473***	1,100***
	Pracujący ogółem		0,352***	0,464***		0,468***	0,579***
	Bezrobocie						
C	Ziemie zachodnie i północne				0,369***	0,398***	0, 217***
	Zabór austriacki					0,285***	
	Zabór rosyjski						
	Zabór pruski				0,266**	0,187**	
Skorygowane R ²		0,575	0,642	0,722	0,638	0,723	0,741
Błąd standardowy oszacowania		0,652	0,598	0,528	0,602	0,526	0,509

Uwagi: tabela przedstawia współczynniki beta tylko dla zmiennych niezależnych, które nie zostały wyeliminowane z danego modelu; ***, **, * oznaczają, że współczynniki regresji są istotne statystycznie na poziomie odpowiednio 1%, 5% i 10%.

Źródło: opracowanie własne.

specyficzna organizacja gospodarki wynikająca z dominacji usług (wyznaczana tutaj przez wysokie ujemne współczynniki regresji przy wskaźnikach opisujących udział pracujących w rolnictwie i przemyśle), ale również stojące za nimi zasoby kapitału ludzkiego.

Zastanawia fakt, że jakkolwiek poziom urbanizacji wykazywał dodatnie korelacje proste ze wskaźnikami kapitału społecznego, to w modelach regresji, w których okazał się on istotny statystycznie, jego oddziaływanie jest ujemne. Wynika to z pewnością z tego, że w zbiorze najsilniej zurbanizowanych podregionów można znaleźć jednostki o wysokim i niskim poziomie zasobów tego kapitału. Wysokie zasoby są wyjaśniane, w zależności od modelu, przez udział ludności z wyższym wykształce-

niem lub odsetek pracujących w usługach. Równocześnie istnieje grupa zurbanizowanych i uprzemysłowionych podregionów województwa śląskiego oraz podregion wałbrzyski, które charakteryzują się bardzo niskimi zasobami kapitału pomostowego. W związku z tym negatywne znaki pojawiają się w różnych modelach przy wskaźnikach urbanizacji czy udziale pracujących w przemyśle.

Na podstawie modelu B + C regiony historyczne można uporządkować pod względem stopnia determinowania przez nie wyższego poziomu zasobów kapitału pomostowego: największym na ziemiach zachodnich i północnych, niższym w zaborze austriackim i pruskim, a najmniejszym w dawnym zaborze rosyjskim.

Ostatecznie, pełny model regresji wielokrotnej⁴ (A + B + C) wskazuje, że na wielkość zasobów kapitału społecznego pomostowego wpływa kombinacja czterech czynników. Spośród tych o dodatnim wpływie najistotniejszy okazuje się udział pracujących w usługach (na podstawie współczynnika korelacji semicząstkowej⁵ można stwierdzić, że wyjaśnia 30% całkowitej wariancji zmiennej zależnej), a na drugim miejscu – aktywność ekonomiczna ludności (wyjaśnia 25% wariancji). Niewielki dodatni wpływ ma położenie na ziemiach zachodnich i północnych (3% wariancji). Ujemny kierunek zależności pojawia się natomiast przy wskaźniku urbanizacji podregionów (11,5% wariancji).

Model uzyskany dla wszystkich podregionów jest spójny w dużej mierze z modelem otrzymanym po wykluczeniu ośmiu podregionów, które tworzą wyłącznie miasta (tab. 4.22). Istotne statystycznie są w tym przypadku jeszcze cztery zmienne, w tym zmienne określające położenie w regionach historycznych.

Gdy analizowano jedynie podzbiór podregionów, gdzie ludność miejska stanowi mniej niż 70%, znaczenie wskaźnika opisującego usługi nieco maleje, ale jest nadal bardzo istotne. Również w podregionach silnie zurbanizowanych (pow. 70% ludności miejskiej) kapitał pomostowy jest wyższy tam, gdzie dominują usługi, a nie przemysł. Istotnymi czynnikami okazują się również stopa bezrobocia oraz wskaźniki określające ruch migracyjny. Wyniki te znowu potwierdzają hipotezę o niszczącym oddziaływaniu bezrobocia na powiązania o charakterze pomostowym. Ciekawe wnioski można wysnuć z analizy współczynników regresji dla wskaźników napływu i odpływu ludności. W tym pierwszym przypadku intensywność powiązań wcale nie wzrasta. Mogłoby to sugerować, że na poziomie mikrospołecznym nie dochodzi do integracji społeczności lokalnej z nowymi mieszkańcami. Z jednej strony, w kontekście rozważań teoretycznych wydaje się to niekorzystne, gdyż odrzucenie

⁴ Tak uzyskany model regresji spełnia wszystkie niezbędne testy diagnostyczne dla regresji wielokrotnej: test F, normalnego rozkładu reszt z regresji, współliniowości, heteroskedastyczności oraz liniowego związku pomiędzy zmiennymi niezależnymi a zmienną zależną na cząstkowych wykresach regresji. Niepokoić może jeden odstający przypadek (Warszawa) o wysokiej odległości Mahalanobisa. Wykluczenie tego przypadku z modelu regresji daje podobne wyniki – w końcowym modelu pozostają te same cztery zmienne o zbliżonych wartościach współczynników beta. Moc wyjaśniająca jest tylko nieznacznie mniejsza (skorygowane $R^2 = 68,6\%$).

⁵ Współczynnik korelacji semicząstkowej (częściowej) stanowi miarę skorelowania pomiędzy zmienną niezależną a zmienną zależną po wyeliminowaniu wpływów jednej lub wielu innych zmiennych niezależnych. Kwadrat współczynnika korelacji semicząstkowej informuje, jaka część całkowitej wariancji zmiennej zależnej może być sprowadzona do wyłącznego wpływu tej zmiennej niezależnej.

Tab. 4.22. Modele regresji wielokrotnej dla pierwszej i drugiej składowej w wybranych podziorach podregionów

		1. składowa			2. składowa		
		U > 70% N = 17	U < 70% N = 49	U < 100% N = 58	U > 70% N = 17	U < 70% N = 49	U < 100% N = 58
	Stała	11,506**	-2,661***	-4,314***	10,574**	1,594	1,302
A	Wyższe wykształcenie	0,908***					
	Ludność miejska	-1,283***		-0,536***	-1,396**		
	Rodziny wielodzietne		0,254**	0,318**	1,300***	0,613***	0,688***
	Napływ ludności	-0,309**	-0,448***			-0,204*	-0,181*
	Odpływ ludności	0,327**	0,398***		-0,518**	-0,280**	
B	Pracujący w rolnictwie	-0,694***			-1,520***		
	Pracujący w przemyśle	-0,818***			-0,873**		
	Pracujący w usługach		0,670***	0,863***			
	Pracujący ogółem	0,307**		0,512***			-0,262**
	Bezrobocie		-0,453***			-0,483***	-0,443***
C	Ziemie zachodnie i północne	•			•		
	Zabór austriacki	•		-0,332**	•		
	Zabór rosyjski	•		-0,433***	•		
	Zabór pruski	•		-0,344***	•		
Skorygowane R ²		0,944	0,432	0,445	0,669	0,540	0,533
Błąd standardowy oszacowania		0,391	0,418	0,460	0,482	0,660	0,666

Uwagi: modele U > 70% i U < 70% obejmowały podzbiory podregionów o udziale liczby ludności miejskiej odpowiednio powyżej i poniżej 70%; w modelu U > 70% nie brano pod uwagę zmiennych opisujących przynależność do regionów historycznych ze względu na małą liczbę obserwacji dla każdego z nich (•); model U < 100% obejmował podzbiór podregionów bez jednostek złożonych wyłącznie z obszarów miejskich; tabela przedstawia współczynniki beta tylko dla zmiennych niezależnych, które nie zostały wyeliminowane z danego modelu; ***, **, * oznaczają, że współczynniki regresji są istotne statystycznie na poziomie odpowiednio: 1%, 5% i 10%.

Źródło: opracowanie własne.

obcych przybywających na dany teren uniemożliwia wykorzystanie zasobów z zewnątrz, z których ta zbiorowość mogłaby korzystać. Z drugiej strony, w wypadku emigracji otrzymany współczynnik regresji wskazuje na to, że odpływ ludności przyczynia się do budowania kapitału pomostowego. Dotyczy to zarówno obszarów silnie zurbanizowanych, jak i pozostałych podregionów. Być może mamy tutaj do

czynienia z utrzymywaniem kontaktów z jednostkami, które opuściły zbiorowość. Interpretację tę należy potraktować z ostrożnością – mogłaby ona zostać dokładniej wyjaśniona w badaniach jakościowych. Warto również wspomnieć, że oba modele zbudowane dla podzbiorów podregionów słabiej zurbanizowanych cechuje mniejsza moc wyjaśniająca, poniżej 50% wyjaśnionej wariancji zmiennej zależnej. Model regresji dla obszarów silnie zurbanizowanych wyjaśnia natomiast blisko 95% wariancji pierwszej składowej.

W przypadku analizy regresji wielokrotnej, w której zmienną zależną jest druga główna składowa⁶, czyli nieformalny kapitał społeczny wiążący, największą moc wyjaśniającą ma wskaźnik opisujący udział rodzin wielodzietnych (tab. 4.23). Zmiennej tej można przypisać blisko 30% wpływu na wyjaśnienie całkowitej wariancji zmiennej niezależnej. Pozostałe miary, które okazują się najbardziej istotne w pełnym modelu ($A + B + C$), to zmienna określająca przynależność do dawnego zaboru austriackiego oraz stopa bezrobocia. Położenie w Galicji oznacza nieco większe zasoby kapitału wiążącego. Potwierdza to zasiedziałość społeczności Polski południowej oraz znaczenie mocnych więzi wspólnotowych, w szczególności zorganizowanych wokół parafii. Im natomiast wyższa stopa bezrobocia, tym niższy poziom analizowanego kapitału społecznego.

Pozostałe zmienne pojawiają się w zależności od konfiguracji czynników użytych w modelach. Ponieważ są one z sobą skorelowane utrudnia to niekiedy interpretację. Na podstawie wartości współczynników dla charakterystyk gospodarczych uzyskanych w modelach B i $B + C$ (negatywne związki dla udziału w przemyśle i usługach) oraz ujemne wartości dla poziomu urbanizacji w modelu $A + B$ można stwierdzić, że kapitał wiążący jest silniej rozbudowany na obszarach wiejskich i rolniczych. W tym ostatnim przypadku zaskakuje jednak ujemny współczynnik regresji przy wskaźniku udziału pracujących w rolnictwie, co może wynikać ze współzależności niektórych zmiennych demograficznych i gospodarczych.

Analiza pełnego modelu $A + B + C$ na dodatkowych dwóch wydzielonych podziorach – bez podregionów miejskich oraz najsilniej zurbanizowanych – daje podobne rezultaty (tab. 4.22). Model ten jest bardziej odporny na zmiany niż model dla pierwszej składowej, gdzie w analizowanych podziorach zachodziły większe zmiany. W tym przypadku potwierdza się pozytywna rola tradycyjnych więzi rodzinnych oraz destrukcyjna rola wykluczenia ekonomicznego w kształtowaniu zasobów mocnych więzi. Nieco słabszym oddziaływaniem, ale wartym podkreślenia, charakteryzują się wskaźniki ruchu migracyjnego. Oba z nich mają znaki ujemne, co sugeruje, że w tym przypadku (nieco inaczej niż w kapitale pomostowym) przemieszczenia ludności powodują ubytki w zasobach kapitału wiążącego.

⁶ Podobnie jak w poprzednim przypadku pełny model regresji spełniał wszystkie niezbędne testy diagnostyczne. Nie zaobserwowano przypadków odstających, których wykluczenie mogłoby istotnie zmienić współczynniki regresji.

Tab. 4.23. Modele regresji wielokrotnej dla kapitału społecznego wiążącego (druga składowa)

		A	B	A + B	A + C	B + C	A + B + C
	Stała	-0,690	5,827***	1,531	0,282***	1,896***	-1,502***
A	Wyższe wykształcenie						
	Ludność miejska			-0,441**			
	Rodziny wielodzietne	0,762***		0,685***	0,555***		0,647***
	Napływ ludności			-0,227**			
	Odływ ludności	-0,266***					
B	Pracujący w rolnictwie			-0,348**			
	Pracujący w przemyśle		-0,276**			-0,170*	
	Pracujący w usługach		-0,500***			-0,416***	
	Pracujący ogółem		-0,328*				
	Bezrobocie		-0,431**	-0,336***			-0,205**
C	Ziemie zachodnie i północne						
	Zabór austriacki				0,339***	0,518***	0,259***
	Zabór rosyjski						
	Zabór pruski						
Skorygowane R ²		0,512	0,273	0,569	0,548	0,479	0,575
Błąd standardowy oszacowania		0,699	0,856	0,656	0,672	0,722	0,652

Uwagi: tabela przedstawia współczynniki beta tylko dla zmiennych niezależnych, które nie zostały wyeliminowane z danego modelu; ***, **, * oznaczają, że współczynniki regresji są istotne statystycznie na poziomie odpowiednio: 1%, 5% i 10%.

Źródło: opracowanie własne.

4.4. Zasoby kapitału społecznego na poziomie powiatów

Analiza zmienności wskaźników na poziomie powiatów wskazuje, że największe zróżnicowanie w tej skali geograficznej mają zmienne opisujące członkostwo w klubach zainteresowań oraz liczba organizacji pożytku publicznego (tab. 4.24). Można wskazać powiaty, w których nie zarejestrowano żadnej OPP. Wskaźniki liczby stowarzyszeń odznaczają się natomiast najmniejszą zmiennością.

Analiza wielkości zasobów kapitału społecznego na poziomie powiatów daje podobne rezultaty jak we wcześniejszych skalach geograficznych. W szczególności wykazuje podobieństwo do wyników uzyskanych w analizie głównych składowych na poziomie podregionów statystycznych. Transformacja zbioru siedmiu zmiennych

dostępnych dla 379 powiatów dała w rezultacie trzy główne składowe, które wyjaśniają 73,7% wariancji zmiennych, a więc nieco więcej niż na poziomie podregionów (tab. 4.25). Macierz składowych nie została poddana rotacji, gdyż takie zabiegi nie przynosiły poprawy interpretacji uzyskanych składowych.

Rozkład wartości ładunków dla poszczególnych głównych składowych przypomina ten uzyskany wcześniej dla podregionów, co potwierdza, że pomimo zmiany skali geograficznej i zmniejszenia liczby wskaźników nadal udaje się uchwycić to samo zjawisko. Pierwsza główna składowa wyjaśnia aż 37,3% wariancji pierwotnego zbioru zmiennych. Podobnie jak we wcześniejszej analizie opisuje ona przede wszystkim formalną aktywność stowarzyszeniową, wyznaczaną na podstawie liczby rejestrowanych organizacji (tab. 4.26). Dodatkowo dość duży ładunek wnosi tutaj wskaźnik opisujący członkostwo w klubach sportowych. Biorąc pod uwagę trzy wskaźniki o najwyższym ładunku, składową tę można zinterpretować jako opisującą formalny kapitał społeczny pomostowy.

Tab. 4.24. Statystyki opisowe wskaźników kapitału społecznego dla powiatów

Wskaźniki	Średnia	Wartość minimalna	Wartość maksymalna	Odchylenie standardowe	Współczynnik zmienności w %
stow_gus	18,65	8,20	50,20	5,53	29,7
art_czlonk	72,99	6,46	305,73	41,75	57,2
zaint_czlonk	54,11	1,62	506,00	50,36	93,1
sport_czlonk	227,92	19,77	791,66	98,78	43,3
stow_ngo.pl	23,14	4,98	66,40	7,48	32,3
opp_ngo.pl	1,29	0,00	9,19	1,16	89,9
kosc_czlonk	6,90	1,95	22,64	3,56	51,6

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 4.25. Analiza głównych składowych dla 7 wskaźników kapitału społecznego na poziomie 379 powiatów

Składowa	Początkowe wartości własne			Sumy kwadratów ładunków po wyodrębnieniu		
	ogółem	% wariancji	% skumul.	ogółem	% wariancji	% skumul.
1.	2,615	37,364	37,364	2,615	37,364	37,364
2.	1,426	20,378	57,742	1,426	20,378	57,742
3.	1,116	15,945	73,688	1,116	15,945	73,688
4.	0,615	8,783	82,471			
5.	0,561	8,021	90,492			
6.	0,539	7,704	98,196			
7.	0,126	1,804	100,000			

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 4.26. Ładunki czynnikowe dla wskaźników kapitału społecznego w macierzy składowych na poziomie 379 powiatów

Wskaźnik	Składowa		
	1.	2.	3.
stow_gus	0,889		
art_czlonk		0,773	
zaint_czlonk			0,806
sport_czlonk	0,583	0,474	
stow_ngo.pl	0,894		
opp_ngo.pl	0,715		
kosc_czlonk		0,671	-0,569

Uwagi: w tabeli uwzględniono wskaźniki o ładunkach czynnikowych powyżej $\pm 0,4$.

Źródło: opracowanie własne.

Następne 20% do wyjaśnienia wariancji wnosi druga składowa, dla której największe ładunki osiągają zmienna opisująca działalność w zespołach artystycznych oraz zaangażowanie w organizacje parafialne. Mniejszy jest wkład zmiennej opisującej udział w aktywności o charakterze sportowym. Wskaźniki wchodzące w skład tej głównej składowej pokrywają się w dużej mierze ze zmiennymi opisującymi pierwszą składową w analizie na poziomie województw (nazwanej tam powiązaniem wspólnotowymi) oraz drugą składową na poziomie podregionów (nieformalny kapitał społeczny wiążący). Wszystkie one były powiązane ze zmiennymi opisującymi mocne więzi przyjacielskie i sąsiedzkie, dla których na poziomie powiatów brakuje wiarygodnych wskaźników. Po raz trzeci wyniki analizy sugerują zatem, że zmienne opisujące część zaangażowania o charakterze hobbystycznym wyraża kapitał społeczny o charakterze wiążącym. Dla tej składowej będzie stosowane określenie identyczne jak dla drugiej składowej dla podregionów, czyli nieformalny kapitał społeczny wiążący.

Trzecia główna składowa wyjaśnia blisko 16% zmienności oryginalnych danych. W tym przypadku mamy do czynienia z jednej strony z silnym pozytywnym ładunkiem ze strony zmiennej opisującej zaangażowanie w działalność kół i klubów zainteresowań, a z drugiej strony z dość silnym negatywnym ładunkiem dla wskaźnika członkostwa w organizacjach parafialnych. Interpretacja tej składowej jest trudna. Można ją potraktować jako analogiczną do trzeciej składowej w analizie na poziomie podregionów oraz do piątej składowej w analizie na poziomie województw. Ujemny ładunek przy wskaźniku opisującym członkostwo w grupach przykościelnych sugeruje, że nie mamy do czynienia z mocnymi więziami wspólnotowymi. Potwierdza to fakt, że na poziomie podregionów analogiczna składowa miała ujemny ładunek przy wskaźniku opisującym zaangażowanie w życie społeczności lokalnej. Na poziomie podregionów mamy większy wkład wskaźników opisujących inne formy działalności o charakterze hobbystycznym. Wydaje się, że w obu przypadkach (na poziomie podregionów i powiatów) część zaangażowania w działalności hobbystyczne opisuje

nie tylko zakorzenienie w lokalnej społeczności, ale również pewne więzi o bardziej luźnym charakterze, które można zinterpretować jako nieformalny kapitał społeczny pomostowy.

Mapy obrazujące przestrzenny rozkład wartości dla poszczególnych składowych przedstawiają bardziej szczegółowy obraz w porównaniu z analogicznymi mapami dla podregionów⁷. Niektóre z podregionów, których wartości były dodatnie, zawdzięczają taki wynik wysokim wartościom dla jednego lub dwóch powiatów, podczas gdy pozostałe mają wartości ujemne.

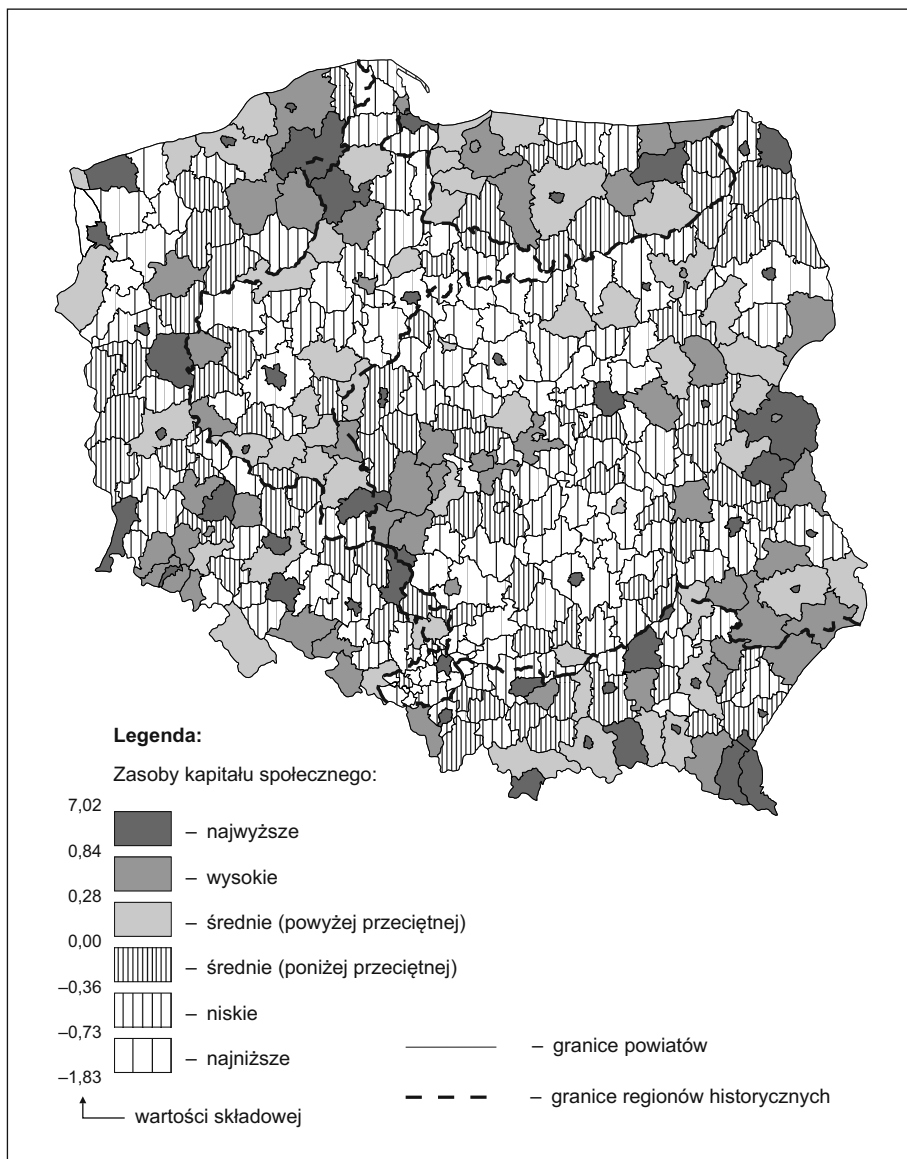
W przypadku pierwszej głównej składowej brakuje wyraźnych prawidłowości przestrzennych, które wyjaśniałyby taki, a nie inny rozkład zjawiska (ryc. 4.8). Formalny kapitał społeczny pomostowy koncentruje się w wielu przypadkach w miastach na prawach powiatu. Prawidłowość ta wiąże się z faktem, że wiele instytucji działających na większym obszarze jest z reguły rejestrowana w większych miastach. Wyjątkiem są powiaty grodzkie konurbacji górnośląskiej, które, poza Katowicami, charakteryzują się niskimi zasobami tego kapitału. Wiele powiatów ziemskich ma jednak stosunkowo wysokie zasoby kapitału społecznego pomostowego (wartości składowej powyżej zera). Większe skupiska takich powiatów występują: w Polsce południowej wzdłuż granicy państwa, na dużym obszarze między Rzeszowem a Zamościem, w okolicach Białej Podlaskiej i Siedlec, w dużej części województwa warmińsko-mazurskiego, w zachodniej części województwa łódzkiego oraz w południowej Wielkopolsce, na Pomorzu Środkowym oraz w okolicach Jeleniej Góry i Legnicy.

Bardzo niskimi zasobami omawianej formy kapitału społecznego cechuje się większość powiatów województwa śląskiego, północnej części województwa małopolskiego, większość obszaru województwa świętokrzyskiego, Mazowsza, Kujaw, środkowej Wielkopolski, Pomorza Gdańskiego oraz Zachodniego.

Wydaje się, że podziały historyczne odgrywają ograniczoną rolę w kształtowaniu tego zjawiska. W każdym z czterech analizowanych regionów występują powiaty z obu krańców skali, choć w przypadku dawnego zaboru austriackiego większość z nich reprezentuje średnie lub wysokie zasoby kapitału społecznego pomostowego. Podobnie jest na ziemiach zachodnich i północnych, choć tam częściej mamy do czynienia ze średnimi zasobami, czyli wartościami oscylującymi wokół zera. Na obszarze zaboru rosyjskiego występują natomiast rozległe tereny o bardzo niskim kapitale społecznym pomostowym, choć można znaleźć również takie powiaty, gdzie jest on wysoki.

W przypadku drugiej głównej składowej przestrzenny rozkład jest nieco odmienny (ryc. 4.9). Mamy tutaj do czynienia z rozległym i spójnym obszarem Polski południowej i wschodniej, charakteryzującym się wysokimi zasobami nieformalnego kapitału społecznego wiążącego. Wyróżnia się tu obszar województw małopolskiego, podkarpackiego oraz lubelskiego. W przypadku województwa podlaskiego wartości te okazałyby się pewnie wyższe, gdyby dostępne były dane o udziale w organizacjach kościelnych dla Kościoła prawosławnego. W województwie małopolskim jest

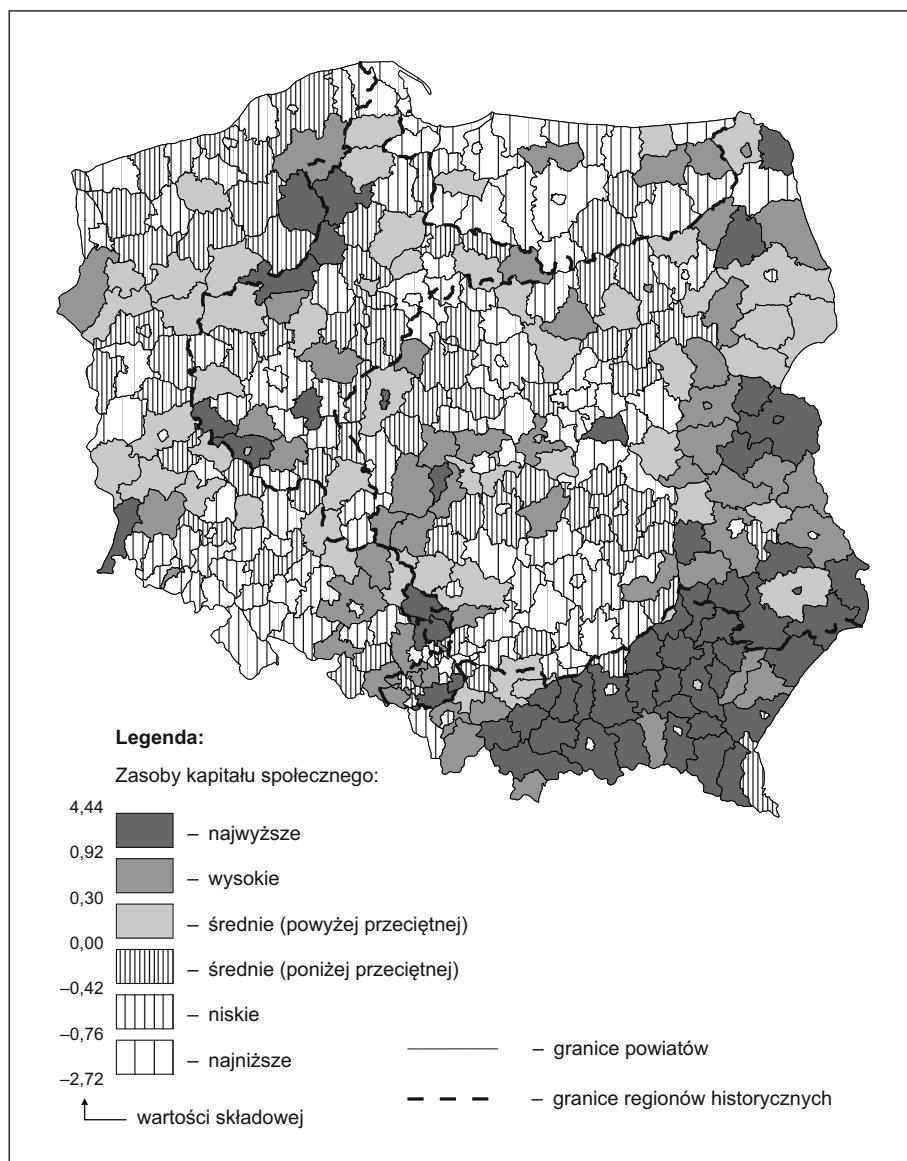
⁷ Warto jednak mieć na uwadze, że w analizie na poziomie podregionów pierwotny zbiór zmierzających zawierał dodatkowych pięć wskaźników nieanalizowanych na poziomie powiatów.

Ryc. 4.8. Zasoby formalnego kapitału społecznego pomostowego (wartości pierwszej głównej składowej) dla 379 powiatów

Źródło: opracowanie własne.

widoczna granica rozbiorowa. Na północ od niej wartości omawianej składowej są zdecydowanie niższe i kształtują się na podobnie niskim poziomie jak na większości terenów Polski centralnej. Wyjątkiem na tym obszarze jest, podobnie jak w przypad-

Ryc. 4.9. Zasoby nieformalnego kapitału społecznego wiążącego (wartości drugiej głównej składowej) dla 379 powiatów

Źródło: opracowanie własne.

ku pierwszej składowej, zachodnia część województwa łódzkiego (Sieradzkie) oraz dodatkowo obszary wokół Łodzi i Skierniewic. Na obszarze województwa śląskiego, poza centralnym obszarem, wartości tego wskaźnika są wysokie.

Na obszarze dawnego zaboru pruskiego (Wielkopolska, Kujawy, Pomorze Gdańskie) mamy w większości wypadków do czynienia z kapitałem społecznym o średniej wielkości. Wyjątkiem są obszary wzdłuż historycznej granicy z okresu II Rzeczypospolitej z dawnymi pruskimi terytoriami, na których często zasoby te są wysokie. Wspomniana historyczna granica jest w wielu miejscach dość wyraźna, zwłaszcza na Warmii i Mazurach, gdzie zasoby tej formy kapitału społecznego są bardzo niskie. Obszary ziem zachodnich i północnych charakteryzują się niskimi zasobami, poza niewielkimi terenami na Opolszczyźnie, w zachodniej części dolnośląskiego, południowej lubuskiego oraz południowej zachodniopomorskiego.

W przypadku trzeciej składowej wysokie wartości można zaobserwować na kilku dość zwartych obszarach, głównie w zachodniej części kraju (ryc. 4.10). Zasoby nieformalnego kapitału pomostowego znajdują się w zachodniopomorskim, na Kujawach i w środkowej Wielkopolsce, w okolicach Łodzi, Warszawy, Krakowa oraz na Górnym Śląsku. Na zachodzie tylko na kilku obszarach występują niskie zasoby tego kapitału: w Lubuskim, na Opolszczyźnie, w południowej Wielkopolsce i na Pomorzu Gdańskim. Za to na wschodzie kraju można wskazać tylko pojedyncze powiaty, w których wartości dla tej składowej są wyższe od przeciętnej. Na zdecydowanej większości są one niewielkie – w szczególności w dawnej Galicji, na Lubelszczyźnie i na Podlasiu.

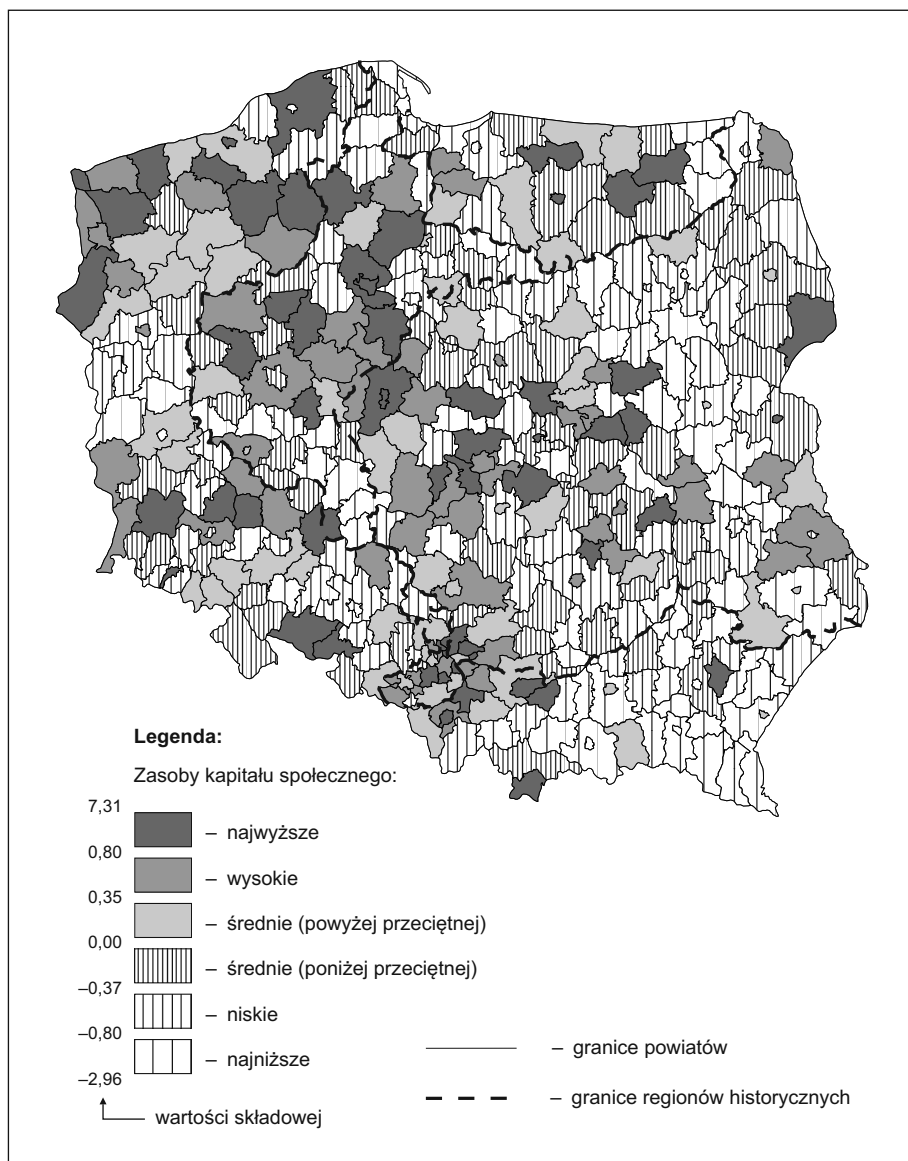
Mapa na rycinie 4.11 przedstawia syntetyczny obraz wielkości zasobów kapitału społecznego w Polsce na poziomie powiatów. Klasyfikacji dokonano, podobnie jak w poprzednim podrozdziale (tab. 4.27), używając dwóch pierwszych głównych składowych, przy czym dla każdej z nich wydzielono trzy klasy powiatów: o wysokich, średnich i niskich zasobach kapitału społecznego danego typu.

Dla czterech analizowanych historycznych regionów Polski można wyróżnić trzy typy dominujących w nich kombinacji kapitału społecznego pomostowego i wiążącego (tab. 4.28). Na obszarze dawnego zaboru austriackiego dominują powiaty z wysokim kapitałem wiążącym oraz wysokim bądź średnim kapitałem pomostowym. Obszary dawnych zaborów rosyjskiego i pruskiego charakteryzują się podobnym do

Tab. 4.27. Liczba i odsetek powiatów w poszczególnych klasach wielkości zasobów kapitału społecznego

		Kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)		
		niski (N = 147)	średni (N = 127)	wysoki (N = 105)
Kapitał społeczny wiążący (2. składowa)	wysoki (N = 112)	24 powiaty (6,3%)	48 powiatów (12,7%)	40 powiatów (10,6%)
	średni (N = 127)	64 powiaty (16,9%)	40 powiatów (10,6%)	23 powiaty (6,1%)
	niski (N = 140)	59 powiatów (15,6%)	39 powiatów (10,3%)	42 powiaty (11,1%)

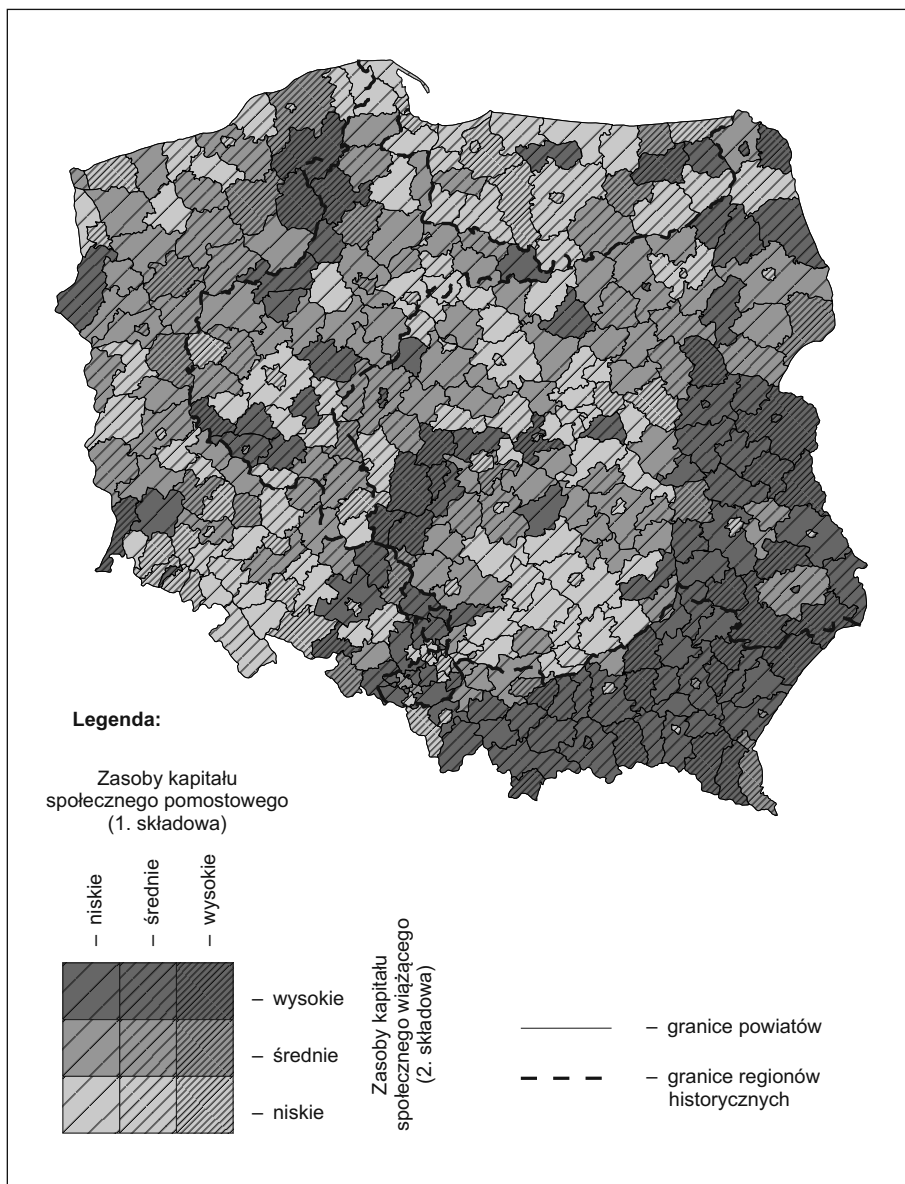
Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 4.10. Zasoby nieformalnego kapitału społecznego pomostowego (wartości trzeciej głównej składowej) dla 379 powiatów

Źródło: opracowanie własne.

siebie układem najczęściej występujących kombinacji zasobów kapitału społecznego, tj. niskim poziomem kapitału pomostowego oraz niskim bądź średnim kapitałem wiążącym, jednak w przypadku ziem dawnego zaboru rosyjskiego można znaleźć również powiaty o wysokich zasobach obu typów kapitału.

Ryc. 4.11. Wielkość zasobów kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa) oraz wiążącego (druga składowa) według powiatów

Źródło: opracowanie własne.

Trzeci typ reprezentują ziemie zachodnie i północne, gdzie najczęściej mamy do czynienia z niskimi zasobami kapitału społecznego wiążącego oraz wysokimi bądź średnimi zasobami kapitału pomostowego. W tym przypadku można zaobserwować największe rozproszenie analizowanych jednostek w różnych kategoriach.

Tab. 4.28. Powiaty w podziale na regiony historyczne według wielkości zasobów kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa) oraz wiążącego (druga składowa) (w %)

Zabór austriacki					Zabór rosyjski				
		Kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)					Kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)		
		niski	średni	wysoki			niski	średni	wysoki
Kapitał społeczny wiążący (2. składowa)	wysoki	14,3	34,7	22,4	Kapitał społeczny wiążący (2. składowa)	wysoki	4,2	11,8	14,6
	średni	8,2	2,0	10,2		średni	22,2	11,1	2,1
	niski	–	–	8,2		niski	18,1	9,0	6,9
Zabór pruski					Ziemie zachodnie i północne				
		Kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)					Kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)		
		niski	średni	wysoki			niski	średni	wysoki
Kapitał społeczny wiążący (2. składowa)	wysoki	11,0	12,3	2,7	Kapitał społeczny wiążący (2. składowa)	wysoki	2,7	4,4	5,3
	średni	20,5	11,0	5,5		średni	11,5	13,3	9,7
	niski	21,9	6,8	8,2		niski	15,0	18,6	19,5

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 4.29. Powiaty ziemskie i grodzkie według wielkości zasobów kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa) oraz wiążącego (druga składowa) (w %)

Powiaty ziemskie					Powiaty grodzkie				
		Kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)					Kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)		
		niski	średni	wysoki			niski	średni	wysoki
Kapitał społeczny wiążący (2. składowa)	wysoki	7,3	15,3	10,2	Kapitał społeczny wiążący (2. składowa)	wysoki	1,5	–	12,3
	średni	19,1	11,8	5,1		średni	6,2	4,6	10,8
	niski	15,3	11,1	4,8		niski	16,9	6,2	41,5

Źródło: opracowanie własne.

Pewna kombinacja typów kapitału społecznego dominuje więc lub ma duże znaczenie w danym historycznym regionie, ale nie jest ona charakterystyczna dla wszystkich jego części. Jedynie w dawnym zaborze austriackim można stwierdzić koncentrację i dominację powiatów o wysokich lub średnich zasobach obu typów kapitału. W pozostałych trzech regionach powiaty reprezentują różne kategorie.

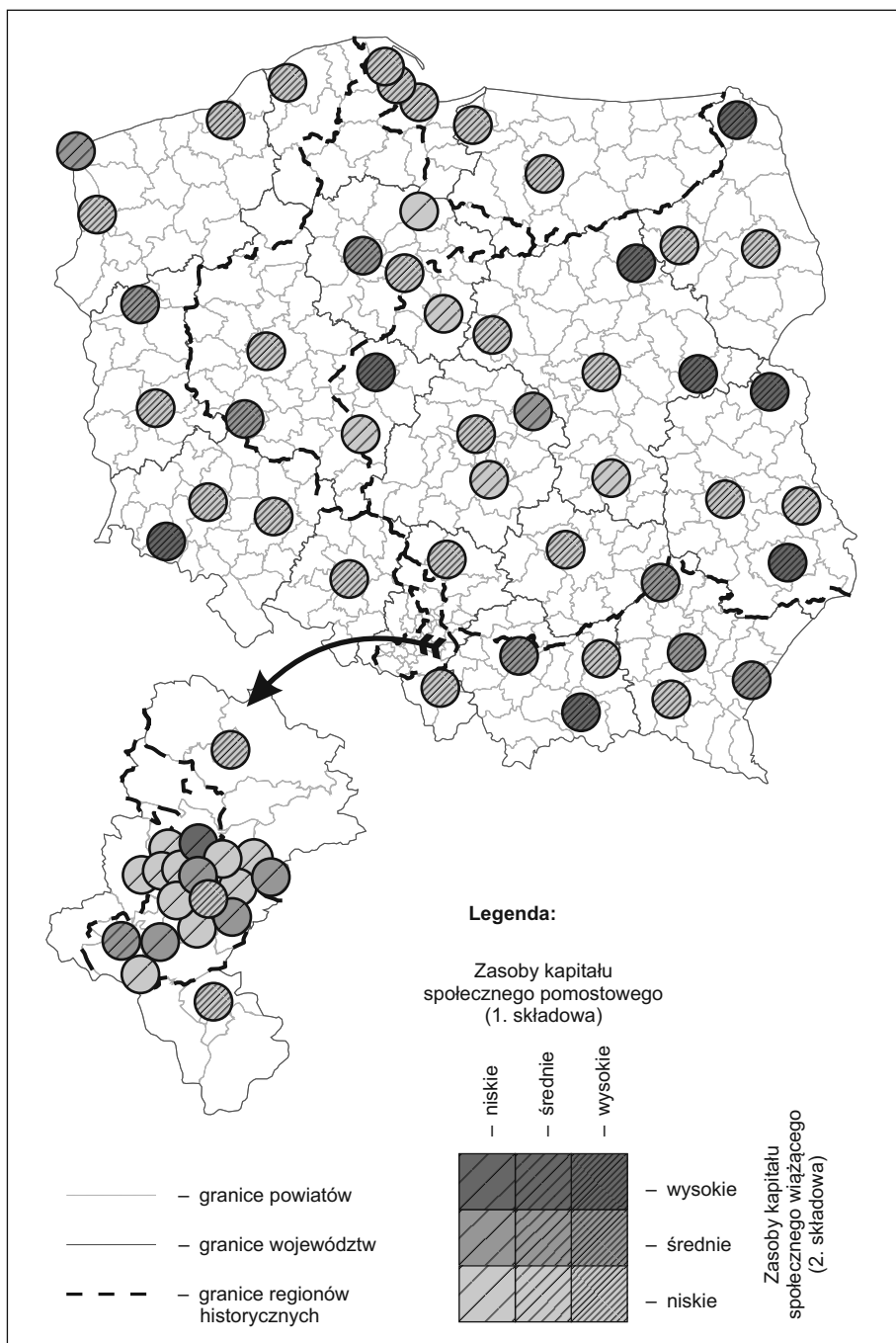
Ciekawe wyniki przynosi analiza tych samych typów kombinacji kapitału pomostowego i wiążącego w powiatach ziemskich i grodzkich (tab. 4.29). O ile w powiatach ziemskich zróżnicowanie jest nieduże, to w powiatach grodzkich najliczniejszą grupę stanowią jednostki o wysokich zasobach kapitału pomostowego oraz niskich zasobach kapitału wiążącego. Dość dużą grupę stanowią dwa skrajne typy: o niskich oraz o wysokich zasobach obu rodzajów kapitału.

Analiza przestrzenna dla powiatów grodzkich wskazuje, że miasta o niskich zasobach obu rodzajów kapitału społecznego koncentrują się w województwie śląskim (ryc. 4.12). Jedyne miasto spoza tego obszaru o takiej samej kombinacji to Grudziądz. Ponadto kilka miast środkowej Polski cechuje się również wartościami niskimi bądź średnimi dla obu rodzajów kapitału. Miasta o wysokich zasobach kapitału pomostowego i wiążącego są położone natomiast najczęściej na terenach Polski wschodniej i południowej. Zdecydowanie mniej jest ich w pozostałych częściach kraju – wyjątkami są tam Jelenia Góra i Konin (tab. 4.30).

Tab. 4.30. Powiaty grodzkie według wielkości zasobów kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa) oraz wiążącego (druga składowa)

		Kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)		
		niski (N = 16)	średni (N = 7)	wysoki (N = 42)
Kapitał społeczny wiążący (2. składowa)	wysoki (N = 9)	Piekary Śląskie		Biała Podlaska Jelenie Góra Konin Nowy Sącz Ostrołęka Siedlce Suwałki Zamość
	średni (N = 14)	Chorzów Jaworzno Mysłowice Żory	Rybnik Skierniewice Świnoujście	Bydgoszcz Gorzów Wielkopolski Kraków Leszno Przemyśl Rzeszów Tarnobrzeg
	niski (N = 42)	Bytom Dąbrowa Górnicza Gliwice Grudziądz Jastrzębie Zdrój Ruda Śląska Siemianowice Śląskie Sosnowiec Świętochłowice Tychy Zabrze	Kalisz Piotrków Trybunalski Radom Włocławek	Białystok Bielsko-Biała Chełm Częstochowa Elbląg Gdańsk Gdynia Katowice Kielce Koszalin Krosno Legnica Lublin Łomża Łódź Olsztyn Opole Płock Poznań Ślupsk Sopot Szczecin Tarnów Toruń Warszawa Wrocław Zielona Góra

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 4.12. Wielkość zasobów kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa) oraz wiążącego (druga składowa) w powiatach grodzkich

Źródło: opracowanie własne.

5. Kapitał społeczny a rozwój gospodarczy w skali regionalnej i lokalnej

Ostatnie dwa pytania badawcze postawione w podrozdziale *Cele, pytania badawcze i zakres pracy* odnoszą się do kwestii wpływu wielkości zasobów kapitału społecznego na rozwój gospodarczy w skali regionalnej i lokalnej. Zgodnie z przedstawionymi wcześniej założeniami wpływ ten jest badany przy uwzględnieniu pośredniczącej roli kapitału społecznego. Według teorii ma on się bowiem przyczyniać do lepszego i sprawniejszego wykorzystania zasobów kapitału ekonomicznego bądź ludzkiego. Logika analizy wymaga zatem traktowania różnych rodzajów kapitału społecznego jako dodatkowych czynników w modelu regresji dla wzrostu gospodarczego, uwzględniającym klasyczne czynniki – kapitał ekonomiczny i kapitał ludzki. Jeżeli dodanie kapitału społecznego istotnie się przyczynia do lepszego objaśnienia zmiennej zależnej, to można wtedy uznać jego rolę za znaczącą w procesach gospodarczych. Pozwala to również stwierdzić, czy kapitał społeczny i jego różne rodzaje wpływają na przyspieszenie bądź spowolnienie tempa wzrostu gospodarczego, a jeśli tak, to w jakim stopniu w porównaniu z kapitałem ekonomicznym czy ludzkim. Główna analiza jest prowadzona na zbiorze podregionów, a dodatkowe obliczenia wykonano dla powiatów grodzkich.

5.1. Kapitał społeczny a rozwój gospodarczy w podregionach

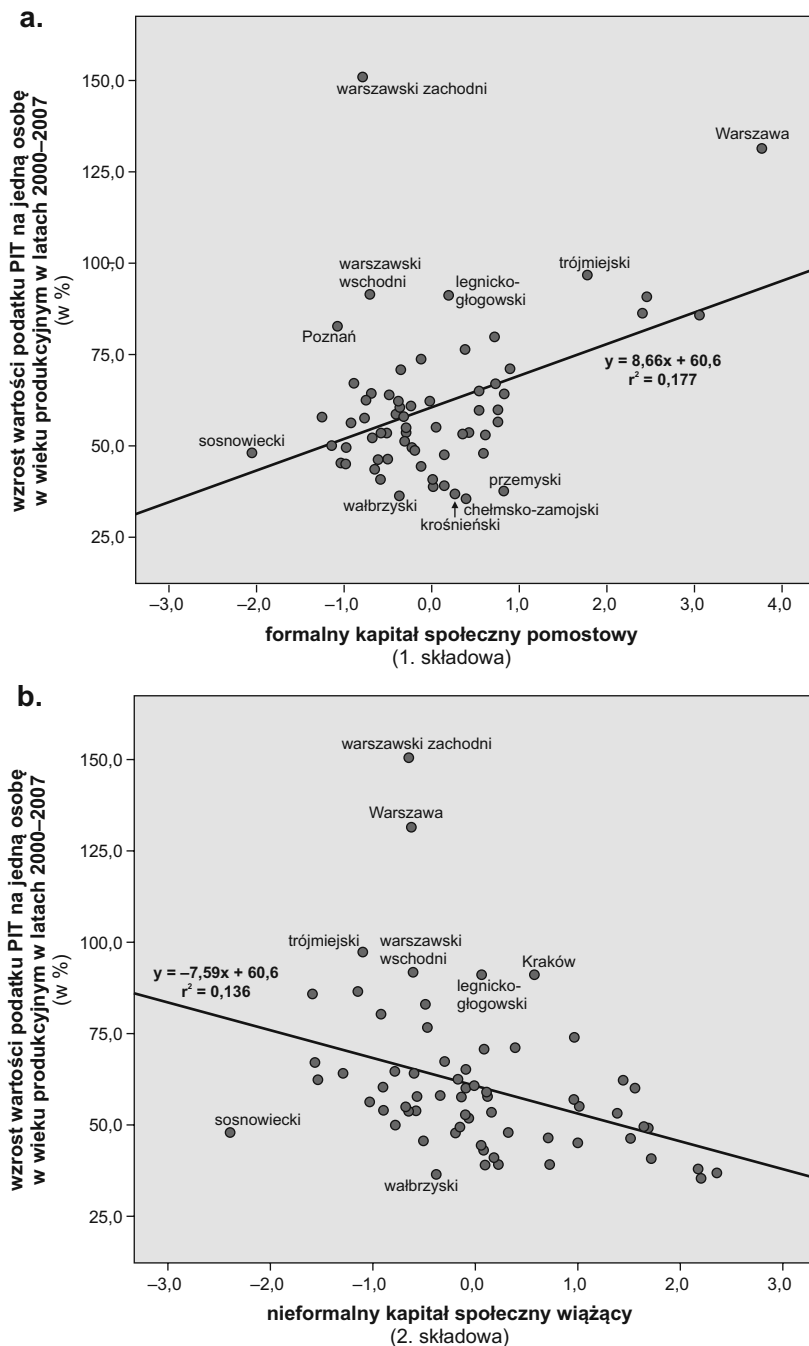
Na poziomie podregionów przeprowadzono analizę regresji dla dwóch zmiennych określających tempo wzrostu gospodarczego: wzrostu wartości podatku od osób fizycznych (PIT) przypadającego na jedną osobę w wieku produkcyjnym w latach 2000–2007 oraz wzrostu wielkości produktu krajowego brutto (PKB) *per capita* w latach 2000–2007. Pierwsza zmienna odnosi się do indywidualnych dochodów oraz przeciętnego tempa bogacenia się zbiorowości, druga natomiast – do przyrostu wartości działalności gospodarczej wszystkich sektorów regionalnych gospodarek przeliczonej na jednego mieszkańca. Dodatkowo stworzono modele regresji dla zmiennych określających poziom rozwoju gospodarczego regionów: wartość podatku PIT na jedną osobę w wieku produkcyjnym i wielkość PKB *per capita* w 2007 roku oraz poziom przedsiębiorczości ujęty przez średnią liczbę prywatnych podmiotów gospodarczych na 1000 osób w wieku produkcyjnym w latach 2000–2007.

Wykresy prostych zależności pomiędzy tempem wzrostu wartości płaconego podatku od osób fizycznych w latach 2000–2007 a wielkościami zasobów kapitału społecznego różnego rodzaju wskazują, że zmienne te są z sobą skorelowane. Im większe zasoby formalnego kapitału pomostowego, tym szybsze tempo wzrostu dochodów mieszkańców (ryc. 5.1a). Współczynnik korelacji dla tej zależności wynosi 0,42, a po wykluczeniu podregionu warszawskiego zachodniego wzrasta do 0,57.

W przypadku tej zależności na przebieg linii trendu ma wpływ kilka podregionów tworzonych przez duże miasta, w których zasoby kapitału pomostowego są wysokie. Wśród pozostałych podregionów ta zależność jest mniej jednoznaczna. Ponadto można zaobserwować rozproszenie punktów po obu stronach linii dopasowania. Wśród podregionów, w których tempo wzrostu jest niższe niż wynikałoby to z poziomu zasobów kapitału pomostowego, znajdują się podregiony Polski wschodniej i południowej (krośnieński, przemyski, chełmsko-zamojski, suwalski) oraz przechodzący trudności gospodarcze podregion wałbrzyski. Zdecydowanie powyżej linii trendu znalazły się natomiast podregiony otaczające duże miasta (wspomniany wcześniej warszawski zachodni, jak również warszawski wschodni czy poznański), niektóre duże miasta (Warszawa, Trójmiasto) oraz podregion legnicko-głogowski. Wskazuje to, że na tempo wzrostu gospodarczego wyrażone wzrostem wartości podatku PIT mają wpływ również inne czynniki.

Dla zasobów kapitału wiążącego zależność z analizowanym wskaźnikiem wzrostu gospodarczego jest ujemna (ryc. 5.1b). Współczynnik korelacji wynosi $-0,37$, a po odrzuceniu dwóch odstających przypadków podregionu warszawskiego zachodniego i Warszawy zwiększa się do $-0,41$. Wprawdzie siła tego związku jest słabsza niż w przypadku pierwszej składowej, ale zależność ta okazuje się bardziej jednoznaczna dla całego zbioru podregionów. Również na tym wykresie zależności można zauważyć rozrzut badanych jednostek wokół linii trendu. Powyżej niej najbardziej oddalone punkty reprezentują podregiony dużych miast oraz obszarów je otaczających.

Dla trzeciej składowej głównej opisującej zasoby nieformalnego kapitału pomostowego nie da się wskazać liniowej zależności z tempem wzrostu gospodarczego wyrażonym wzrostem wartości podatku PIT. Brak również wyraźnych związków pomiędzy wielkościami kapitału społecznego różnego rodzaju a tempem wzrostu PKB w podregionach. Można postawić hipotezę o występowaniu związków pomiędzy indywidualnymi dochodami jednostek i tempem ich bogacenia się a posiadanymi przez nie zasobami kapitału społecznego. Kapitał pomostowy teoretycznie powinien sprzyjać lepszemu wykorzystaniu zasobów sieci, w których uczestniczą, co może ułatwiać znalezienie pracy, zakładanie własnej działalności gospodarczej, poszukiwanie zleceń, kontrahentów itp., a poprzez to przyczyniać się do szybszego podnoszenia ich dochodów. Większe angażowanie się w bardziej zamknięte sieci kapitału wiążącego może się jednak przekładać na korzystanie z ciągle tych samych zasobów oraz ograniczanie pomysłowości i przedsiębiorczości. W kontekście całej gospodarki znaczenie kapitału społecznego jest natomiast mniejsze, o czym świadczy brak związków ze wskaźnikiem opisującym wzrost PKB *per capita*. Na tempo wzrostu całej gospodarki większy wpływ mają klasyczne czynniki, a w szczególności kapitał ekonomiczny.

Ryc. 5.1. Zależność pomiędzy wzrostem wartości podatku od osób fizycznych a zasobami kapitału społecznego pomostowego (a) i wiążącego (b) dla 66 podregionów

Źródło: opracowanie własne.

Abstrahując od zarysowanego wcześniej kierunku zależności pomiędzy kapitałem społecznym a wzrostem gospodarczym, to być może poziom dochodów oraz związany z nim styl życia i wartości wpływają na wybór zaangażowania w takie, a nie inne rodzaje sieci powiązań. Lepiej zarabiający, wykształceni mieszkańcy miast częściej się angażują w działalność stowarzyszeniową, a słabiej zarabiający mieszkańcy wsi poprzestają na tradycyjnych więziach rodzinnych i sąsiedzkich.

Tabela 5.1 przedstawia współczynniki korelacji pomiędzy analizowanymi zmiennymi opisującymi wzrost gospodarczy i poziom rozwoju gospodarczego a wielkością zasobów kapitału społecznego różnego rodzaju. Uwidaczniają się, podobnie jak

Tab. 5.1. Korelacje pomiędzy wskaźnikami wzrostu gospodarczego i poziomu rozwoju gospodarczego a zasobami kapitału społecznego w podregionach

	Podregiony		
	ogółem (N = 66)	silnie zurbanizowane (N = 17)	pozostałe (N = 49)
Formalny kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)			
Wartość podatku PIT na jedną osobę w wieku produkcyjnym w 2007 r.	0,557***	0,757***	-0,140
Wzrost wartości podatku PIT na jedną osobę w wieku produkcyjnym w latach 2000–2007	0,420***	0,856***	-0,249*
Produkt krajowy brutto <i>per capita</i> w 2007 r.	0,626***	0,758***	-0,120
Wzrost produktu krajowego brutto <i>per capita</i> w latach 2000–2007	-0,103	-0,012	-0,373***
Poziom przedsiębiorczości	0,590***	0,878***	-0,182
Nieformalny kapitał społeczny wiążący (2. składowa)			
Wartość podatku PIT na jedną osobę w wieku produkcyjnym w 2007 r.	-0,429***	-0,191	-0,390***
Wzrost wartości podatku PIT na jedną osobę w wieku produkcyjnym w latach 2000–2007	-0,368***	-0,073	-0,376***
Produkt krajowy brutto <i>per capita</i> w 2007 r.	-0,399***	-0,153	-0,495***
Wzrost produktu krajowego brutto <i>per capita</i> w latach 2000–2007	0,020	0,210	-0,019
Poziom przedsiębiorczości	-0,535***	-0,372	-0,540***
Nieformalny kapitał społeczny pomostowy (3. składowa)			
Wartość podatku PIT na jedną osobę w wieku produkcyjnym w 2007 r.	-0,083	0,027	-0,167
Wzrost wartości podatku PIT na jedną osobę w wieku produkcyjnym w latach 2000–2007	-0,100	0,158	-0,181
Produkt krajowy brutto <i>per capita</i> w 2007 r.	-0,061	0,012	-0,166
Wzrost produktu krajowego brutto <i>per capita</i> w latach 2000–2007	-0,187	-0,290	-0,165
Poziom przedsiębiorczości	0,025	0,312	-0,072

Uwagi: ***, ** oraz * oznaczają współczynniki korelacji istotne na poziomie odpowiednio: 1%, 5% i 10%.

Źródło: opracowanie własne.

w poprzednim rozdziale, różnice pomiędzy obszarami o różnym poziomie urbanizacji. Na obszarach silnie zurbanizowanych można zaobserwować silne pozytywne zależności dla formalnego kapitału pomostowego, natomiast na pozostałych obszarach – negatywne zależności o średniej sile dla nieformalnego kapitału wiążącego. Aby się uniezależnić od wpływu hierarchii osadniczej, obliczono korelacje cząstkowe kontrolowane ze względu na udział ludności miejskiej (tab. 5.2). Jedynie w przypadku składowej opisującej formalny kapitał pomostowy okazała się ona nadal skorelowana w sposób istotny statystycznie ze zmiennymi opisującymi poziom rozwoju gospodarczego oraz tempo wzrostu gospodarczego (oprócz wzrostu PKB *per capita*). Kapitał wiążący okazał się natomiast skorelowany negatywnie jedynie dla zmiennej opisującej poziom przedsiębiorczości w podregionach.

Analiza korelacji nie przynosi jednak rozstrzygającej odpowiedzi o rzeczywistym wpływie zasobów kapitału społecznego na wzrost gospodarczy. Jego rolę należy bowiem uwzględnić w kontekście innych czynników – kapitału ekonomicznego i ludzkiego. Takie podejście badawcze stosowało już z powodzeniem wielu badaczy kapitału społecznego (Whiteley, 2000; Rupasingha i in., 2002; Knack, 2003; Beugelsdijk, van Schaik, 2005; Herbst, 2007; Miguel i in., 2005; Sztaudynger, 2005; Blume, Sack, 2008).

Modele wzrostu gospodarczego, które będą przedmiotem analizy regresji wielokrotnej w tym rozdziale, można rozpisać następująco:

– podstawowy model wzrostu gospodarczego:

$$\Delta GOSP_{t_1 \rightarrow t_n} = \beta_0 + \beta_1 \cdot GOSP_{t_1} + \beta_2 \cdot KAP_EKON_t + \beta_3 \cdot KAP_LUDZ_t + \varepsilon_t;$$

Tab. 5.2. Korelacje cząstkowe pomiędzy wskaźnikami wzrostu gospodarczego i poziomu rozwoju gospodarczego a zasobami kapitału społecznego w podregionach kontrolowane ze względu na udział ludności miejskiej

	Formalny kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)	Nieformalny kapitał społeczny wiążący (2. składowa)	Nieformalny kapitał społeczny pomostowy (3. składowa)
Wartość podatku PIT na jedną osobę w wieku produkcyjnym w 2007 r.	0,378***	–0,006	–0,136
Wzrost wartości podatku PIT na jedną osobę w wieku produkcyjnym w latach 2000–2007	0,287**	–0,169	–0,116
Produkt krajowy brutto <i>per capita</i> w 2007 r.	0,491***	0,039	–0,103
Wzrost produktu krajowego brutto <i>per capita</i> w latach 2000–2007	–0,076	–0,031	–0,187
Poziom przedsiębiorczości	0,435***	–0,217*	0,022

Uwagi: ***, ** oraz * oznaczają współczynniki korelacji istotne na poziomie odpowiednio: 1%, 5% i 10%.

Źródło: opracowanie własne.

- model wzrostu gospodarczego uwzględniający kapitał społeczny:

$$\Delta GOSP_{t_1 \rightarrow t_n} = \beta_0 + \beta_1 \cdot GOSP_{t_1} + \beta_2 \cdot KAP_EKON_t + \beta_3 \cdot KAP_LUDZ_t + \\ + \beta_4 \cdot KAP_SPOL_t + \varepsilon_i$$

gdzie:

$\Delta GOSP_{t_1 \rightarrow t_n}$ – tempo wzrostu gospodarczego w okresie t (od t_1 do t_n),

$GOSP_{t_1}$ – poziom rozwoju gospodarczego na początku analizowanego okresu t_1 ,

KAP_EKON_t – wielkość zasobów kapitału ekonomicznego w okresie t ,

KAP_LUDZ_t – wielkość zasobów kapitału ludzkiego w okresie t ,

KAP_SPOL_t – wielkość zasobów kapitału społecznego w okresie t .

Gdy zmienną zależną jest poziom rozwoju gospodarczego na końcu analizowanego okresu t_n , odpowiadające tej sytuacji modele regresji wyglądają następująco:

$$GOSP_{t_n} = \beta_0 + \beta_1 \cdot KAP_EKON_t + \beta_2 \cdot KAP_LUDZ_t + \varepsilon_i$$

oraz

$$GOSP_t = \beta_0 + \beta_1 \cdot KAP_EKON_t + \beta_2 \cdot KAP_LUDZ_t + \beta_3 \cdot KAP_SPOL_t + \varepsilon_i.$$

W pierwszym modelu regresji dla zmiennej objaśnianej określającej tempo wzrostu wartości płaconego podatku PIT w latach 2000–2007 uwzględniono trzy zmienne objaśniające: wartość podatku PIT w 2000 roku, średnią wielkość nakładów inwestycyjnych przedsiębiorstw w latach 2002–2007¹ oraz odsetek osób z wyższym wykształceniem w 2002 roku². Wyjaśnia on 54,6% zmienności zmiennej zależnej³. W tym modelu można jednak zauważyć dwa odstające przypadki podregionów warszawskiego zachodniego i wschodniego. Ich wykluczenie powoduje, że rozkład reszt z regresji zbliża się do pożądanego rozkładu normalnego, a poziom skorygowanego R^2 wzrasta do 64,5%. By jednak nie tracić informacji dla tych dwóch obserwacji, model uzupełniono o zmienną zero-jedynkową opisującą podregiony otaczające największe miasta Polski wydzielone jako podregiony, określoną mianem „obszary metropolitalne”. Tempo wzrostu gospodarczego w podregionach nie wynika bowiem jedynie z jego własnych zasobów, ale również z poziomu rozwoju sąsiednich regionów, które na niego wpływają. Szczególnie duży wpływ mają szybko rozwijające się metropolie, stąd też dodatkowa zmienna uwzględnia to oddziaływanie. Podobny wskaźnik opisujący tzw. procesy rozlewania się (*spill over*) zastosowano w badaniach roli kapitału społecznego w rozwoju europejskich regionów (Beugelsdijk, van Schaik, 2005), w których dla każdego regionu dodano zmienną opisującą średni poziom roz-

¹ Ze względu na zmienność wielkości nakładów inwestycyjnych wybrano średnią wartość dla okresu dostępnego w BDR GUS w jak największym stopniu pokrywającym się z analizowanym okresem wzrostu gospodarczego.

² Dane o strukturze wykształcenia zostały zaczerpnięte z Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 roku.

³ Część zmiennych w modelu (poza zmiennymi opisującymi kapitał społeczny) została poddana transformacji logarytmicznej ze względu na ich odchylenie od rozkładu normalnego oraz wywołany tym brak heteroskedastyczności modelu. Zmiana ta umożliwiła spełnienie warunków niezbędnych do prawidłowego przeprowadzenia analizy regresji.

woju gospodarczego regionów sąsiednich. W niniejszej pracy po dodaniu zmiennej opisującej sąsiedztwo z metropolią poziom wyjaśnienia modelu przy uwzględnieniu wszystkich podregionów wzrósł do 71,1%. Stanowi on podstawowy model wzrostu gospodarczego (tab. 5.3, model 1), do którego dodawano wskaźniki kapitału społecznego, stanowiące wynik analizy głównych składowych z poprzedniego rozdziału.

Pomimo że wskaźniki kapitału pomostowego i wiążącego wykazywały korelacje z tempem wzrostu płaconego podatku PIT, to po dodaniu ich do modelu regresji okazuje się, że nie wnoszą one żadnego wkładu w lepsze wyjaśnienie zróżnicowania zmiennej objaśnianej. Żaden ze wskaźników, dodawanych pojedynczo lub razem, nie ma istotnego wpływu na wzrost gospodarczy (tab. 5.3, modele 2a–2d). Wyniki te wskazują, że na wzrost zamożności mieszkańców największy wpływ ma ich poziom wykształcenia oraz wielkość nakładów inwestycyjnych w przedsiębiorstwach. Ten ostatni czynnik ma również najbardziej istotny wpływ na tempo wzrostu produktu krajowego brutto w podregionach (tab. 5.4). Dodanie wskaźników kapitału społecznego w modelu dla wzrostu wartości PKB *per capita* również nie miało istotnego znaczenia dla poprawy jego dopasowania. Wynika to oczywiście z faktu, że żaden z nich nie wykazywał liniowych zależności ze zmienną objaśnianą.

Następne modele (tab. 5.5) obrazują wpływ różnych czynników na poziom rozwoju gospodarczego oraz poziom przedsiębiorczości podregionów. Dla każdej zmiennej objaśnianej przedstawiono model uwzględniający wszystkie zmienne objaśniające (modele 1a, 2a i 3a) oraz model ze zmiennymi wykluczonymi metodą eliminacji

Tab. 5.3. Modele regresji dla wzrostu wartości podatku PIT w latach 2000–2007 na jedną osobę w wieku produkcyjnym uwzględniające wskaźniki kapitału ekonomicznego i ludzkiego (1) oraz kapitału społecznego (2a–2d)

	1	2a	2b	2c	2d
Stała	3,152***	3,203***	3,412***	3,193***	3,468***
Wartość PIT w 2000 r.	–0,308**	–0,329**	–0,324**	–0,314**	–0,334**
Nakłady inwestycyjne	0,516***	0,525***	0,486***	0,514***	0,485***
Wyższe wykształcenie	0,595***	0,638***	0,593***	0,602***	0,605***
Obszary metropolitalne	0,410***	0,403***	0,408***	0,406***	0,403***
Formalny kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)		–0,046			–0,004
Nieformalny kapitał społeczny wiążący (2. składowa)			–0,089		–0,090
Nieformalny kapitał społeczny pomostowy (3. składowa)				–0,024	–0,029
Skorygowane R ²	0,711	0,707	0,712	0,707	0,703
Błąd standardowy oszacowania	0,157	0,158	0,156	0,158	0,159

Uwagi: tabela zawiera współczynniki beta dla wszystkich zmiennych niezależnych zastosowanych w poszczególnych modelach; ***, ** oraz * oznaczają współczynniki regresji istotne na poziomie odpowiednio 1%, 5% i 10%.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 5.4. Modele regresji dla wzrostu wartości PKB *per capita* w latach 2000–2007 uwzględniające wskaźniki kapitału ekonomicznego i ludzkiego (1) oraz kapitału społecznego (2a–d)

	1	2a	2b	2c	2d
Stała	6,230***	6,249***	5,985***	6,341***	6,006***
PKB <i>per capita</i> w 2000 r.	–0,842**	–0,845**	–0,809**	–0,857**	–0,812**
Nakłady inwestycyjne	0,967***	0,970***	0,991***	0,942***	0,958***
Wyższe wykształcenie	–0,082	–0,096	–0,087	–0,043	–0,006
Formalny kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)		0,020			–0,059
Nieformalny kapitał społeczny wiążący (2. składowa)			0,098		0,112
Nieformalny kapitał społeczny pomostowy (3. składowa)				–0,141	–0,140
Skorygowane R ²	0,157	0,143	0,150	0,163	0,143
Błąd standardowy oszacowania	0,168	0,169	0,168	0,167	0,169

Uwagi: tabela zawiera współczynniki beta dla wszystkich zmiennych niezależnych zastosowanych w poszczególnych modelach; ***, ** oraz * oznaczają współczynniki regresji istotne na poziomie odpowiednio: 1%, 5% i 10%.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 5.5. Modele regresji dla poziomu rozwoju gospodarczego oraz poziomu przedsiębiorczości w podregionach

	Wartość podatku PIT w 2007 r.		Wartość PKB <i>per capita</i> w 2007 r.		Poziom przedsiębiorczości	
	1a	1b	2a	2b	3a	3b
Stała	3,554***	3,513***	6,346***	6,250***	3,724***	3,738***
Nakłady inwestycyjne	0,540***	0,555***	0,691***	0,702***	0,195**	0,184**
Wyższe wykształcenie	0,574***	0,553***	0,300***	0,321***	0,387***	0,404***
Obszary metropolitalne	0,095*	0,107**	–0,038		0,261***	0,251***
Formalny kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)	–0,156**	–0,145**	0,023		0,221**	0,211**
Nieformalny kapitał społeczny wiążący (2. składowa)	–0,003		–0,027		–0,306***	–0,305***
Nieformalny kapitał społeczny pomostowy (3. składowa)	–0,065		–0,042		0,049	
Skorygowane R ²	0,871	0,871	0,892	0,894	0,754	0,756
Błąd standardowy oszacowania	0,126	0,126	0,106	0,104	0,111	0,111

Uwagi: tabela zawiera współczynniki beta dla wszystkich (a) lub tylko istotnych statystycznie (b) zmiennych niezależnych zastosowanych w poszczególnych modelach; ***, ** oraz * oznaczają współczynniki regresji istotne na poziomie odpowiednio: 1%, 5% i 10%.

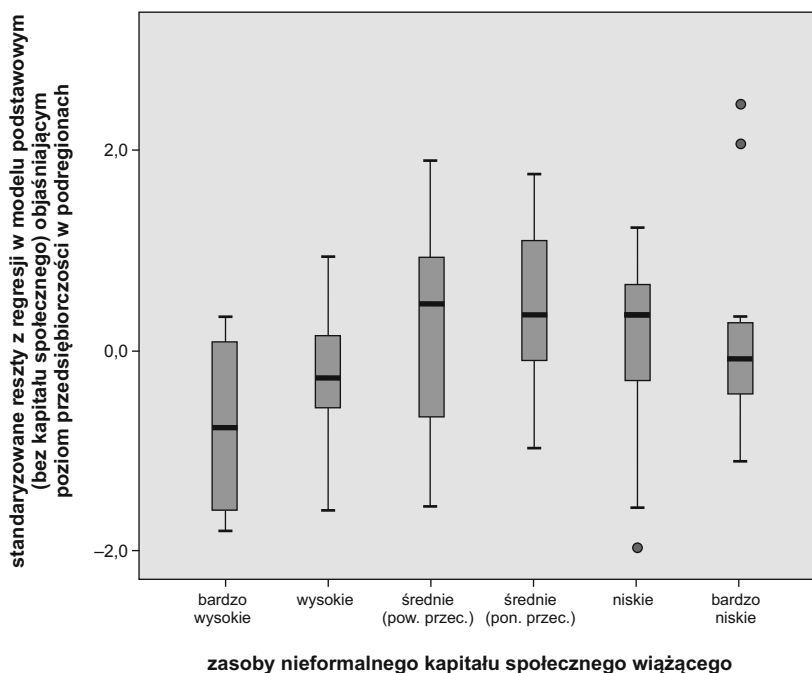
Źródło: opracowanie własne.

wstecznej (modele 1b, 2b i 3b). Najbardziej interesujące wyniki uzyskano w równaniach regresji dla wielkości podatku PIT w 2007 roku oraz poziomu przedsiębiorczości. W pierwszym przypadku kapitał pomostowy ma stosunkowo słaby, ale istotny statystycznie negatywny bezpośredni wpływ na wielkość dochodów ludności. W przypadku analizy regresji dla przedsiębiorczości można natomiast zaobserwować, że oprócz poziomu wykształcenia⁴, który ma największy wpływ na przedsiębiorczą postawę mieszkańców, istotnie oddziałuje na nią angażowanie się w sieci kontaktów o różnym charakterze. Okazuje się, że uczestnictwo w sieciach o luźniejszym i otwartym charakterze ma istotny statystycznie pozytywny wpływ na rozwój prywatnej działalności gospodarczej, podczas gdy uczestnictwo w sieciach o mocniejszych więziach i zamkniętym charakterze przynosi odwrotne rezultaty. Potwierdza to hipotezy oraz zależności przyczynowo-skutkowe przedstawione w koncepcjach teoretycznych.

Ciekawych wniosków dostarcza analiza reszt regresji z modelu dla poziomu przedsiębiorczości, który uwzględniał jedynie kapitał ekonomiczny i ludzki. Reszty z regresji obrazują część zróżnicowania zjawiska przedsiębiorczości niewyjaśnioną przez dany model. Przedstawiony na ryc. 5.2 wykres pudełkowy obrazuje rozkład cech statystycznych wspomnianej reszty z regresji – medianę, kwartyle, wartości najmniejsze i największe oraz obserwacje odstające – w podziale na sześć klas wielkości zasobów kapitału wiążącego (zgodnie z podziałem w rozdz. 4). Wskazuje on, że zależność pomiędzy tymi cechami może mieć charakter nieliniowy. Najbardziej negatywny wpływ ma silne zaangażowanie w mocne więzi. Brak takiego zaangażowania wywołuje podobne, choć nieco mniejsze skutki. Kapitał wiążący na średnim poziomie powinien natomiast raczej pozytywnie wpływać na poziom przedsiębiorczości. Podobne wyniki uzyskał Sabatini (2005) w badaniach nad kapitałem społecznym we włoskich regionach. Potwierdzenie tej zależności wymagałoby jednak bardziej szczegółowych badań.

W poprzednim rozdziale zwrócono uwagę na większe zasoby kapitału społecznego pomostowego w podregionach, w których usługi odgrywają większą rolę na rynku pracy. Warto się zatem zastanowić, czy w podregionach różniących się strukturą zatrudnienia można będzie zaobserwować oddziaływanie różnych rodzajów kapitału społecznego. Wyniki analiz regresji dla trzech zmiennych objaśnianych wskazują na występowanie takich różnic. W przypadku poziomu przedsiębiorczości na obszarach o dużym znaczeniu usług ujawnia się istotny pozytywny wpływ formalnego i nieformalnego kapitału pomostowego (tab. 5.6, model 1b). W tych podregionach ma on większe znaczenie niż kapitał ludzki, który okazał się nieistotny statystycznie. Wykształcenie ma za to znaczenie na obszarach, gdzie usługi odgrywają mniejszą rolę. Ujawnia się tam natomiast negatywny wpływ kapitału społecznego wiążące-

⁴ We wszystkich modelach za wskaźnik kapitału ludzkiego przyjęto jednakowo odsetek ludności z wyższym wykształceniem. Badania nad postawami przedsiębiorczymi (por. Jerschina 1998, 2000; Sagan et al. 2009) wskazują na wyższy poziom przedsiębiorczości osób z wykształceniem średnim, w szczególności technicznym. Model regresji uwzględniający ten fakt (odsetek osób z wyższym wykształceniem zastąpiony odsetkiem osób z wykształceniem średnim) przynosi podobne wyniki z istotnym statystycznie wpływem kapitału społecznego pomostowego i wiążącego – odpowiednio pozytywnym i negatywnym.

Ryc. 5.2. Wykres pudełkowy dla reszt z regresji w modelu podstawowym dla poziomu przedsiębiorczości bez kapitału społecznego w podziale na klasy podregionów według wielkości nieformalnego kapitału wiążącego (druga składowa)

Źródło: opracowanie własne.

go zarówno na poziom przedsiębiorczości (1a), jak i na wzrost poziomu dochodów ludności (2a). Interesujące jest to, że odwrotne zależności można stwierdzić w przypadku modelu regresji dla poziomu dochodów ludności (3a i 3b). Trudno wyjaśnić przyczyny takiego kierunku tych związków na gruncie istniejących koncepcji kapitału społecznego. W przypadku modeli regresji dla poziomu PKB *per capita* oraz jego wzrostu wskaźniki kapitału społecznego nie miały żadnego znaczenia w żadnym z analizowanych obszarów.

5.2. Kapitał społeczny a rozwój gospodarczy w powiatach grodzkich

Dodatkowe analizy zostały przeprowadzone na zbiorze 65 powiatów grodzkich, obejmującym duże polskie miasta, w tym niemal wszystkie były miasta wojewódzkie. Zdecydowano się na pogłębione badania ze względu na interesujące wyniki uzyskane

Tab. 5.6. Modele regresji dla poziomu przedsiębiorczości w latach 2000–2007 (1), wzrostu wartości podatku PIT w latach 2000–2007 na jedną osobę w wieku produkcyjnym (2) oraz wartości podatku PIT na jedną osobę w wieku produkcyjnym w 2007 roku (3) w podziale na podregiony o dużym znaczeniu usług na rynku (pow. 50% pracujących) (b) oraz w pozostałych podregionach (a)

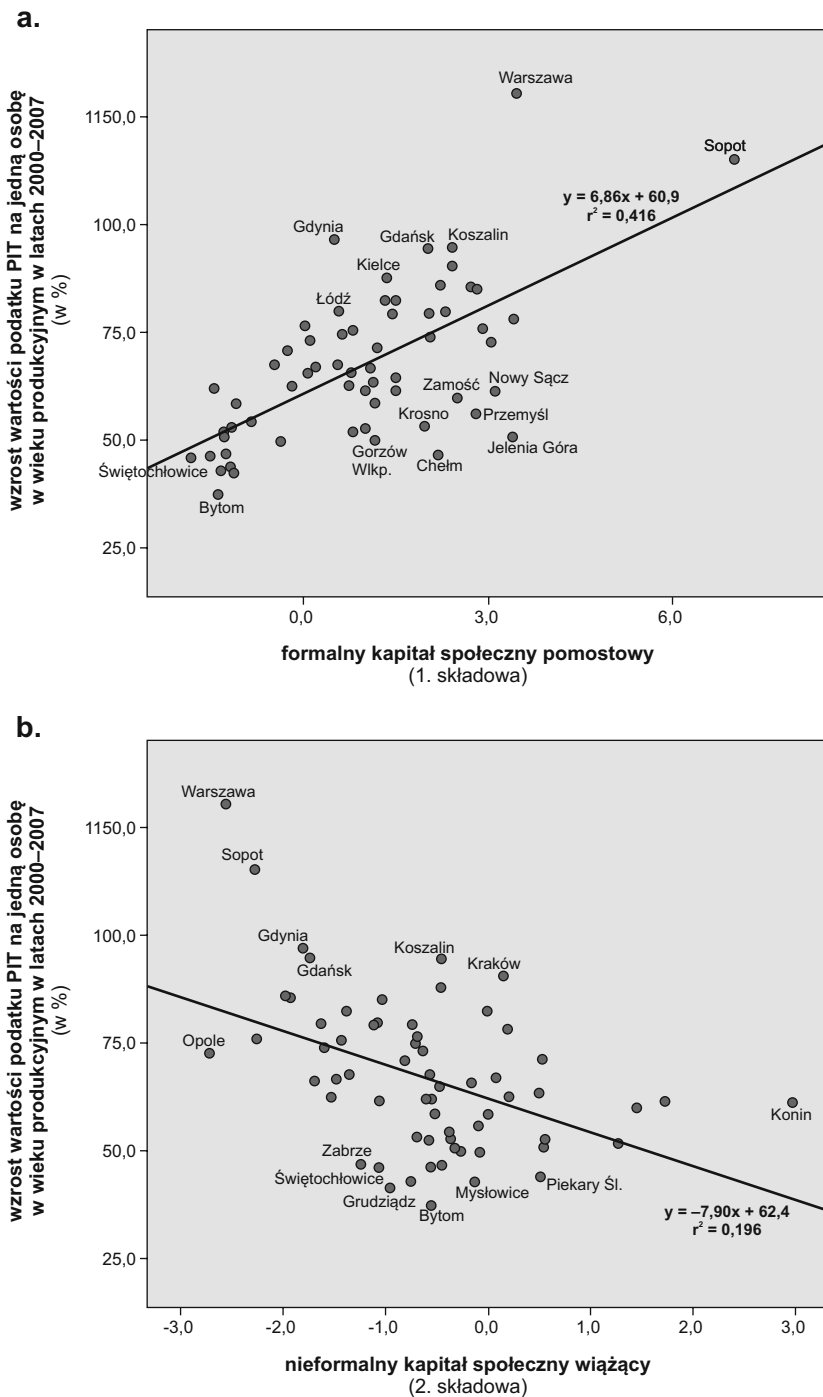
	Poziom przedsiębiorczości		Wzrost wartości podatku PIT w latach 2000–2007		Wartość podatku PIT w 2007 r.	
	1a	1b	2a	2b	3a	3b
Stała	3,501***	3,361***	0,949	2,515***	3,523***	2,457***
Wartość PIT w 2000 r.	–	–			–	–
Nakłady inwestycyjne	0,269**	0,460**	0,413***		0,602***	0,806***
Wyższe wykształcenie	0,322***		0,358***	0,917***	0,379***	0,553***
Formalny kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)		0,403*			–0,164*	–0,348**
Nieformalny kapitał społeczny wiążący (2. składowa)	–0,364***		–0,238**			0,199**
Nieformalny kapitał społeczny pomostowy (3. składowa)		0,255*				
Skorygowane R ²	0,430	0,671	0,510	0,832	0,707	0,909
Błąd standardowy oszacowania	0,118	0,133	0,189	0,125	0,139	0,105
N	46	20	46	20	46	20

Uwagi: tabela zawiera współczynniki beta dla zmiennych niezależnych istotnych statystycznie w poszczególnych modelach po zastosowaniu metody eliminacji wstecznej; ***, ** oraz * oznaczają współczynniki regresji istotne na poziomie odpowiednio 1%, 5% i 10%.

Źródło: opracowanie własne.

w tym i poprzednim rozdziale dla podregionów silnie zurbanizowanych. Wskazywały one na występowanie tam silniejszych zależności pomiędzy badanymi zmiennymi. Dodatkowo w miastach większe znaczenie odgrywają usługi, co się wiąże z większym wpływem kapitału społecznego, w szczególności na poziom przedsiębiorczości. Główną analizę wykonano dla zmiennej zależnej określającej wzrost wartości płaconego podatku PIT w latach 2000–2007 przypadającego na jedną osobę w wieku produkcyjnym, a dodatkowe obliczenia dla poziomu płaconego podatku PIT w 2007 roku oraz poziomu przedsiębiorczości w latach 2000–2007.

Wykresy rozrzutu dla pierwszej i drugiej składowej wskazują na istnienie korelacji pomiędzy kapitałem społecznym pomostowym i wiążącym a wzrostem poziomu zażycia mieszkańców (ryc. 5.3). Owe zależności mają ten sam kierunek jak w podregionach, dodatkowo są one nieco silniejsze. Wskaźniki korelacji wynoszą odpowiednio 0,65 i –0,44. Wprawdzie na obu wykresach mamy do czynienia z przypadkami odstającymi oraz rozrzutem obserwacji wokół linii dopasowania, ale można stwierdzić, że zależności te są bardziej jednoznaczne niż w zbiorze wszystkich podregionów.

Ryc. 5.3. Zależność pomiędzy wzrostem wartości podatku od osób fizycznych a zasobami kapitału społecznego pomostowego (a) i wiążącego (b) dla 65 powiatów grodzkich

Źródło: opracowanie własne.

Podobnie jak w poprzednim podrozdziale należy umiejscowić wskaźniki kapitału społecznego w modelach wzrostu gospodarczego, uwzględniających inne czynniki. W analizie regresji dla wzrostu wartości płaconego podatku PIT jedynie wskaźnik nieformalnego kapitału wiążącego potwierdza swój ujemny wpływ (tab. 5.7). Jeszcze większe jest jego znaczenie w modelu regresji dla poziomu zamożności mieszkańców analizowanych miast. Ten rodzaj kapitału społecznego zmniejsza zatem korzyści wynikające z pozytywnej roli kapitału ludzkiego. Mocne więzi sprawiają, że informacje krążą w zamkniętych sieciach, a ludzie w mniejszym stopniu dzielą się z sobą wiedzą. Wysoki poziom kapitału wiążącego oznacza również zamknięcie na informacje dopływające z zewnątrz. W obu przypadkach regresja nie potwierdza natomiast istotnej roli kapitału społecznego pomostowego, choć w tym zbiorze danych, inaczej niż dla ogółu podregionów, w obu przypadkach zależność ta okazuje się dodatnia. Współczynnik stojący przy tym wskaźniku jest jednak niewielki i nieistotny statystycznie.

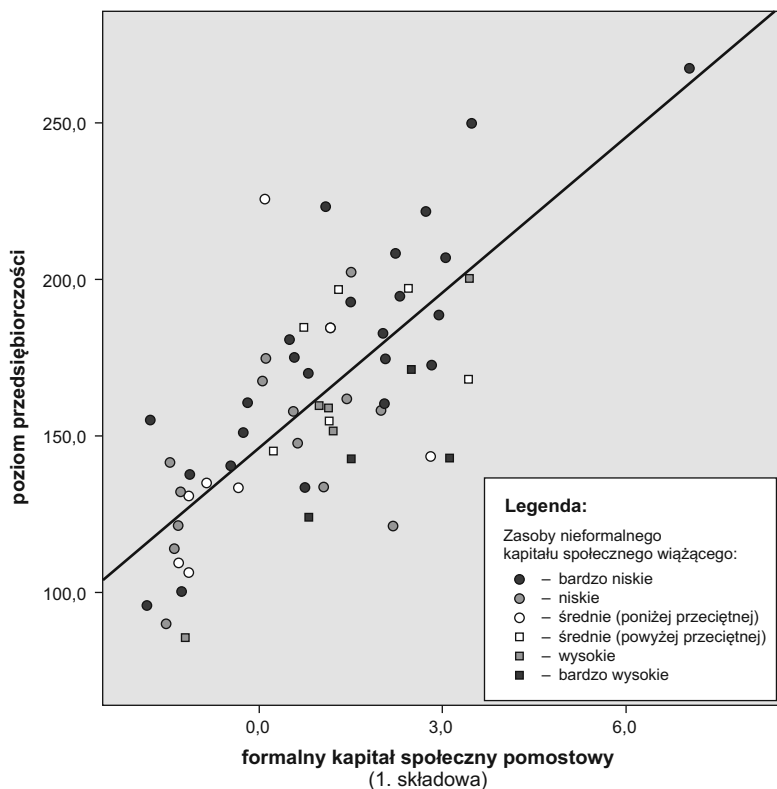
W relacjach pomiędzy kapitałem społecznym a poziomem przedsiębiorczości w powiatach grodzkich szczególnie silna zależność istnieje w przypadku formalnego kapitału pomostowego (ryc. 5.4). Ze wszystkich dotychczas wykonanych analiz

Tab. 5.7. Modele regresji dla wzrostu wartości podatku PIT w latach 2000–2007 na jedną osobę w wieku produkcyjnym (1) oraz wartości podatku PIT na jedną osobę w wieku produkcyjnym w 2007 roku (2) dla powiatów grodzkich, uwzględniające kapitał ekonomiczny i ludzki (a), kapitał społeczny (b) oraz wszystkie czynniki istotne statystycznie (c)

	Wzrost wartości podatku PIT w latach 2000–2007 (1)			Wartość podatku PIT w 2007 r. (2)		
	(a)	(b)	(c)	(a)	(b)	(c)
Stała	–28,635	–36,930	–20,259	5,802***	6,027***	6,009***
Wartość PIT w 2000 r.		0,028		–	–	–
Nakłady inwestycyjne	0,206***	0,172*	0,176**	0,546***	0,481***	0,489***
Wyższe wykształcenie	0,737***	0,644***	0,694***	0,349***	0,250	0,267***
Formalny kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)		0,049			0,032	
Nieformalny kapitał społeczny wiązący (2. składowa)		–0,131	–0,161**		–0,369***	–0,311***
Nieformalny kapitał społeczny pomostowy (3. składowa)		–0,063			0,116	
Skorygowane R ²	0,690	0,697	0,708	0,549	0,628	0,629
Błąd standardowy oszacowania	10,05	9,93	9,75	0,155	0,141	0,141

Uwagi: tabela zawiera współczynniki beta dla wszystkich (modele b) lub tylko istotnych statystycznie (modele a i c) zmiennych niezależnych zastosowanych w poszczególnych modelach; ***, ** oraz * oznaczają współczynniki regresji istotne na poziomie odpowiednio 1%, 5% i 10%.

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 5.4. Zależność pomiędzy poziomem przedsiębiorczości a zasobami kapitału społecznego pomostowego i wiążącego dla 65 powiatów grodzkich

Źródło: opracowanie własne.

współczynnik korelacji jest w tym przypadku najwyższy i wynosi 0,72. Zmienność tego rodzaju kapitału może tym samym wyjaśnić nawet ponad połowę zróżnicowania aktywności prywatnych przedsiębiorców w powiatach grodzkich. Zależność liniowa jest przy tym wyraźna i jednoznaczna. Ponad linią dopasowania najbardziej oddalone są niektóre miasta północno-zachodniej Polski oraz Warszawa. W lewym dolnym rogu wykresu skupiają się miasta Górnego Śląska o najniższym poziomie kapitału społecznego, a zarazem najmniejszej aktywności gospodarczej. Obserwacje najbardziej oddalone w dół od linii dopasowania reprezentują najczęściej miasta położone we wschodniej i południowej Polsce. Co ciekawe, poniżej linii dopasowania znajdują się wszystkie powiaty grodzkie, w których stwierdzono wysokie lub bardzo wysokie zasoby kapitału wiążącego. Potwierdza to, że zależność pomiędzy kapitałem wiążącym a poziomem przedsiębiorczości ma charakter ujemny. Współczynnik korelacji w tym przypadku wynosi $-0,34$.

Analiza regresji wielokrotnej wyjaśniająca zróżnicowanie w poziomie przedsiębiorczości w badanych 65 powiatach grodzkich przynosi potwierdzenie wcześniejszych

Tab. 5.8. Modele regresji dla poziomu przedsiębiorczości w latach 2000–2007 dla powiatów grodzkich uwzględniające kapitał ekonomiczny i ludzki (a) oraz kapitał społeczny (b)

	Poziom przedsiębiorczości	
	(a)	(b)
Stała	61,340***	81,140***
Nakłady inwestycyjne		
Wyższe wykształcenie	0,780***	0,513***
Formalny kapitał społeczny pomostowy (1. składowa)		0,289**
Nieformalny kapitał społeczny wiążący (2. składowa)		-0,238**
Nieformalny kapitał społeczny pomostowy (3. składowa)		0,227***
Skorygowane R ²	0,603	0,658
Błąd standardowy oszacowania	24,81	23,01

Uwagi: tabela zawiera współczynniki beta tylko dla istotnych statystycznie zmiennych niezależnych zastosowanych w poszczególnych modelach; ***, ** oraz * oznaczają współczynniki regresji istotne na poziomie odpowiednio 1%, 5% i 10%.

Źródło: opracowanie własne.

wyników (tab. 5.8). Dla tego rodzaju aktywności wpływ różnych rodzajów kapitału społecznego jest istotny nawet przy kontrolowaniu wpływu kapitału ekonomicznego i ludzkiego. Poziom wykształcenia ma pierwszorzędne znaczenie i w największym stopniu przyczynia się do wyższego poziomu przedsiębiorczości. Pozytywne oddziaływanie ma również kapitał pomostowy, zarówno formalny, jak i nieformalny. W tym modelu potwierdzono również ujemny wpływ kapitału wiążącego.

6. Podsumowanie i dyskusja wyników

Wyniki analiz przeprowadzonych w niniejszej pracy są w dużym stopniu zgodne z przedstawionymi wcześniej rozważaniami teoretycznymi, na których podstawie była możliwa interpretacja zmiennych uzyskanych w wyniku matematycznej transformacji wskaźników kapitału społecznego za pomocą analizy głównych składowych. Tylko w dwóch przypadkach zaobserwowano rozbieżności pomiędzy wynikami empirycznymi a konstrukcjami teoretycznymi opisywanymi w koncepcji kapitału społecznego. Stanowią one jednak ważne wskazówki dla dalszych prac nad konceptualizacją tego pojęcia.

Na poziomie województw zidentyfikowano trzy rodzaje powiązań społecznych o różnym zasięgu: powiązania wspólnotowe, ograniczające się do kontaktów wewnątrz małych grup społecznych, powiązania społecznościowe, odnoszące się do szerszych interakcji w ramach społeczności lokalnych, oraz powiązania stowarzyszeniowe, obejmujące kontakty o luźnym charakterze w ramach dobrowolnych zrzeszeń. Kategorie te można odnieść do kontinuum pojęciowego od kapitału społecznego wiążącego do kapitału społecznego pomostowego, czyli odpowiednio mocnych więzi o emocjonalnym, osobistym charakterze oraz luźnych więzi o dobrowolnym, celowym charakterze. Na poziomie podregionów i powiatów uzyskano główne składowe, które odniesiono do dwóch wymiarów analizy: do siły powiązań, mocnych lub luźnych więzi, na jednej osi oraz do stopnia ich sformalizowania na drugiej.

Zaobserwowano rozbieżność w stosunku do wcześniejszych przewidywań w przypadku niektórych form zaangażowania w działalność sportową i artystyczną, które początkowo wiązano z kapitałem społecznym o charakterze pomostowym. Wyniki analiz we wszystkich trzech skalach geograficznych wskazują jednak, że są one również częściowo przejawami kapitału społecznego wiążącego. Istotnym rezultatem przeprowadzonych badań jest wykrycie silnego związku pomiędzy dwoma aspektami kapitału społecznego – normatywnym i strukturalnym, czyli zaufaniem i powiązaniami. Stanowią one główny wymiar klasycznych koncepcji kapitału społecznego oraz podstawę wielu podejść badawczych, w których są one analizowane osobno, np. jako odrębne czynniki wpływające na rozwój gospodarczy. Tymczasem w niniejszej pracy na wszystkich poziomach analizy wskaźniki opisujące zaufanie społeczne trafiały do tych samych kategorii analitycznych co powiązania społeczne o luźnym, stowarzyszeniowym charakterze. Można przypuszczać, że są one różnymi przejawami tego samego kapitału społecznego pomostowego. Podobne wnioski wysnuto dla aspektów kapitału społecznego wiążącego, czyli zaufania osobistego oraz mocnych więzi.

W rezultacie w obecnej pracy te dwa aspekty analityczne kapitału społecznego nie były w żadnym przypadku rozpatrywane oddzielnie.

Pytania badawcze postawione w niniejszej pracy dotyczyły kwestii zróżnicowania zasobów kapitału społecznego w Polsce oraz czynników nań wpływających. Analiza przeprowadzona w trzech skalach geograficznych: województw, podregionów i powiatów, przyniosła obraz regionów różniących się pod względem zasobów kapitału społecznego. Analiza na poziomie województw, ze względu na małą liczbę jednostek oraz ich wielkość, dała jedynie ogólne wyobrażenie na temat rozmieszczenia analizowanego zjawiska. Bardziej szczegółowy obraz uzyskano dzięki analizom na poziomie podregionów i powiatów. W przypadku formalnego kapitału społecznego pomostowego niskimi zasobami charakteryzują się rozległe obszary Polski środkowej – Świętokrzyskiego, Łódzkiego, Mazowsza, Kujaw i Wielkopolski, jak również Górnego Śląska i Zachodniopomorskiego. Obszary o wysokich zasobach tego rodzaju kapitału społecznego to podregiony miejskie oraz pojedyncze podregiony lub niewielkie ich zgrupowania w różnych częściach kraju. W przypadku nieformalnego kapitału wiążącego można natomiast wskazać zwarty obszar Polski południowej i wschodniej o wysokich zasobach oraz obszary większości Polski środkowej oraz ziem zachodnich i północnych o niskich zasobach tego typu kapitału. Dodatkowo należy zwrócić uwagę na obszar Polski południowo-wschodniej, który się charakteryzuje kombinacją wysokich lub średnich zasobów obu rodzajów kapitału społecznego. Na drugim końcu spektrum znajdują się tereny Polski centralnej, Górnego Śląska oraz województwa zachodniopomorskiego, cechujące się niskimi wartościami obu rodzajów kapitału społecznego. Na tej podstawie można stwierdzić, że zasoby różnych rodzajów kapitału społecznego są wyraźnie zróżnicowane na terenie Polski.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że gdyby przyrównać wielkość zasobów kapitału społecznego pomostowego w polskich regionach do wyników badań prowadzonych w Europie Zachodniej, to wszystkie znalazłyby się w klasach o niskich wartościach tego rodzaju kapitału (por. Beugelsdijk, van Schaik, 2005; Blume, Sack, 2008). Ze względu na różnice w podejściach metodologicznych, w tym brak wskaźników odnoszących się do kapitału wiążącego w zdecydowanej większości badań zagranicznych, nie można stosować z nimi bezpośrednich porównań. Interesujące wyniki mogłyby przynieść międzynarodowe analizy z zastosowaniem przedstawionego w niniejszej pracy podejścia badawczego.

Jedna z hipotez, która miała wyjaśniać przestrzenny rozkład zasobów kapitału społecznego Polski, odnosiła się do historycznego zróżnicowania przestrzeni kraju. Jako podstawę przyjęto podział na regiony historyczne, opierający się na granicach rozbiorowych oraz granicach Polski sprzed II wojny światowej. Stwierdzono, że tak określonych historycznych struktur nie można uznać za jednoznaczne determinanty wielkości zasobów kapitału społecznego pomostowego lub wiążącego. Wspomniana hipoteza zakładała wewnętrzną jednorodność analizowanych obszarów, podczas gdy w większości wypadków nie można stwierdzić, że w poszczególnych regionach istnieje wyłącznie jeden rodzaj kapitału społecznego lub że przyjmuje on tam wyłącznie niskie lub wysokie wartości. Nierzadko mamy do czynienia z ich znaczącym wewnętrznym zróżnicowaniem, stąd też nie zawsze zasadne jest prowadzenie analiz

Tab. 6.1. Wielkość zasobów kapitału społecznego w historycznych regionach Polski w porównaniu z hipotezami

Region historyczny	Hipotezy		Wyniki	
	kapitał społeczny wiążący	kapitał społeczny pomostowy	kapitał społeczny wiążący	kapitał społeczny pomostowy
Zabór austriacki	+	+	+	+/o
Zabór rosyjski	+	–	–/o	–/o
Zabór pruski	+	+/- ¹	o/–	–/o
Ziemie zachodnie i północne	–	+	–/o	+/o/–

Uwagi: znaki +, o i – oznaczają odpowiednio wysokie, średnie lub niskie zasoby kapitału; kolejność oznacza przewagę obszarów o danej wielkości zasobów.

¹ – przewidywano wysokie zasoby kapitału społecznego w Wielkopolsce i niskie na Górnym Śląsku.

Źródło: opracowanie własne.

dla tych regionów za pomocą uśrednionych wartości cech społecznych lub gospodarczych (por. Bartkowski, 2005).

W regionach, w których wyniki są bardziej jednoznaczne, można wskazać zgodność pomiędzy nimi a zarysowanymi wcześniej przypuszczeniami co do wielkości zasobów kapitału społecznego. W przypadku kapitału wiążącego najbardziej jednoznaczna sytuacja panuje w dawnym zaborze austriackim, gdzie dominują jego wysokie zasoby, oraz na ziemiach zachodnich i północnych, gdzie przeważają niskie zasoby. Można też wskazać różnice pomiędzy przedstawionymi hipotezami a rzeczywistą sytuacją. Na obszarach dawnego zaboru pruskiego i rosyjskiego, na których przewidywano raczej wysokie wartości kapitału wiążącego, sytuacja jest zgoła odmienna – można tu spotkać obszary z całego spektrum wartości z niewielką przewagą obszarów o niskich lub średnich zasobach. W przypadku kapitału pomostowego zróżnicowanie wewnętrzne regionów historycznych jest jeszcze bardziej znaczące. W dawnym zaborze austriackim przeważają obszary o wysokich bądź średnich zasobach tego rodzaju kapitału, natomiast w dawnym zaborze pruskim i rosyjskim blisko połowa obszaru cechuje się niskimi zasobami. Na ziemiach zachodnich i północnych można z kolei zaobserwować największe zróżnicowanie. Występują tam zarówno obszary o wysokich, jak i obszary o niskich zasobach kapitału pomostowego (tab. 6.1).

Zgodność otrzymanych wyników z hipotezami jest widoczna w największym stopniu w dawnym zaborze austriackim, a częściowo w zaborze rosyjskim oraz na ziemiach zachodnich i północnych. Nie sprawdziły się zwłaszcza przypuszczenia dotyczące ziem dawnego zaboru pruskiego, w szczególności Wielkopolski.

Jako następny czynnik objaśniający różnice w poziomie kapitału społecznego rozpatrywano poziom urbanizacji. Istotnie, wielkości zasobów kapitału społecznego pomostowego i wiążącego są powiązane z kombinacjami cech, które można określić jako typowe dla obszarów miejskich lub wiejskich. Kategorie „miejskości” i „wiejskości” należy tu traktować jako pewne uogólnienie rzeczywistej sytuacji. Wyższe zasoby

kapitału społecznego wiążącego występują zwykle na obszarach wiejskich i rolniczych, charakteryzujących się większą zasiedziałością i konserwatyzmem mieszkańców oraz przywiązaniem do tradycji. Pozycja w hierarchii osadniczej wpływa natomiast w dużym stopniu na wielkość zasobów kapitału pomostowego – z reguły im większy ośrodek miejski, tym wyższe jego zasoby. Wiąże się to również z takimi cechami zbiorowości miejskich, jak wyższy poziom wykształcenia, większa aktywność ekonomiczna mieszkańców oraz duże znaczenie usług w regionalnej gospodarce. Większa gęstość powiązań o luźnym charakterze wynika również z dostępności do instytucji oraz z cech społeczno-kulturowych mieszkańców tych obszarów, dla których coraz ważniejsze są wartości postmaterialistyczne (Bartkowski, 2002; Janc, 2009). Można też jednak wskazać średnie i duże miasta o bardzo niskich zasobach tego kapitału, czego przykładem jest wiele miast województwa śląskiego czy niektóre miasta Polski środkowej.

W toku analizy wykazano, że obecności różnych rodzajów kapitału społecznego nie można wiązać wyłącznie z dychotomicznym podziałem na obszary wiejskie i miejskie, ale również z cechami regionalnych gospodarek. Na obszarach silnie zurbanizowanych większe znaczenie usług w regionalnej gospodarce wiąże się z wyższym poziomem kapitału społecznego pomostowego, podczas gdy przewaga działalności przemysłowych z jego niższym poziomem. Wywnioskowano również, że w poszczególnych działach gospodarki można wskazać na dominację odmiennych rodzajów kapitału społecznego, co wynika zapewne z innej organizacji relacji międzyludzkich w tych sektorach. Na obszarach, na których dominuje działalność rolnicza większe znaczenie ma nieformalny kapitał społeczny wiążący (więzi rodzinne, sąsiedzkie). Tam, gdzie większe znaczenie ma przemysł, taką rolę odgrywa formalny kapitał społeczny wiążący (np. działalność związkowa), natomiast tam, gdzie przeważają usługi, większe znaczenie ma formalny i nieformalny kapitał społeczny pomostowy. W tym ostatnim przypadku postawiono tezę, że powiązanie działalności usługowych z tym rodzajem kapitału społecznego wynika z większego znaczenia interakcji z klientami, opartych na wzajemnym zaufaniu oraz z rosnącej potrzeby szybkiego przepływu informacji pomiędzy podmiotami gospodarczymi. Ten trop wydaje się interesującym polem badawczym dla pogłębionych badań jakościowych, zważywszy również na to, że wiążą się z nim koncepcje o rosnącej roli kapitału społecznego pomostowego w nowoczesnej gospodarce opartej na wiedzy (Trigilia, 2001) oraz w rozwoju przedsiębiorstw (Westlund, Adam, 2010).

Powracając na moment do różnic pomiędzy obszarami miejskimi i wiejskimi, warto zwrócić uwagę na interesujące podobieństwo cech społeczno-kulturowych obszarów miejskich oraz ziem zachodnich i północnych. Wynika ono z analogicznego sposobu formowania się społeczności na obu obszarach, w dużej mierze o korzeniach migracyjnych. Skutkuje to również zaobserwowanymi w niniejszej pracy charakterystykami kapitału społecznego w Polsce zachodniej i północnej: częściej można tu spotkać obszary o niskim poziomie kapitału wiążącego oraz słabiej zurbanizowane obszary z wyższymi niż przeciętnie zasobami kapitału pomostowego.

Nie sposób w tym miejscu nie odnieść się do źródeł koncepcji kapitału społecznego, które można znaleźć we wcześniejszych koncepcjach socjologicznych, a w szcze-

gólności w koncepcji więzi społecznej F. Tönniesa (2008). Wyróżnił on dwa typy zbiorowości ludzkich opartych na różnych rodzajach więzi – mocnych i emocjonalnych oraz luźnych i celowych – czyli wspólnotę i zrzeszenie (stowarzyszenie). Uważał te typy za charakterystyczne odpowiednio dla społeczeństw pierwotnych i nowoczesnych (Szacki, 2002). Przyglądając się ich charakterystyce, gdzie wspólnotę cechuje m.in. większa spójność, trwałość i nieufność wobec obcych, a zrzeszenie – większa niezależność jednostek i celowość stowarzyszania się, można je w dużym stopniu odnieść do charakterystyk kapitału wiążącego i pomostowego, jak również do cech zbiorowości, które na gruncie polskim stanowią determinanty zasobów obu rodzajów kapitału społecznego.

Istotnymi czynnikami, które mają wpływ na analizowane zjawisko, są bezrobocie i migracje. Fakt pozostawania bez pracy ma destrukcyjny wpływ zarówno na kapitał społeczny wiążący, jak i pomostowy. Potwierdza to negatywne skutki wykluczenia społecznego osób bezrobotnych – tracąc pracę, zmniejszają oni swoją sieć powiązań społecznych oraz intensywność kontaktów w jej ramach. Może im to utrudniać powrót na rynek pracy. Ruchy migracyjne ludności w obu kierunkach mają negatywne konsekwencje dla kapitału wiążącego, co również da się wyjaśnić na gruncie mikrospołecznym. Mogą one bowiem prowadzić do osłabienia i zerwania mocnych więzi społecznych, które się tworzą dzięki częstym interakcjom. Opuszczenie społeczności skutkuje zmniejszeniem się jej kapitału społecznego. Napływ nowych mieszkańców przy braku osobistego zaufania również nie przyczynia się do wzrostu gęstości mocnych więzi. Interesujący jest natomiast fakt, że kapitał pomostowy zmniejsza się na skutek napływu ludności, ale zwiększa się poprzez odpływ ludności. W tym drugim przypadku można domniemywać, że opuszczenie danej zbiorowości nie przyczynia się do ograniczenia luźnych więzi, a wprost przeciwnie – służy ich poszerzeniu, a tym samym wzbogaceniu zasobów kapitału społecznego grupy, którą opuszczają migranci. Podtrzymywanie tych kontaktów umożliwiła zbiorowości dostęp do zasobów nieobecnych na miejscu.

W następnej części pracy za cel postawiono zbadanie związków pomiędzy analizowanym zjawiskiem a wzrostem gospodarczym. Wyniki analiz statystycznych przeprowadzonych dla podregionów oraz powiatów grodzkich wskazują, że nie można potwierdzić hipotezy o wpływie kapitału społecznego na rozwój gospodarczy w polskim kontekście społeczno-gospodarczym. Pomimo stwierdzenia korelacji pomiędzy różnymi rodzajami kapitału społecznego a wskaźnikami wzrostu gospodarczego lub poziomu rozwoju gospodarczego w modelach regresji, po uwzględnieniu klasycznych czynników w postaci kapitału ekonomicznego i kapitału ludzkiego, ich wpływ okazuje się nieistotny statystycznie. Tym samym ani kapitał społeczny pomostowy, ani wiążący nie mają bezpośredniego wpływu na wzrost gospodarczy w przekroju ogólnopolskim. W przypadku wzrostu mierzonego wartością PKB *per capita* największy wpływ ma wartość zainwestowanego kapitału ekonomicznego, a dla indywidualnego poziomu dochodów mierzonego wartością płaconego podatku PIT – kapitał ludzki. Odróżnia to Polskę od krajów Europy Zachodniej, gdzie w wielu opracowaniach wykazywano pozytywny wpływ luźnych powiązań stowarzyszeniowych oraz zaufania społecznego na tempo wzrostu gospodarczego państw czy regionów (Weslund, Adam, 2010).

W polskich warunkach można mówić o silnym sprzężeniu kapitału społecznego pomostowego z kapitałem ludzkim (por. Janc, 2009)). W Polsce aktywność stowarzyszeniowa nie jest w tak dużym stopniu wynikiem historycznych tradycji zrzeszania się, jak w niektórych regionach Europy Zachodniej czy w Stanach Zjednoczonych, ale stanowi pochodną poziomu wykształcenia. Im wyższy osiągnięty stopień edukacji, tym większe są umiejętności zorganizowanego działania społecznego.

Analiza regresji uwiarygodniła istotne związki pomiędzy kapitałem społecznym różnego rodzaju a postawami przedsiębiorczymi. W tym przypadku duże znaczenia ma nie tylko poziom wykształcenia, ale także pozytywny wpływ kapitału społecznego pomostowego. Można powiedzieć, że „to, co się wie”, pomaga założyć własną działalność gospodarczą, ale równie istotne wydaje się „to, kogo się zna”, by móc ją dalej rozwijać. Wyniki te potwierdzają badania prowadzone w przedsiębiorstwach, które wskazują na dużą rolę tego czynnika (Westlund, Adam, 2010). Kapitał społeczny wiążący ma natomiast negatywny wpływ na przedsiębiorczość, co również jest zgodne z założeniami teoretycznymi. Analiza reszt z regresji sugeruje, że zależność ta może mieć jednak charakter nieliniowy, tzn. wysoki poziom kapitału wiążącego utrudnia powstawanie i rozwój przedsiębiorstw, średni poziom ma pozytywny wpływ, a niski ponownie wpływa negatywnie, choć nie tak silnie jak w przypadku dużych zasobów tej formy kapitału społecznego. Sugeruje to, że być może optymalną kombinacją rozwojową, podobnie jak w badaniach F. Sabatiniego (2005), jest posiadanie średnich zasobów kapitału wiążącego i wysokich zasobów kapitału pomostowego. Wymagałoby to jednak przeprowadzenia pogłębionych badań jakościowych wśród osób prowadzących działalność gospodarczą (por. Schutjens, Völker, 2010). Zależności pomiędzy różnymi rodzajami kapitału społecznego a poziomem przedsiębiorczości zostały potwierdzone zarówno w zbiorze podregionów, jak i w zbiorze powiatów grodzkich.

Odpowiedź na pytanie, czy można wskazać obszary, których sukces gospodarczy lub porażka wynikają z wielkości zasobów kapitału społecznego, jest zdecydowanie trudniejsza. Wyniki sugerują, że na niektórych obszarach miejskich można zaobserwować nieco silniejszy dodatkowy pozytywny efekt wywołany większymi zasobami kapitału społecznego pomostowego. W gronie powiatów grodzkich czy też podregionów silnie zurbanizowanych istnieją również obszary o bardzo niskich zasobach tego rodzaju kapitału społecznego, np. na Górnym Śląsku, co w tym przypadku może utrudniać ich rozwój. Wyniki sugerują natomiast, że w Polsce wschodniej i południowej, gdzie zasoby kapitału społecznego wiążącego są najwyższe, mogą one nieco ograniczać tempo wzrostu gospodarczego, m.in. poprzez słabszy przepływ zasobów wiedzy czy w niektórych obszarach przez ograniczanie przedsiębiorczości mieszkańców tych terenów.

Podsumowując, można stwierdzić brak bezpośredniego przełożenia zróżnicowania zasobów kapitału społecznego różnego rodzaju na wzrost gospodarczy w Polsce, zwłaszcza mierzony tempem wzrostu PKB *per capita*. Zaobserwowano natomiast korelacje, choć niepotwierdzone później w modelach regresji, pomiędzy kapitałem społecznym pomostowym a wzrostem dochodów mieszkańców mierzonym wysokością płaconych przez nich podatków PIT. Ten rodzaj kapitału społecznego okazał się

silnie związany z zasobami kapitału ludzkiego. Należy też podkreślić istotne związki pomiędzy kapitałem społecznym a przedsiębiorczością – pozytywne z kapitałem pomostowym, a negatywne z wiążącym. Wreszcie widoczna jest większa obecność kapitału pomostowego na obszarach, gdzie przeważają działalności usługowe i tam też opisane wcześniej zależności mają dodatkowo większą siłę. Można zatem zaryzykować twierdzenie, że kapitał społeczny pomostowy ma bezpośrednie przełożenie, w niektórych obszarach niezależne od wpływu kapitału ludzkiego, na rozwój społeczno-gospodarczy, rozumiany nie tylko jako wzrost gospodarczy, ale również jako zmiany strukturalne gospodarki oraz poprawa poziomu życia mieszkańców (Domański, 2004). Kapitał społeczny wiążący pełniłby w tej sytuacji funkcję konserwującą dotychczasową strukturę społeczno-gospodarczą.

Wyniki niniejszej pracy skłaniają do zastanowienia się nad rzeczywistą rolą kapitału społecznego w rozwoju społeczno-gospodarczym w Polsce, obecnie i w przyszłości. Dominującą rolę odgrywają w nim nadal kapitał ekonomiczny i ludzki, które dotychczas stanowiły główny motor wzrostu gospodarczego. Rozwój kapitału ludzkiego był też ważnym elementem polityki modernizacyjnej państwa, jak również pierwszorzędnym celem w indywidualnych strategiach życiowych. W niniejszej pracy nie stwierdzono bezpośredniego wpływu kapitału społecznego na wzrost gospodarczy, ale zaobserwowano jego związek z poziomem przedsiębiorczości. Wyniki te sugerują, że być może pozytywny wpływ kapitału społecznego pomostowego na postawy przedsiębiorcze w przyszłości przełoży się również na zwiększenie tempa wzrostu gospodarczego. J. Czapiński (2009) porównując państwa o różnym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, wskazuje na potrzebę budowania tego rodzaju kapitału społecznego, który według niego okaże się niezbędny, gdy Polska przekroczy poziom PKB *per capita* rzędu 16–17 tys. USD. Jego opinie na temat sił społecznych kształtujących w największym stopniu rozwój społeczno-gospodarczy Polski oparte są na fundamencie koncepcji F. Tönniesa. Według J. Czapińskiego w Polsce obecnie dominują zbiorowości molekularne, w których występują niezależne od siebie grupy społeczne o mocnych więziach społecznych, czyli wspólnoty wg F. Tönniesa. Należałoby natomiast dążyć do społeczeństwa określanego przez J. Czapińskiego mianem wspólnotowego, czyli w klasycznym ujęciu społeczeństwa opartego na zrzeczeniach. Polski socjolog idzie tym samym tropem co R. Putnam, który wskazuje na siłę stowarzyszeń i organizacji pozarządowych jako klucz do budowy sprawnej demokracji i gospodarki. W swojej koncepcji J. Czapiński sugeruje zatem, że możliwość rozwoju nowoczesnej gospodarki wymagać będzie w Polsce modernizacji społecznej, rozumianej jako wyjście z wąskich wspólnot molekularnych, otwarcie się na innych i rozwój współpracy między różnymi podmiotami i grupami, czyli przejście od społeczeństwa opartego na kapitale ludzkim i kapitale społecznym wiążącym do takiego, gdzie główną rolę odgrywa kapitał społeczny pomostowy.

W tym sensie J. Czapiński jest przedstawicielem ideologii modernizacyjnej, przeciwstawianej konserwatywnej, dla której istotne jest zachowanie mocnych więzi charakterystycznych dla kapitału wiążącego (por. Zarycki, 2002). Przedstawiciele ideologii modernizacyjnej opierają się m.in. na wynikach badań empirycznych (por. Beugelsdijk, van Schaik, 2005), które za wzór stawiają kraje skandynawskie,

o wysokiej aktywności stowarzyszeniowej i wysokim poziomie zaufania społecznego. Podobne twierdzenia wyrażał R. Putnam (2000) w swoich rozważaniach o znaczeniu stowarzyszeń w społeczeństwie amerykańskim i konsekwencjach ich upadku. Wskazywał on jednak, że w tym procesie nie można zaniedbywać więzi rodzinnych i sąsiedzkich. Złotym środkiem byłoby zatem społeczeństwo, gdzie kapitał wiążący nie byłby ani w zaniku, ani nie dominowałby, a ważną rolę odgrywałby kapitał pomostowy, który – jak wykazano – sprzyja przedsiębiorczości i innowacyjności. Stwierdzenie to opiera się na przesłankach wynikających z niniejszej pracy oraz na rozważaniach teoretycznych M. Woolcocka (1998) i F. Sabatiniego (2005).

Kwestią zupełnie otwartą jest jednak to, na ile w rzeczywistości możliwe jest budowanie kapitału społecznego pomostowego, który w opisywanych w literaturze przedmiotu państwach i regionach jest efektem wielowiekowych procesów społecznych. Koncepcja kapitału społecznego ma pociągający, intuicyjny charakter, ale zdecydowanie trudniej jest wskazać, jakie inwestycje w kapitał społeczny można by przeprowadzić. Trudna do określenia jest również ich skuteczność. Dodatkowo w Polsce istotną rolę odgrywa historyczny kontekst społeczny i wynikające z niego panujące w społeczeństwie normy współpracy, które mogą utrudniać budowę kapitału społecznego pomostowego, opartego na uogólnionym zaufaniu społecznym. Sensowność oraz skuteczność takich działań musiałyby być przedmiotem dalszych analiz.

Bibliografia

- Abdullah A., J.L. Dubois, A. Poussard, 2003, *Capital social et développement durable. Réflexions sur le cas particuliers des Comores* [w:] J. Ballet, R. Guillon (red.), *Regards croisés sur le capital social*, Paris: L'Harmattan, s. 135–157.
- Bartkowski J., 2002, *Społeczne determinanty geograficznego rozmieszczenia organizacji pozarządowych w Polsce* [w:] P. Gliński, B. Lewenstein, A. Siciński (red.), *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: trzeci sektor*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, s. 32–51.
- Bartkowski J., 2003, *Tradycja i polityka. Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie ŻAK.
- Bartkowski J., 2005, *Więź społeczna i aktywność stowarzyszeniowa* [w:] A. Gniewkowska, P. Gliński, A. Kościński (red.), *Teorie wspólnotowe a praktyka społeczna*, Warszawa: IFiS PAN, s. 129–146.
- Bartkowski J., 2008, *Regionalne zróżnicowanie niektórych wymiarów kapitału społecznego w Polsce*, „Przegląd Socjologiczny”, LVII/1, s. 63–80.
- Becker G.S., 1975, *Human capital: a theoretical and empirical analysis with special reference to education*, New York: Columbia University Press.
- Bengtsson M., N. Berggren, H. Jordahl, 2005, *Trust and growth in the 1990s. A robustness analysis*, Working Paper, 2005, 1, Uppsala: Uppsala University, Department of Economics.
- Beugelsdijk S., H.L.F. de Grooty, A.B.T.M. van Schaik, 2004, *Trust and economic growth: a robustness analysis*, „Oxford Economic Papers”, 56, s. 118–134.
- Beugelsdijk S., S. Smulders, 2003, *Bridging and bonding social capital: which type is good for economic growth?*, ERS Conference Papers ersa 03p 517.
- Beugelsdijk S., S. Smulders, 2009, *Bonding and bridging social capital and economic growth*, Discussion Paper, 2009, 27, Tilburg: Tilburg University, CentER.
- Beugelsdijk S., T. van Schaik, 2005, *Social capital and growth in European regions: an empirical test*, „European Journal of Political Economy”, 21, s. 301–324.
- Bjørnskov C., 2006, *How does social trust affect economic growth?*, Working Paper, 2006/2, Aarhus: Aarhus School of Business, Department of Economics.
- Blalock H.M., 1977, *Statystyka dla socjologów*, Warszawa: PWN.
- Blume L., D. Sack, 2008, *Patterns of social capital in West German regions*, „European Urban and Regional Studies”, 15, 3, s. 229–248.
- Bochniarz P., 2008, *Raport o kapitale intelektualnym Polski*, Warszawa: Zespół Doradców Strategicznych Prezesa Rady Ministrów, http://pliki.innowacyjnosc.gpw.pl/Kapital_Intelektualny_Polski.pdf (dostęp: 11 stycznia 2010).
- Boni M. (red.), 2009, *Polska 2030. Wyzwania rozwojowe*, Warszawa: Zespół Doradców Strategicznych Prezesa Rady Ministrów, <http://www.polska2030.pl/> (dostęp: 18 marca 2010).
- Bourdieu P., 1980, *Le capital social: notes provisoires*, „Actes de la recherche en sciences sociales”, 31, s. 2–3.
- Bourdieu P., 1986, *The forms of capital* [w:] J.G. Richardson (red.), *Handbook of theory and research for the sociology of education*, New York: Greenwood Press, s. 241–258.

- Burt R.S., 1992, *Structural holes*, Cambridge: Harvard University Press.
- Burt R.S., 1995, *Le capital social, les trous structuraux et l'entrepreneur*, „Revue française de sociologie”, XXXVI, 4, s. 599–628.
- Buttrick S.C., J.P. Moran, 2005, *Russia's missing link? Social capital, entrepreneurialism, and economic performance in post-communist Russia*, „Communist and Post-Communist Studies”, 38, s. 357–368.
- Callois J.M., 2004, *Capital social et développement économique local. Pour une application aux espaces ruraux français*, „Revue d'économie régionale et urbaine”, 4, s. 511–578.
- Casey T., 2004, *Social capital and regional economies in Britain*, „Political Studies”, 52, s. 96–117.
- Chadule G., 1997, *Initiation aux pratiques statistiques en géographie*, Paris: Armand Colin.
- Chloupkova J., G.L.H. Svendsen, G.T. Svendsen, 2003, *Building and destroying social capital: the case of cooperative movements in Denmark and Poland*, „Agriculture and Human Values”, 20, s. 241–252.
- Chojnicki Z., T. Czyż, 1972, *Zmiany struktury regionalnej Polski w świetle przepływów towarowych w latach 1958–1966*, „Studia KPZK PAN”, XL, s. 1–160.
- Chojnicki Z., T. Czyż, J. Parysek, W. Ratajczak, 1978, *Badania przestrzennej struktury społeczno-ekonomicznej Polski metodami czynnikowymi*, Warszawa–Poznań: PWN.
- Cichomski B., T. Jerzyński, M. Zieliński, 2009, *Polskie Generalne Sondaże Społeczne: struktura skumulowanych wyników badań 1992–2008*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Instytut Studiów Społecznych.
- Coleman J.S., 1988, *Social capital in the creation of human capital*, „American Journal of Sociology”, 94, s. 95–120.
- Coleman J.S., 1990, *Foundations of social theory*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Czapiński J., 2007, *Kapitał społeczny* [w:] J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza Społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*, Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego, s. 263–273.
- Czapiński J., 2009, *Kapitał społeczny jako motor rozwoju rozwiniętych*, prezentacja przedstawiona podczas seminarium „Kapitał społeczny – istotny czynnik rozwoju regionalnego. Czy, gdzie, jak i po co tworzyć kapitał społeczny?”, Małopolskie Obserwatorium Polityki Rozwoju, Kraków, 1 grudnia 2009.
- Czapiński J., T. Panek (red.), 2000, *Diagnoza Społeczna 2000. Warunki i jakość życia Polaków oraz ich doświadczenia z reformami systemowymi po 10 latach transformacji*, Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego.
- Czapiński J., T. Panek (red.), 2003, *Diagnoza Społeczna 2003. Warunki i jakość życia Polaków*, Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego.
- Czapiński J., T. Panek (red.), 2006, *Diagnoza Społeczna 2005. Warunki i jakość życia Polaków*, Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego.
- Czapiński J., T. Panek (red.), 2007, *Diagnoza Społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*, Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego.
- Czyż T., 1971, *Struktura przestrzeni społeczno-gospodarczej Warszawy w latach 1931 i 1970 w świetle analizy czynnikowej*, „Prace Geograficzne PAN”, 92, s. 1–114.
- Degenne A., M. Forsé, 2004, *Les réseaux sociaux. Une approche structurale en sociologie*, Paris: Armand Colin.
- Domański B., 2004, *Krytyka pojęcia rozwoju a studia regionalne*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 2 (16), s. 7–23.
- Duntelman G.H., 1989, *Principal components analysis*, Newbury Park: Sage Publications.
- Durlauf S.N., M. Fafchamps, 2005, *Social capital* [w:] P. Aghion, S.N. Durlauf (red.), *Handbook of economic growth*, Amsterdam: Elsevier, s. 1639–1699.
- Działek J., 2008, *Geografia kapitału społecznego. Regionalne zróżnicowanie zasobów kapitału społecznego w Polsce* [w:] M.S. Szczepański, K. Bierwaczek, T. Nawrocki (red.), *Kapitały ludzkie i społeczne a konkurencyjność regionów*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 127–143.

- Feldman T.R., S. Assat, 1999, *Social capital: conceptual frameworks and empirical evidence. An annotated bibliography*, Social Capital Initiative Working Paper No. 5, Washington, DC: The World Bank Social Development Family Environmentally and Socially Sustainable Development Network.
- Frąckiewicz L., A. Rączaszek (red.), 2004, *Kapitał społeczny*, Katowice: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego.
- Frykowski M., P. Starosta, 2008, *Kapitał społeczny i jego użytkownicy*, „Przegląd Socjologiczny”, LVII/1, s. 31–62.
- Fukuyama F., 1995, *Social capital and global economy*, „Foreign Affairs”, 74 (5), s. 89–103.
- Fukuyama F., 1997, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Fukuyama F., 1999, *Social capital and civil society*, Washington, DC: IMF Conference on Second Generation Reforms, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm> (dostęp: 1 października 2009).
- Fulkerson G.M., G.H. Thompson, 2008, *The evolution of a contested concept: A meta-analysis of social capital definitions and trends*, „Sociological Inquiry”, 78 (4), s. 536–557.
- Gailey R., 2009, *Social capital and economic empowerment: a preliminary look at a longitudinal analysis of the relationship between changes in accumulated assets and measures of social capital among rural South African women*, Paper prepared for the workshop „Civil society, social capital and economic development”, Stockholm, 3–4 September 2009.
- Geepu Nah Tiepoh M., B. Reimer, 2004, *Social capital, information flows, and income creation in rural Canada: a cross-community analysis*, „Journal of Socio-Economics”, 33, s. 427–448.
- Gittell R.J., A. Vidal, 1998, *Community organizing: building social capital as a development strategy*, Thousand Oaks: Sage.
- Górniak J., 2000, *My i nasze pieniądze*, Kraków: Wydawnictwo Aureus.
- Granovetter M.S., 1974, *Getting a job: a study of contacts and careers*, Cambridge: Harvard University Press.
- Grootaert C., 1998, *Social capital: the missing link?*, Social Capital Initiative Working Paper No. 3, Washington, DC: The World Bank Social Development Family Environmentally and Socially Sustainable Development Network.
- Grosse T.G., 2002, *Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 1 (8), s. 25–48.
- Gumkowska M., J. Herbst, 2005, *Podstawowe fakty o organizacjach pozarządowych. Raport z badania 2004*, Warszawa: Stowarzyszenie Klon/Jawor.
- Gumkowska M., J. Herbst, 2006, *Podstawowe fakty o organizacjach pozarządowych. Raport z badania 2006*, Warszawa: Stowarzyszenie Klon/Jawor.
- Halpern D., 2005, *Social capital*, Cambridge, UK; Malden, MA: Polity.
- Harrison L.E., S.P. Huntington (red.), 2003, *Kultura ma znaczenie*, Poznań: Zysk i S-ka.
- Haynes P., 2009, *Before going any further with social capital: eight key criticisms to address*, Ingenio Working Paper Series, Working Paper 2009/2, Valencia: Universidad Politecnica de Valencia, Institute of Innovation and Knowledge Management.
- Helliwell J., R. Putnam, 2000, *Economic growth and social capital in Italy* [w:] P. Dasgupta, I. Senagilden (red.), *Social capital: a multifaceted perspective*, Washington: World Bank, s. 253–266.
- Herbst J., 2008, *Kraina nieufności: kapitał społeczny, rozwój gospodarczy i sprawność instytucji publicznych w polskiej literaturze akademickiej* [w:] P. Swianiewicz, J. Herbst, M. Lackowska, A. Mielczarek (red.), *Szafarze darów europejskich. Kapitał społeczny a realizacja polityki regionalnej w polskich województwach*, Warszawa: Wydawnictwo Scholar, s. 20–53.
- Herbst J., P. Swianiewicz, 2008, *Kapitał społeczny Dolnego Śląska i Małopolski na tle ogólnopolskiego zróżnicowania regionalnego* [w:] P. Swianiewicz, J. Herbst, M. Lackowska, A. Mielczarek (red.), *Szafarze darów europejskich. Kapitał społeczny a realizacja polityki regionalnej w polskich województwach*, Warszawa: Wydawnictwo Scholar, s. 54–124.

- Herbst M. (red.), 2007a, *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Herbst M., 2007b, *Wpływ kapitału ludzkiego i społecznego na (krótkookresowy) wzrost gospodarczy w polskich podregionach* [w:] M. Herbst (red.), *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 166–203.
- Inglehart R., 1997, *Modernization and postmodernization. Cultural, economic and political change in 43 societies*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Iyer S., M. Kitson, B. Toh, 2005, *Social capital, economic growth and regional development*, „Regional Studies”, 39 (8), s. 1015–1040.
- Jałowiecki B., M.S. Szczepański, 2007, *Dziedzictwo polskich regionów* [w:] A. Kojder (red.), *Jedna Polska. Dawne i nowe zróżnicowania społeczne*, Kraków: Wydawnictwo WAM, Polska Akademia Nauk, s. 59–87.
- Janc K., 2008, *Zależność między kapitałem społecznym a efektywnością gospodarek lokalnych w Polsce – ujęcie przestrzenne* [w:] M.S. Szczepański, K. Bierwiaczonek, T. Nawrocki (red.), *Kapitały ludzkie i społeczne a konkurencyjność regionów*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 292–303.
- Janc K., 2009, *Zróżnicowanie przestrzenne kapitału ludzkiego i społecznego w Polsce*, Wrocław: Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, 7.
- Januszek H. (red.), 2004, *Kapitał społeczny: aspekty teoretyczne i praktyczne*, Poznań: Akademia Ekonomiczna w Poznaniu.
- Jaroszewska-Brudnicka R., 2004, *Zróżnicowanie przestrzeni społecznej Torunia*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Jerschina J., 1998, *Orientacje na przedsiębiorczość w Polsce na tle krajów Europy Środkowej i Wschodniej. Elity i społeczeństwa*, „Przegląd Socjologiczny”, XLVII, s. 37–70.
- Jerschina J., 2000, *Postawy przedsiębiorczości w Polsce na tle krajów Europy Środkowej i Wschodniej. Elity i społeczeństwa (kontynuacja)*, „Przegląd Socjologiczny”, XLIX, s. 71–107.
- Kaldaru H., E. Parts, 2005, *The effect of macrolevel social capital on sustainable economic development*, Tartu: Tartu University Press.
- Kamińska W., K. Heffner (red.), 2010, *Kapitały ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*, Warszawa: Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN.
- Kamiński R., 2008, *Aktywność społeczności wiejskich. Lokalne inicjatywy organizacji pozarządowych*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.
- Kaźmierczak T., 2007, *Kapitał społeczny a rozwój społeczno-ekonomiczny – przegląd podejść* [w:] T. Kaźmierczak, M. Rymśa (red.), *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, s. 41–64.
- Kaźmierczak T., M. Rymśa (red.), 2007, *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Knack S., 2003, *Groups, growth and trust: cross-country evidence on the Olson and Putnam hypotheses*, „Public Choice”, 117, s. 341–355.
- Knack S., P. Keefer, 1997, *Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation*, „Quarterly Journal of Economics”, 112 (4), s. 1251–1288.
- Kolankiewicz G., 1996, *Social capital and social change*, „British Journal of Sociology”, 47 (3), s. 427–441.
- Kossowski T., 2003, *Analiza czynnikowa – problem porównania czynników uzyskanych różnymi metodami* [w:] H. Rogacki (red.), *Problemy interpretacji wyników metod badawczych stosowanych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, s. 83–89.
- Kubiak A., A. Miszańska, 2004, *Czy nowa próżnia społeczna, czyli o stanie więzi społecznych w III Rzeczypospolitej*, „Kultura i Społeczeństwo”, XLVIII, 2, s. 9–43.

- Kubiak H., 1999, *Wartość poznawcza 'genius loci' jako kategorii wyjaśniającej zachowania wyborcze mieszkańców południowej Małopolski* [w:] P. Sztompka (red.), *Imponderabilia wielkiej zmiany*, Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 395–419.
- Kunioka T., G.M. Wollerb, 1999, *In (a) democracy we trust: social and economic determinants of support for democratic procedures in Central and Eastern Europe*, „Journal of Socio-Economics”, 28, s. 577–596.
- Kwiatkowski M., 2005, *Kapitał społeczny* [w:] Z. Bokszański (red.), *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 105–111.
- Letki N., 2003, *Explaining political participation in East-Central Europe: social capital, democracy and the communist past*, Working Paper, 2003-W2, Oxford: University of Oxford, Nuffield College Politics.
- Lin N., 2001, *Building a network theory of social capital* [w:] N. Lin, K. Cook, R.S. Burt (red.), *Social capital: theory and research*, New York: Aldine de Gruyter, s. 3–29.
- Łopaciuk-Gonczaryk B., 2008, *Kapitał społeczny a nowa ekonomia instytucjonalna* [w:] M.S. Szczepański, K. Bierwiazzonek, T. Nawrocki (red.), *Kapitały ludzkie i społeczne a konkurencyjność regionów*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 45–59.
- Marsh C., 2000, *Social capital and democracy in Russia*, „Communist and Post-Communist Studies”, 33, s. 183–199.
- Micek G., 2006, *Czynniki i mechanizmy koncentracji przestrzennej firm informatycznych w Polsce*, praca doktorska, Kraków: Uniwersytet Jagielloński, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej.
- Michalczyk T., S. Musioł, 2008, *Kapitał ludzki i społeczny a rozwój społeczno-ekonomiczny w świetle nowej analizy instytucjonalnej* [w:] M.S. Szczepański, K. Bierwiazzonek, T. Nawrocki (red.), *Kapitały ludzkie i społeczne a konkurencyjność regionów*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 60–73.
- Miguel E., P. Gertler, D.I. Levine, 2005, *Does social capital promote industrialization? Evidence from a rapid industrializer*, „Review of Economics and Statistics”, 87 (4), s. 754–762.
- Mihaylova D., 2004, *Social capital in Central and Eastern Europe. A critical assessment and literature review*, Budapest: Policy Studies Series, Center for Policy Studies, Central European University.
- Mohan G., J. Mohan, 2002, *Placing social capital*, „Progress in Human Geography”, 26 (2), s. 191–210.
- Morawski W., 2001, *Socjologia ekonomiczna: problemy, teoria, empiria*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Narayan D., M.F. Cassidy, 2001, *A dimensional approach to measuring social capital: development and validation of a social capital inventory*, „Current Sociology”, 49 (2), s. 59–102.
- Nowak S., 1979, *System wartości społeczeństwa polskiego*, „Studia Socjologiczne”, 4, s. 155–172.
- OECD, 2001, *The well-being of nations. The role of human and social capital*, Paris: OECD Centre for Educational Research and Innovation.
- Olson M., 1982, *The rise and decline of nations*, New Haven: Yale University Press.
- Ostrom E., 2000, *Social capital: a fad or a fundamental concept?* [w:] P. Dasgupta, I. Serageldin (red.), *Social capital: a multifaceted perspective*, Washington: World Bank, s. 172–214.
- Paldam M., G.T. Svendsen, 2000, *An essay on social capital: looking for the fire behind the smoke*, „European Journal of Political Economy”, 16, s. 339–366.
- Paldam M., G.T. Svendsen, 2000, *Missing social capital and the transition in Eastern Europe*, Working Papers 2000/5, Aarhus: University of Aarhus, Aarhus School of Business, Department of Economics.
- Parysek J.J., W. Ratajczak, 2002, *Analiza składowych głównych, jej korzyści i ograniczenia z punktu widzenia badań geograficznych* [w:] H. Rogacki (red.), *Możliwości i ograniczenia zastosowań metod badawczych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, s. 61–73.

- Paszkowski M., 1996, *Zmiany strukturalne przemysłu*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Paxton P., 1999, *Is social capital declining in the United States? A multiple indicator assessment*, „American Journal of Sociology”, 105 (1), s. 88–127.
- Plaza M., 2008, *Hierarchia ośrodków piłkarskich w Polsce w ujęciu dynamicznym i lokalnym w aspekcie czynników lokalizacji*, praca magisterska, Kraków: Uniwersytet Jagielloński, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Zakład Rozwoju Regionalnego.
- Podgórecki A., 1987, *Polish society: a sociological analysis*, Praxis International, 7 (1), s. 57–78.
- Portela M., I. Neira, 2002, *Capital social: concepto y estudio econométrico sobre el capital social en España*, Estudios Económicos de Desarrollo Internacional AEEADE, 2 (2), s. 25–52.
- Portes A., 1998, *Social capital. Its origins and applications in modern sociology*, „Annual Review of Sociology”, 24, s. 1–24.
- Portes A., 2000, *The two meanings of social capital*, „Sociological Forum”, 15 (1), s. 1–12.
- Portes A., P. Landolt, 1996, *The downside of social capital*, „The American Prospect”, 26, s. 18–22.
- Putnam R.D., 2000, *Bowling alone: the collapse and revival of American community*, New York: Simon & Schuster.
- Putnam R.D., 2008, *Samotna gra w kręgle*, Warszawa: WaiP.
- Putnam R.D., R. Leonardi, R.Y. Nanetti, 1993, *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Putnam R.D., R. Leonardi, R.Y. Nanetti, 1995, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Racine J.B., H. Reymond, 1977, *Analiza ilościowa w geografii*, Warszawa: PWN.
- Raiser M., 1999, *Trust in transition*, Working Paper, 39, London: European Bank for Reconstruction and Development.
- Raiser M., C. Haerpfer, T. Nowotny, C. Wallace, 2001, *Social capital in transition: a first look at the evidence*, Working Paper, 61, London: European Bank for Reconstruction and Development.
- Requier-Desjardins D., 2003, *Le capital social dans la théorie économique: actif prix ou bien public? Le point sur quelques contributions récentes* [w:] J. Ballet, R. Guillon (red.), *Regards croisés sur le capital social*, Paris: L'Harmattan, s. 15–39.
- Rose R., 1998, *Getting things done in an anti-modern society: social capital networks in Russia*, Social Capital Initiative, Working Paper, 6, Washington: The World Bank, Social Development Family, Environmentally and Socially Sustainable Development Network.
- Rose R., 1999, *Modern, pre-modern and anti-modern social capital in Russia*, Studies in Public Policy, Working Paper, 324, Glasgow: Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde.
- Roth F., D. Schüller, 2006, *Trust and economic growth: a panel analysis*, Ratio Working Papers, Stockholm: The Ratio Institute.
- Rupasingha A., S.J. Goetz, D. Freshwater, 2002, *Social and institutional factors as determinants of economic growth: evidence from the United States counties*, Papers in Regional Science, 81, s. 139–155.
- Rymsza A., 2007, *Klasyczne koncepcje kapitału społecznego* [w:] T. Kaźmierczak, M. Rymśa (red.), *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, s. 23–40.
- Sabatini F., 2005, *Social capital as social networks. A new framework for measurement*, Economics Working Paper Archive, St. Louis, MO: Washington University in St. Louis.
- Sabatini F., 2008, *Social capital and the quality of economic development*, „Kyklos”, 61 (3), s. 466–499.
- Sagan I., M.G. Szmytkowska, G. Masik, 2009, *Postawy przedsiębiorcze mieszkańców Gdyni* [w:] Z. Ziolo, T. Rachwał (red.), *Rola przedsiębiorczości w kształtowaniu społeczeństwa informacyjnego*. Przedsiębiorczość – Edukacja, 5, UP w Krakowie, Warszawa–Kraków, s. 228–243.

- Schneider G., T. Plumper, S. Baumann, 2000, *Bringing Putnam to the European regions. On the relevance of social capital for economic growth*, „European Urban and Regional Studies”, 7 (4), s. 307–317.
- Schutjens V., B. Völker, 2010, *Space and social capital: the degree of locality in entrepreneurs' contacts and its consequences for firm success*, „European Planning Studies”, 18 (6), s. 941–963.
- Serageldin I., C. Grootaert, 2000, *Defining social capital: an integrating view* [w:] P. Dasgupta, I. Serageldin (red.), *Social capital: a multifaceted perspective*, Washington: World Bank, s. 40–58.
- Serra R., 1999, *'Putnam in India': is social capital a meaningful and measurable concept at Indian state level*, IDS Working Paper, 92, Brighton: Institute of Development Studies.
- Słomczyński K.M., I. Tomescu-Dubrow, 2005, *Friendship patterns and upward mobility: a test of social capital hypothesis*, „Polish Sociological Review”, 3 (151), s. 221–235.
- Stone W., 2001, *Measuring social capital. Towards a theoretically informed measurement framework for researching social capital in family and community life*, Research Paper, 24, Melbourne: Australian Institute of Family Studies.
- Svendsen G.T., 2003, *Social capital, corruption and economic growth: Eastern and Western Europe*, Working Paper, 2003/21, Aarhus: Aarhus School of Business, Department of Economics.
- Swianiewicz P., 2008, *Realizacja polityki regionalnej a kapitał społeczny* [w:] P. Swianiewicz, J. Herbst, M. Lackowska, A. Mielczarek (red.), *Szafarze darów europejskich. Kapitał społeczny a realizacja polityki regionalnej w polskich województwach*, Warszawa: Wydawnictwo Scholar, s. 236–251.
- Swianiewicz P., J. Herbst, M. Lackowska, A. Mielczarek, 2008, *Szafarze darów europejskich. Kapitał społeczny a realizacja polityki regionalnej w polskich województwach*, Warszawa: Wydawnictwo Scholar.
- Szacki J., 2002, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa: PWN.
- Szczepański M.S., K. Bierwiałczonek, T. Nawrocki (red.), 2008, *Kapitały ludzkie i społeczne a konkurencyjność regionów*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Sztaudynger J.J., 2005, *Wzrost gospodarczy a kapitał społeczny, prywatyzacja i inflacja*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sztemberg-Lewandowska M., 2008, *Analiza czynnikowa w badaniach marketingowych*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Sztompka P., 2005, *Zaufanie, nieufność i dwa paradoksy demokracji* [w:] P. Sztompka, M. Kucia (red.), *Socjologia. Lektury*, Kraków: Wydawnictwo Znak, s. 397–408.
- Sztompka P., 2007, *Socjologia zmian społecznych*, Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Temple J., 2001, *Growth effects of education and social capital in the OECD countries*, OECD Economic Studies, 33 (2), s. 57–101.
- Tocqueville A. de, 1996, *O demokracji w Ameryce*, Kraków: Znak, Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego.
- Tönnies F., 2008, *Wspólnota i stowarzyszenie: rozprawa o komunizmie i socjalizmie jako empirycznych formach kultury*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Triglia C., 2001, *Social capital and local development*, „European Journal of Social Theory”, 4, s. 427–442.
- Trutkowski C., S. Mandes, 2005, *Kapitał społeczny w małych miastach*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Turner J.H., 2005, *Struktura teorii socjologicznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- van Deth J.W., 2003, *Measuring social capital: orthodoxies and continuing controversies*, „International Journal of Social Research Methodology”, 6 (1), s. 79–92.
- Walukiewicz S., 2007, *Four forms of capital and proximity*, Policy Forum, Roma: IKINET.
- Wedel J.R., 2003, *Dirty togetherness: institutional nomads, networks, and the state-private interface in Central and Eastern Europe and the former Soviet Union*, „Polish Sociological Review”, 2 (142), s. 139–159.

- Western J., R. Stimson, S. Baum, Y. van Gellecum, 2005, *Measuring community strength and social capital*, „Regional Studies”, 39, s. 1095–1109.
- Westlund H., 2003, *Implications of social capital for business in the knowledge economy: theoretical considerations*, Paper prepared for the workshop „International Forum on Economic Implication of Social Capital”, Tokyo, 24–25 March 2003.
- Westlund H., F. Adam, 2010, *Social capital and economic performance: a meta-analysis of 65 studies*, „European Planning Studies”, 18 (6), s. 893–919.
- Węclawowicz G., 1975, *Struktura przestrzeni społeczno-gospodarczej Warszawy w latach 1931 i 1970 w świetle analizy czynnikowej*, „Prace Geograficzne PAN”, 116, s. 1–120.
- Whiteley P.F., 2000, *Economic growth and social capital*, „Political Studies”, 48, s. 443–466.
- Woolcock M., 1998, *Social capital and economic development: toward a theoretical synthesis and policy framework*, „Theory and Society”, 27, s. 151–208.
- Zagała Z., 2008, *Kapitał społeczny: jedna kategoria pojęciowa – wiele kontrowersji* [w:] M.S. Szczepański, K. Bierwiazzonek, T. Nawrocki (red.), *Kapitały ludzkie i społeczne a konkurencyjność regionów*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 29–44.
- Zak P.J., S. Knack, 2001, *Trust and growth*, „Economic Journal”, 111 (470), s. 295–321.
- Zakrzewska M., 1994, *Analiza czynnikowa w budowaniu i sprawdzaniu modeli psychologicznych*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Zarycki T., 1998, *Zachowania wyborcze polskiej wsi w podziale na regiony historyczne. Niejednoznaczność interpretacji i nieadekwatność narzędzi teoretycznych*, „Przegląd Socjologiczny”, 47, s. 169–183.
- Zarycki T., 2000, *O możliwych interpretacjach struktury polskiej przestrzeni politycznej*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 2 (2), s. 35–52.
- Zarycki T., 2002, *Region jako kontekst zachowań politycznych*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, Instytut Studiów Społecznych.
- Zarycki T., 2004, *Kapitał społeczny a trzy polskie drogi do nowoczesności*, „Kultura i Społeczeństwo”, XLVIII, 2, s. 45–65.
- Zdaniewicz W., S.H. Zaręba, R. Stepisiewicz (red.), 2006, *Wykaz parafii w Polsce 2006*, Warszawa: Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC.
- Zieliński W., 1998, *Analiza regresji*, Warszawa: Fundacja Rozwój SGGW.
- Żukowski T., 2003, *Wybory samorządowe 2002 i referendum akcesyjne 2003 – perspektywa sub-regionów* [w:] M. Kowalski (red.), *Przestrzeń wyborcza Polski*, Warszawa: PTG, PAN, IGiPZ, s. 131–152.

Spis rycin

Ryc. 4.1.	Przestrzenny rozkład wartości składowych głównych dla 16 województw	93
Ryc. 4.2.	Zasoby formalnego kapitału społecznego pomostowego (wartości pierwszej głównej składowej) dla 66 podregionów	100
Ryc. 4.3.	Zasoby nieformalnego kapitału społecznego wiążącego (wartości drugiej głównej składowej) dla 66 podregionów	102
Ryc. 4.4.	Zasoby nieformalnego kapitału społecznego pomostowego (wartości trzeciej głównej składowej) dla 66 podregionów	103
Ryc. 4.5.	Wielkość zasobów kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa) oraz wiążącego (druga składowa) według podregionów	107
Ryc. 4.6.	Zależność pomiędzy zasobami kapitału pomostowego a poziomem wykształcenia (a) i udziałem pracujących w usługach (b).....	111
Ryc. 4.7.	Zależność pomiędzy zasobami kapitału społecznego pomostowego a poziomem urbanizacji według położenia podregionów w historycznych regionach	116
Ryc. 4.8.	Zasoby formalnego kapitału społecznego pomostowego (wartości pierwszej głównej składowej) dla 379 powiatów.....	129
Ryc. 4.9.	Zasoby nieformalnego kapitału społecznego wiążącego (wartości drugiej głównej składowej) dla 379 powiatów.....	130
Ryc. 4.10.	Zasoby nieformalnego kapitału społecznego pomostowego (wartości trzeciej głównej składowej) dla 379 powiatów.....	132
Ryc. 4.11.	Wielkość zasobów kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa) oraz wiążącego (druga składowa) według powiatów	133
Ryc. 4.12.	Wielkość zasobów kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa) oraz wiążącego (druga składowa) w powiatach grodzkich.....	137
Ryc. 5.1.	Zależność pomiędzy wzrostem wartości podatku od osób fizycznych a zasobami kapitału społecznego pomostowego (a) i wiążącego (b) dla 66 podregionów ...	141
Ryc. 5.2.	Wykres pudełkowy dla reszt z regresji w modelu podstawowym dla poziomu przedsiębiorczości bez kapitału społecznego w podziale na klasy podregionów według wielkości nieformalnego kapitału wiążącego (druga składowa).....	148
Ryc. 5.3.	Zależność pomiędzy wzrostem wartości podatku od osób fizycznych a zasobami kapitału społecznego pomostowego (a) i wiążącego (b) dla 65 powiatów grodzkich.....	150
Ryc. 5.4.	Zależność pomiędzy poziomem przedsiębiorczości a zasobami kapitału społecznego pomostowego i wiążącego dla 65 powiatów grodzkich.....	152

Spis tabel

Tab. 2.1.	Dwa wymiary analizy teoretycznej kapitału społecznego	24
Tab. 2.2.	Konsekwencje społeczne różnych kombinacji powiązań zakorzenionych i autonomicznych w koncepcji M. Woolcocka	32
Tab. 2.3.	Najczęściej stosowane metody badawcze oraz miary kapitału społecznego	39
Tab. 2.4.	Podsumowanie wyników badań nad kapitałem społecznym i jego wpływem na rozwój gospodarczy państw i regionów oraz sukces ekonomiczny przedsiębiorstw	42
Tab. 2.5.	Podsumowanie wyników wybranych badań zależności między różnymi aspektami i rodzajami kapitału społecznego a wzrostem gospodarczym	52
Tab. 2.6.	Aktywność społeczna w regionach historycznych	65
Tab. 2.7.	Hipotezy o wielkości zasobów kapitału społecznego w historycznych regionach Polski	66
Tab. 3.1.	Mierniki kapitału społecznego dostępne w Banku Danych Regionalnych Głównego Urzędu Statystycznego	71
Tab. 3.2.	Mierniki kapitału społecznego dostępne w bazie ngo.pl Stowarzyszenia Klon/Jawor	72
Tab. 3.3.	Mierniki kapitału społecznego dostępne w wykazie parafii Instytutu Statystyki Kościoła Katolickiego	72
Tab. 3.4.	Mierniki kapitału społecznego dostępne w <i>Diagnozie Społecznej</i>	74
Tab. 3.5.	Mierniki kapitału społecznego dostępne w <i>Polskim Generalnym Sondażu Społecznym</i>	75
Tab. 3.6.	Wskaźniki kapitału społecznego wykorzystane w niniejszych pracy wraz z poziomem ich analizy	76
Tab. 3.7.	Wskaźniki kapitału społecznego a jego ujęcia teoretyczne	78
Tab. 3.8.	Poziom pomiaru wskaźników kapitału społecznego	78
Tab. 4.1.	Statystyki opisowe wskaźników kapitału społecznego dla województw	85
Tab. 4.2.	Analiza głównych składowych dla 19 wskaźników kapitału społecznego na poziomie 16 województw	86
Tab. 4.3.	Ładunki czynnikowe dla wskaźników kapitału społecznego w macierzy rotowanych składowych na poziomie 16 województw	88
Tab. 4.4.	Interpretacja składowych głównych dla analizy na poziomie 16 województw ..	89
Tab. 4.5.	Interpretacja trzech pierwszych składowych głównych a teoretyczne ujęcia kapitału społecznego	90

Tab. 4.6.	Wartości składowych głównych dla 16 województw	92
Tab. 4.7.	Województwa według wielkości zasobów kapitału społecznego dla trzech pierwszych składowych	94
Tab. 4.8.	Statystyki opisowe wskaźników kapitału społecznego dla podregionów	96
Tab. 4.9.	Analiza głównych składowych dla 12 wskaźników kapitału społecznego na poziomie 66 podregionów	97
Tab. 4.10.	Ładunki czynnikowe dla wskaźników kapitału społecznego w macierzy składowych na poziomie 66 podregionów	97
Tab. 4.11.	Dwa wymiary składowych głównych w modelu dla podregionów	99
Tab. 4.12.	Podregiony według wielkości zasobów trzech rodzajów kapitału społecznego.	104
Tab. 4.13.	Schemat klasyfikacji podregionów na podstawie wielkości zasobów kapitału społecznego wraz z liczebnością każdej klasy	106
Tab. 4.14.	Podregiony według wielkości zasobów kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa) oraz wiążącego (druga składowa)	108
Tab. 4.15.	Podregiony ziem zachodnich i północnych według wielkości zasobów kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa) oraz wiążącego (druga składowa)	109
Tab. 4.16.	Podregiony silnie zurbanizowane (powyżej 70% ludności miejskiej) według wielkości zasobów kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa) oraz wiążącego (druga składowa)	112
Tab. 4.17.	Korelacje pomiędzy pierwszą składową a cechami społecznymi, gospodarczymi, politycznymi i historycznymi podregionów	112
Tab. 4.18.	Korelacje pomiędzy drugą składową a cechami społecznymi, gospodarczymi, politycznymi i historycznymi podregionów	115
Tab. 4.19.	Korelacje pomiędzy trzecią składową główną a cechami społecznymi, gospodarczymi, politycznymi i historycznymi podregionów	118
Tab. 4.20.	Korelacje cząstkowe pomiędzy składowymi a cechami społecznymi, gospodarczymi, politycznymi i historycznymi podregionów kontrolowane ze względu na udział ludności miejskiej	119
Tab. 4.21.	Modele regresji wielokrotnej dla kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa)	121
Tab. 4.22.	Modele regresji wielokrotnej dla pierwszej i drugiej składowej w wybranych podzbiorach podregionów	123
Tab. 4.23.	Modele regresji wielokrotnej dla kapitału społecznego wiążącego (druga składowa)	125
Tab. 4.24.	Statystyki opisowe wskaźników kapitału społecznego dla powiatów	126
Tab. 4.25.	Analiza głównych składowych dla 7 wskaźników kapitału społecznego na poziomie 379 powiatów	126
Tab. 4.26.	Ładunki czynnikowe dla wskaźników kapitału społecznego w macierzy składowych na poziomie 379 powiatów	127
Tab. 4.27.	Liczba i odsetek powiatów w poszczególnych klasach wielkości zasobów kapitału społecznego	131
Tab. 4.28.	Powiaty w podziale na regiony historyczne według wielkości zasobów kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa) oraz wiążącego (druga składowa) (w %)	134

Tab. 4.29.	Powiaty ziemskie i grodzkie według wielkości zasobów kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa) oraz wiążącego (druga składowa) (w %)...	134
Tab. 4.30.	Powiaty grodzkie według wielkości zasobów kapitału społecznego pomostowego (pierwsza składowa) oraz wiążącego (druga składowa).....	136
Tab. 5.1.	Korelacje pomiędzy wskaźnikami wzrostu gospodarczego i poziomu rozwoju gospodarczego a zasobami kapitału społecznego w podregionach	142
Tab. 5.2.	Korelacje cząstkowe pomiędzy wskaźnikami wzrostu gospodarczego i poziomu rozwoju gospodarczego a zasobami kapitału społecznego w podregionach kontrolowane ze względu na udział ludności miejskiej.....	143
Tab. 5.3.	Modele regresji dla wzrostu wartości podatku PIT w latach 2000–2007 na jedną osobę w wieku produkcyjnym uwzględniające wskaźniki kapitału ekonomicznego i ludzkiego (1) oraz kapitału społecznego (2a–2d).....	145
Tab. 5.4.	Modele regresji dla wzrostu wartości PKB <i>per capita</i> w latach 2000–2007 uwzględniające wskaźniki kapitału ekonomicznego i ludzkiego (1) oraz kapitału społecznego (2a–d)	146
Tab. 5.5.	Modele regresji dla poziomu rozwoju gospodarczego oraz poziomu przedsiębiorczości w podregionach	146
Tab. 5.6.	Modele regresji dla poziomu przedsiębiorczości w latach 2000–2007 (1), wzrostu wartości podatku PIT w latach 2000–2007 na jedną osobę w wieku produkcyjnym (2) oraz wartości podatku PIT na jedną osobę w wieku produkcyjnym w 2007 roku (3) w podziale na podregiony o dużym znaczeniu usług na rynku (pow. 50% pracujących) (b) oraz w pozostałych podregionach (a).....	149
Tab. 5.7.	Modele regresji dla wzrostu wartości podatku PIT w latach 2000–2007 na jedną osobę w wieku produkcyjnym (1) oraz wartości podatku PIT na jedną osobę w wieku produkcyjnym w 2007 roku (2) dla powiatów grodzkich, uwzględniające kapitał ekonomiczny i ludzki (a), kapitał społeczny (b) oraz wszystkie czynniki istotne statystycznie (c)	151
Tab. 5.8.	Modele regresji dla poziomu przedsiębiorczości w latach 2000–2007 dla powiatów grodzkich uwzględniające kapitał ekonomiczny i ludzki (a) oraz kapitał społeczny (b)	153
Tab. 6.1.	Wielkość zasobów kapitału społecznego w historycznych regionach Polski w porównaniu z hipotezami	157

Załączniki

Załącznik 1. Macierze korelacji dla wskaźników kapitału społecznego

a) na poziomie województw

	stow_gus	art_czlonk	zaint_czlonk	sport_czlonk	stow_ngo_pl	opp_ngo_pl	kosc_czlonk	zaufanie_diagn	udzial_spol	czlonk_stow	udzial_zebr	przyjaciele	spok_krewn	spok_snsiad	spok_znajom	spok_kaw	udzial_msza	zwzaw_czlonk	zaufanie_pgss
stow_gus	1																		
art_czlonk	-0,096	1																	
zaint_czlonk	-0,090	0,218	1																
sport_czlonk	0,090	0,726***	0,279	1															
stow_ngo_pl	0,865***	-0,190	0,009	0,142	1														
opp_ngo_pl	0,267	-0,119	0,029	-0,145	0,378	1													
kosc_czlonk	0,042	0,810***	-0,120	0,636***	-0,046	0,150	1												
zaufanie_diagn	0,474*	0,029	-0,214	-0,106	0,274	-0,013	0,083	1											
udzial_spol	0,041	0,291	0,138	0,027	0,026	0,579***	0,534**	-0,199	1										
czlonk_stow	-0,138	0,351	-0,083	0,111	-0,211	0,414	0,603**	-0,468*	0,808***	1									
udzial_zebr	0,303	0,122	-0,138	-0,088	0,243	0,284	0,359	-0,048	0,638***	0,539**	1								
przyjaciele	0,343	0,447*	-0,148	0,371	0,127	0,161	0,561**	-0,046	0,326	0,608**	0,410	1							
spok_krewn	-0,089	0,170	0,551**	-0,047	-0,102	-0,241	0,001	0,227	0,035	-0,177	-0,138	-0,317	1						
spok_snsiad	0,130	0,449*	-0,019	0,400	0,070	-0,143	0,537**	0,465*	0,220	0,041	-0,037	0,250	0,265	1					
spok_znajom	-0,001	-0,010	-0,060	0,006	0,045	-0,260	0,093	0,303	-0,184	-0,312	-0,307	-0,435*	0,504**	0,277	1				
spok_kaw	-0,083	-0,192	0,161	-0,128	-0,054	0,146	-0,061	0,096	-0,053	-0,002	0,016	-0,026	0,155	-0,274	0,113	1			
udzial_msza	0,081	0,741***	0,115	0,417	-0,162	-0,070	0,798***	0,142	0,502**	0,524**	0,327	0,541**	0,342	0,495*	0,240	0,072	1		
zwzaw_czlonk	-0,488*	0,311	-0,020	0,201	-0,374	0,243	0,338	-0,171	0,219	0,304	-0,109	0,148	-0,276	0,066	-0,179	0,386	0,195	1	
zaufanie_pgss	0,510**	-0,512**	0,185	-0,321	0,401	-0,002	-0,594**	0,543**	-0,328	-0,603**	-0,163	-0,237	0,158	-0,037	-0,127	0,148	-0,414	-0,438*	1

Uwagi ***, **, * oznaczają współczynniki korelacji istotne statystycznie na poziomie odpowiednio: 1%, 5% i 10%.

Źródło: opracowanie własne

b) na poziomie podregionów

stow_gus	art_czlonk	zaint_czlonk	sport_czlonk	stow_ngo.pl	opp_ngo.pl	stow_czlonk	udzial_spol	udzial_zebr	przyjaciele	zaufanie_diagn	kosc_czlonk
1											
art_czlonk	1										
zaint_czlonk	0,130	1									
sport_czlonk	0,506***	0,318***	1								
stow_ngo.pl	-0,217*	0,336***	0,233*	1							
opp_ngo.pl	-0,265**	0,223*	0,031	0,718***	1						
stow_czlonk	-0,126	0,169	0,033	0,318***	0,419***	1					
udzial_spol	-0,007	-0,041	-0,026	-0,058	0,112	0,541***	1				
udzial_zebr	0,165	-0,017	0,078	0,111	0,048	0,384***	0,653***	1			
przyjaciele	-0,035	-0,107	0,243**	-0,119	-0,104	0,091	0,206*	0,343***	1		
zaufanie_diagn	-0,011	0,049	-0,069	0,453***	0,400***	0,273**	0,120	0,094	-0,184	1	
kosc_czlonk	-0,076	-0,218*	0,452***	-0,145	-0,134	0,154	0,427***	0,336***	0,403***	0,015	1

Uwagi: ***, ***, * oznaczają współczynniki korelacji istotne statystycznie na poziomie odpowiednio: 1%, 5% i 10%.

Źródło: opracowanie własne.

c) na poziomie powiatów

	stow_gus	art_czlonk	zaint_czlonk	sport_czlonk	stow_ngo.pl	opp_ngo.pl	kosc_czlonk
stow_gus	1						
art_czlonk	0,069	1					
zaint_czlonk	0,171***	0,239***	1				
sport_czlonk	0,381***	0,293***	0,189***	1			
stow_ngo.pl	0,865***	0,010	0,184***	0,341***	1		
opp_ngo.pl	0,507***	-0,026	0,173***	0,233***	0,571***	1	
kosc_czlonk	0,041	0,242***	-0,166***	0,198***	-0,047	-0,076	1

Uwagi: ***, **, * oznaczają współczynniki korelacji istotne statystycznie na poziomie odpowiednio: 1%, 5% i 10%.

Źródło: opracowanie własne.

Załącznik 2. Macierze składowych na poziomie województw w podziale na podzbiory

Wskaźniki	Składowe główne		
	1.	2.	3.
stow_gus		0,908	
art_czlonk	0,954		
zaint_czlonk			0,935
sport_czlonk	0,860		
stow_ngo.pl		0,936	
opp_ngo.pl		0,547	
kosc_czlonk	0,853		-0,404

Wskaźniki	Składowa				
	1.	2.	3.	4.	5.
zaufanie_diagn	-0,404	0,593		0,423	
udzial_spol	0,792				
czlonk_stow	0,946				
udzial_zebr	0,630		0,434		0,451
przyjaciele	0,704				
spotk_krewn		0,686			0,453
spotk_sasiad		0,757			-0,487
spotk_znajom		0,638	-0,446		
spotk_kaw			-0,449	0,794	
udzial_msza	0,605	0,696			
zwzaw_czlonk	0,400		-0,596	0,424	-0,402
zaufanie_pgss	-0,640		0,536	0,410	

Uwagi: w tabelach uwzględniono wskaźniki o ładunkach czynnikowych powyżej $\pm 0,4$.

Źródło: opracowanie własne.

REDAKCJA

Jadwiga Makowiec

KOREKTA

Małgorzata Szul

SKŁAD I ŁAMANIE

Hanna Wiechecka

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
Redakcja: ul. Michałowskiego 9/2, 31-126 Kraków
tel. 12-631-18-80, tel./fax 12-631-18-83